

VILÁG- TÖRTÉNET

A HUN-REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **HÁMORI NAGY ZSUZSANNA**
HÁROM „SZARMATA ODÜSSZEUSZ”
- **ÖZKAN BARDAKÇI**
HŰSÉG, HŰBÉRI FÜGGÉS ÉS EGYÉNI AMBÍCIÓK
- **MONOSTORI TIBOR**
ÁRVA APRÓDBÓL TESTŐRTISZT ÉS NÉMETALFÖLDI BIRTOKOS
- **MÉSZÁROS KÁLMÁN**
„EGY KIPRÓBÁLT HŰSÉGŰ ÉS TITOKTARTÓ IFJÚ”
- **SZÁSZ GÉZA**
EMIGRÁCIÓ, UTAZÁS, ÖNIGAZOLÁS
- **SZEMLE**
SEMSEY VIKTÓRIA, ORDASI ÁGNES, JEAN-CHARLES DAUMY,
CLÉMENT MONSEIGNE ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Lovaš Eldina, Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

14. (46.) évfolyam 2024. 3.

TARTALOM

| | |
|---|-----|
| Nemesi emigrációk Európában a kora újkorban (Tóth Ferenc) | 331 |
| <i>Tanulmányok</i> | |
| Hámori Nagy Zsuzsanna: Három „szarmata Odüsszeusz”. A Łaski fivérek Európa uralkodóinak szolgálatában | 335 |
| Özkan Bardakçı: Hűség, hűbéri függés és egyéni ambíciók. Kísérlet a tizenöt éves háborúban harcoló külhoni nemesek tipizálására | 369 |
| Monostori Tibor: Árva apródból testőrtiszt és németalföldi birtokos. Somogyi Márton karrierje a brüsszeli spanyol Habsburg-udvarban, 1594–1631 | 399 |
| Mészáros Kálmán: „Egy kipróbált hűségű és titoktartó ifjú.” Ilosvay János, a fejedelem fegyverhordozója és bujdosótársa | 411 |
| Szász Géza: Emigráció, utazás, öngazolás. A francia nemesi emigráció diskurzusai a 18. században | 431 |
| <i>Szemtanú</i> | |
| Takács László: Egy ír nemes beszámolója a török elleni harcokról 1683-ból. Francis Taaffe levelei | 447 |
| <i>Szemle</i> | |
| Thaly Kálmán híres műve franciául (Jean-Charles Daumy) | 467 |
| A nemesség és az eszmék vándorlása Európában a 17–19. században (Clément Monseigne) | 470 |
| Portugália és Brazília történelme az „Atlantisz-álmom” tükrében (Semsey Viktória) | 473 |
| Károk és károsultak – avagy Gabriele D’Annunzio fiumei vállalkozásának ára (Ordasi Ágnes) | 477 |

Jelen számunkat Tóth Ferenc szerkesztette

Nemesi emigrációk Európában a kora újkorban

A kora újkori nemesi emigrációk jelensége különösen aktuális téma a nemzetközi történeti kutatásban. 2018 júniusában Le Mans-ban *Noblesses en exil: Les migrations nobiliaires entre la France, l'Empire et l'Europe centrale (XV^e-XIX^e siècle)* címmel, Laurent Bourquin, Olivier Chaline, Michel Figeac és Martin Wrede professzorok szervezésében egy nagyszabású nemzetközi konferenciát szenteltek a kérdésnek. A konferencia előadásait tartalmazó kötet 2021-ben jelent meg,¹ és azóta a vonatkozó kutatások nélkülözhetetlen kézikönyvévé vált. Örömteli módon a hazai történészek is viszonylag gyorsan bekapcsolódtak a nemzetközi kutatásokba. A HUN-REN BTK Történettudományi Intézet munkatársai 2020 óta három nemzetközi mobilitási projektben is részt vettek, és immár két éve létrejött a HUN-REN-ELTE Nemesi Emigráció és Emlékezet (1541–1756) Kutatócsoport. Folyóiratunk jelen számában a hazai és külföldi kutatások eredményeiből közlünk néhány tanulmányt.

Napjaink migrációs problémái felhívták a figyelmet a kora újkor óta folyamatosan zajló európai migrációs folyamatokra, amelyek a földrész történetének gyakran méltatlanul elfeledett részét jelentik. A kora újkori nemesi emigrációkra vonatkozó kutatások külön kategóriát alkotnak. Más társadalmi csoportokkal összevetve, a nemeseknek jóval több okuk és lehetőségük volt az emigrációra. Az ősök földjéhez való ragaszkodás ellenére a nemesi elit tagjaira mindig is jellemző volt a mobilitás, és a nemesség értékrendjének fontos részét képezte az új tájak felfedezésének igénye, emellett gyakran erős kalandvágy is fűtötte a nemesi ifjakat. A határ menti területeken élő nemeseket vonzotta az elérhető külhon, amelyről bizonyos ismeretekkel is rendelkeztek. Egyes családokat még fokozottabban jellemezte az európai távlatok keresése, aminek köszönhetően a földrajzi határokat áthágva különféle országokban vállaltak szolgálatot. A korábbi kutatásaink eredményeiből levont tanulságokból kiindulva elhatároztuk, hogy megpróbáljuk megvilágítani a nemesi emigráció különböző vonatkozásait és összefüggéseit. A beható forrásfeltárás és az európai összehasonlító vizsgálat a történettudomány új perspektíváit nyithatja meg.

A nemesség vándorlása okainak feltárása mellett a migráció konkrét módjait, anyagi, társadalmi és politikai körülményeit is górcső alá kívánjuk venni. A ne-

¹ *Noblesses en exil. Les migrations nobiliaires entre la France et l'Europe (XV^e-XIX^e siècle)*. Éd. Bourquin, Laurent – Chaline, Olivier – Figeac, Michel – Wrede, Martin. Rennes, 2021.

messég utazását megkönnyítő és külhoni fogadását elősegítő nemzetközi kapcsolati hálók feltárása szintén fontos feladatnak tűnik, legyen itt szó akár a családi hálózatokról, akár a már külföldre került családtagokról. Kiemelt jelentőséget tulajdonítunk annak, hogy az új környezetbe került személyek miként illeszkedtek be a másik ország társadalmába, ugyanakkor milyen közös kultúrát őriztek meg a távolság és a befogadó társadalom hatása ellenére. Ezenkívül lényegesnek tartjuk az emigráns nemesek hazai kapcsolatait és az azok fenntartásához szükséges mód-szereket is, például azt, hogy miként irányították a távolból a gazdasági ügyeiket, valamint hogy milyenek voltak a házassági szokásaik.

A *Világtörténet* jelen számában közölt tanulmányok e széles kutatási témán belül különböző területekre fókuszálnak. Hámori Nagy Zsuzsanna az udvari társadalmakban fontos diplomáciai kapcsolatokat építő Łaski testvérek, Hieronim, Jan és Stanisław szerepét vizsgálja. A lengyel főnemesi család sarjai nagybátyjuk, Jan Łaski gnieźnoi érsek és lengyel primás támogatásával kerültek a Habsburg-ellenes nemzetközi kapcsolatokat kialakító francia és magyar uralkodó szolgálatába. A tanulmány kitér arra is, hogy az oszmánbarát politikai szövetség milyen korlátokat jelentett egyéni karrierjük alakulása és családjuk boldogulása szempontjából.

Az európai nemesség vándorlásának folyamatában elsődleges szerepet játszottak a katonai kapcsolatok és a háborús események. A törökellenes háborúkban a magyar hadszíntéren küzdő nyugat-európai nemesek jelentőségéről két írás is beszámol. A tizenöt éves háborúban harcoló francia, vallon, lotaringiai és itáliai nemesek történetével foglalkozó és a magyar kutatásokat is jól ismerő Özkan Bardakçı nemrég védte meg a 17. századi Habsburg–oszmán háborúk hadseregeiről szóló doktori disszertációját, amelynek egyik fontos kérdését, a Magyarországon szolgáló nemesek karrierstratégiáit emeli ki itt közölt írásában. A szerző számos példán keresztül mutat rá a magyarországi harcokban részt vevő külföldi nemesek motivációira, a hűbéri függés, a vallási tradíciók és a dicsőségszerzés vágyának bonyolult mozgatórugóira.

Szintén a törökellenes háborúk korához, de annak a 17. század végi időszakához kapcsolódik Takács László forrásközlése is, amelyben Francis Taaffe ír nemes testvéreinek írt leveleit olvashatjuk magyarul. Mint ismeretes, a 17. században számos ír nemes szolgált az európai katolikus uralkodók hadseregében. Közülük kiemelkedik Francis Taaffe, aki V. Lotaringiai Károly herceg közeli bizalmasa volt. 1683-ban részt vett a törökellenes hadjáratban, jelen volt Bécs és Esztergom felszabadításánál. Tapasztalatairól szemléletesen írt testvéreinek leveleiben, amelyeket néhány évvel később az angol közvélemény tájékoztatása céljából publikáltak. Nemcsak a hadi eseményekről adott hírt, hanem az európai segélycsapatok katonáinak általános benyomásairól is beszámolt.

Viszonylag jól ismert tény, hogy számos németalföldi főnemes – például Arenberg herceg, Buquoy gróf vagy Ligne herceg – harcolt a korszak magyarországi törökellenes küzdelmeiben. Ugyanakkor szintén sok magyar huszár küzdött a németalföldi harctereken, és többen közülük jelentős karriert futottak be, mint például Somogyi Márton, aki Albert főherceg bizalmasa és testőrkapitánya lett. Monostori Tibor ennek a rejtélyes, magyar nemesi ősökkel büszkélkedhető, a brüsz-

szeli udvarban fényes karriert befutó katonatisztnak állít emléket, aki mellesleg valószínűleg Miguel de Cervantes *Don Quijote* című művének első magyar olvasója is lehetett. Karrierjében fontos szerepet játszott a két befolyásos nemesi dinasztia – a Cardona és a Dietrichstein család – tagjaival kialakított bizalmas kapcsolata és a brüsszeli udvarban folytatott sikeres „lobbizása” is, aminek köszönhetően kényes és fontos diplomáciai feladatokat és udvari szolgálatokat nyert el.

Mészáros Kálmán tanulmánya főszereplőjének, Ilosvay Jánosnak a pályája szintén katonaként indult. II. Rákóczi Ferenc udvarának jelentős tagja, fegyvernöke, majd a fejedelem bujdosótársa lett. A Bereg vármegyei református nemesi családból származó Ilosvay a szabadságharc után Lengyel-, majd 1712-ben Franciaországba is követte Rákóczit, ahol 1716-ban katolizált, és a fejedelemmel együtt visszavonult a kamalduliak grosbois-i kolostorába. Majdnem tízéves késéssel, csak 1726 körül csatlakozott a Törökországban élő bujdosókhoz, ahol egy Rákóczit is megtévesztő francia kalandor hálójába keveredve illuzórikus terveket kovácsolt. Utóbb Rákóczi József szolgálatába állt, és nem sokkal a fejedelemfi halála után, 1738 végén hunyt el Csernavodában.

A Grand Tour keretein belül és azon kívül zajló európai utazások története szintén szorosan kapcsolódik a nemesi migrációk témájához. Montesquieu jól ismert felső-magyarországi bányavidéki tanulmányútjának vagy Teleki József 1760-as évekbeli franciaországi utazásainak forrásai jól megvilágítják a két ország közötti tudományos és kulturális kapcsolatok jelentőségét. Ehhez a témához kapcsolódik Szász Géza írása, amely a francia nemesi emigráció 18. századi diskurzusait vizsgálja. A szerző megállapításai szerint az emigrációval kapcsolatos francia terminológia a 18. század végén, a francia forradalmi emigráció idején alakult ki. A francia emigránsok nyelvhasználatának elemzése azt mutatja, hogy szövegeikből általában hiányoznak a helyzetükre való utalások. A század eleji protestáns menekült Aubry de La Mottraye inkább a diplomáciai tevékenységét hangsúlyozta, míg a forradalmi emigráns Salaberry gróf útleírásában a távozásáról és visszatéréséről szólva tartózkodott attól, hogy emigránsnak nevezze magát. Mindkét esetben az európai elittel való azonosulás megerősítését látjuk, a szerzők a nemzetek feletti kategóriákat részesítették előnyben.

A kötet tanulmányai és a kutatásokhoz kapcsolódó legfrissebb kiadványokat bemutató recenziók bizonyára felkeltik az érdeklődő olvasók figyelmét a nemesi emigrációk kora újkori története és a vonatkozó kutatások iránt.

Tóth Ferenc

NOBLE EMIGRATIONS IN EUROPE IN THE EARLY MODERN HISTORY

The rise in interest in migration studies during the past years has led to an increase in studies of historical migrations, which are often conducted from innovative perspectives. The migration of noblemen in the early modern era has received particular attention in recent historical research around the world. It has been the subject of the major international conference organized in June 2018 in Le Mans by Laurent Bourquin, Michel Figeac, Olivier Chaline and Martin Wrede with the title *Noblesse en exil: Les migrations nobiliaires entre la France, l'Empire et l'Europe centrale (XV^e–XIX^e siècle)*. The present volume contains historical studies which reflect the new directions of the history of noble migration in the early modern history in Europe.

Három „szarmata Odüsszeusz”

A Łaski fivérek Európa uralkodóinak szolgálatában

„*Sarmaticus iacet hic, Lascae lux gentis, Ulysses,
Maior Ulysse etiam, si quis Homerus erit.*”¹

Clemens Janicius (Klemens Janicki)² 1542-ben megjelent, a nevezetes diplomata Hieronim Łaski (Laszky/Laski Jeromos) halálára írt *Tristiuma* záró sorainak hasonlatát valamivel később öccse, a Johannes a Lasco néven ismert reformátor, Jan Łaski emlékére született vers is méltónak érezte alkalmazni.³ Jelen tanulmány pedig a harmadik testvérük, a magyar nyelvű irodalom- és történettudományi munkákban eddig szinte⁴ teljesen ismeretlennek számító Stanisławra is kiterjeszti e hasonlatot annak kalandos életútja alapján. A korabeli transznacionális nemesség kiemelkedő példáiként a három Łaski fivér egész Európát behálózó, kimagasló követi, egyház-szervezői vagy katonai tevékenysége során valóban Odüsszeuszhoz méltó utazásokat és kalandokat tudhatott maga mögött. Szolgálatvállalásaik⁵ a korabeli királyi udvarokban illeszkedtek a kora újkori nemesi emigráció, esetükben, mondhatni, migráció jelenségébe.

Jelen tanulmány – Hieronim diplomáciai szerepvállalásait előtérbe helyezve – megvilágítja, milyen hatással járt a fivérek karrierjére a család eredendően Habsburg-ellenes orientációja, legfőképpen pedig Hieronim tevékenysége I. (Szapolyai) János⁶ diplomatájaként és az uralkodó oszmán, valamint francia kapcsolat-

* A szerző a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet tudományos munkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., nagy.zsuzsanna@abtk.hu). A tanulmány az Európai Unió finanszírozásával (SMALLST [The Diplomacy of Small States in Early Modern South-Eastern Europe] ERC-project: CoG 101043451) készült. Az itt szereplő információk és állítások a szerzők álláspontját képviselik, és nem feltétlenül tükrözik az Európai Unió vagy a European Research Council hivatalos véleményét. Sem az Európai Unió, sem a támogatást nyújtó hatóság nem vonható felelősségre miattuk.

1 Janicius, 1542. 21.

2 Az írásban a főszereplők neveit a mai lengyel alakjukban, míg a humanista költőket a latin változatukban használom.

3 „Si frater numquam nomen meruisset Ulyssis, / Nomine Sarmatici dignus Ulyssis erat.” Idézi és az átvétel kontextusát részletezi: Ryczek, 2022. 82–86.

4 Említi: Cytowska, 1969; Hopp, 1992. 107.; Botlik, 2003. 579.

5 A nemesi szolgálatvállalás, önreprezentáció, késői lovagrendek és nemesi társaságok szempontjából lásd: Wrede, 2012. Francia-oszmán viszonylatban lásd: Isom-Verhaaren, 2011. A magyar arisztokrácia a Habsburgok összetett monarchiájának nemzetek feletti nemességében: Pálffy, 2007.

6 Uralkodásának politikatörténeti áttekintéseként lásd: Fodor–Oborni, 2020.

rendszerének fenntartójaként. Sorsának alakulása ugyanis megmutatja, hogyan jelent meg a Magyar Királyság tragédiája a Łaski család boldogulásában és a testvérek egyéni életútjaiban egyaránt.

A legidősebb testvér, Hieronim Łaski a legismertebb magyar szempontból. I. János követeként ő volt az, aki számos küldetése legjelentősebbikeként tető alá hozta uralkodója és Szulejmán szultán szövetségét 1528 februárjában, ekkor még adófizetési kötelezettség nélkül.⁷ Mielőtt azonban sor került volna erre a Magyar Királyság sorsa szempontjából döntő megbízatására, a három testvér európai vándorútjai már 1524 óta összefonódtak, és körülbelül egy évtizedig többé-kevésbé közös pályán haladtak, még ha földrajzilag eltérő helyszíneken tartózkodtak is. A közös pálya a lengyel–francia–magyar–oszmán tengelyen és I. Zsigmond lengyel, I. Ferenc francia és I. János magyar uralkodó szolgálatában írható le, és első-sorban Hieronim diplomáciai szerepvállalásai, majd kegyvesztettsége határozták meg jellegét. A későbbiekben viszont markánsabban elváltak útjaik, és a fivérek jóval szerteágazóbb pályákat futottak be.

Korai évek

Jarosław Łaski és Zuzanna Bąk z Bąkovej Góry három fia: Hieronim⁸ (1496–1541), Jan⁹ (1499–1560) és Stanisław¹⁰ (1500 és 1505 között¹¹ – 1550) apai nagybátyjuk, a családban legmagasabbra emelkedő Jan Łaski¹² (1456–1531) gnieźnói érsek és lengyel prímás, koronakancellár pártfogásában nevelkedett. Ennek köszönhetően ifjúkorukban vélhetően sokat tartózkodtak a lengyel királyi udvar székhelyén, Krakóban, azonban nincs nyoma annak, hogy az ottani egyetemre is beiratkoztak volna.¹³ Ki tudja, nagybátyjuknak köszönhetően talán már ekkor betekintést nyerhettek a közép-európai hatalmi politikába: ugyanis a lengyel prímás celebrálta Szapolyai Borbála és I. Zsigmond királynékoronázással egybekötött esküvőjét Krakóban 1512. február 8-án, amelyen a menyasszony édesanyja és testvérei, így a későbbi I. János is részt vettek.¹⁴ Vélhetően az sem elhanyagolható a Łaski fivérek későbbi pályája szempontjából, hogy nagybátyjuk Krzysztof Szydłowiecki kancellárral és

7 Követi naplóját magyarul és latinul kiadta: Hurmuzaki, 1891. 38–66.; Barta, 1996.

8 Hirschberg, 1888; Urban, 1973. A lengyel nyelvű életrajzi adatokat magyarul röviden összefoglalta: Barta, 1996. 41–45.

9 Kowalska, 1973. Részletes magyar nyelvű életrajzát összeállította: Hermán, 2010. Lásd még: Pascal, 1894; Dalton, 1981; Strohm, 2005.

10 Sikorski, 1973. A legifjabb Łaski fivér a politikai és katonai tárgyú írásai szerzőjeként a Walenty Poddany álnévet használta. Szerzőként Jan Tarnowski helyett azonosította és a katonai tárgyú írásait részletes bevezetővel közölte: Malinowski, 1864. Ifjúkori kalandjairól egy verses eposz is született (lásd: Holtorp, 1548), amelyek adatai – megfelelő forráskritikával illetve – szintén jól használhatók.

11 A legújabb szakirodalom a későbbi születési dátum mellett érvel az egységesen századfordulót említő korábbiakkal szemben. Janakowski, 2018. 71–72.

12 Zeissberg, 1874; Dworzaczek, 1973.

13 Janakowski, 2018. 75.

14 Rekettyés, 2004. 128.

Jan Tomicki alkancellárral szemben a Jagellók külpolitikájának Habsburg-ellenes irányvonalát támogatta.¹⁵

A testvéreinél valamivel fiatalabb Stanisław valószínűleg ifjú kora miatt nem vett részt bátyjai első hosszabb külföldi peregrinációján, amelynek során Hieronim és Jan befolyásos nagybátyjukat kísérték el Rómába az V. lateráni zsinatra, amely 1513 és 1515 között zajlott, és amelynek apropóján Bécsben, Velencében, Rómában, majd 1515 és 1517/18 között Bolognában is hosszabban időztek. Utóbbi helyszínen szintén nem iratkoztak be az egyetemre: a tanárok otthonukban keresték fel őket.¹⁶ Az ifjabbik Jan Bologna után Padovába is eljutott 1518–1519-ben, hogy az őt egyházi pályára szánó nagybátyja elképzelésének megfelelően „akadémikusabb” neveletésben részesüljön. Későbbi pályája szempontjából fontos kiemelni, hogy nagybátyja tudta és engedélye nélkül 1517–1518 fordulóján vagy 1518 elején ismeretlen helyre, valószínűleg egy német egyetemre távozott, amiről Hieronim értesítette a prímást. Jan egyes életrajzírói egyetértenek abban, hogy minden valószínűség szerint Luther wittenbergi fellépése állhatott tetteinek hátterében, de az is lehetséges, hogy egy, a nevére kiállított hamis váltó miatt menekült el. Nagybátyja neheztelése mellett ezek után jelent meg újra immár Padovában.¹⁷

Mindeközben Hieronim peregrinációja folytatásaként az egész Földközi-tengert érintő kőrútra indult, hogy a korban megszokott módon tapasztalatokat szerezzen az udvari és a lovagi életben, viselkedésben. Bolognát 1517 elején hagyta el, majd kalandjai végeztével 1518 őszén indult haza Velencéből Lengyelországba.¹⁸ Utólag, egy 1520. március 23-án, Toruńban kelt oklevél úgy írja le ekkori tevékenységét, mint aki ugyanúgy járt Herkules oszlopainál, mint az Északi-tengeren, beutazta a Mediterráneumot, harcolt Franciaországban, Spanyolország és Portugália tartományaiban, továbbá megkapta az Aranygyapjas Rendet, és jeruzsálemi, angol és afrikai lovagi címeknek is birtokosa volt.¹⁹ Ezek közül egyelőre az valószínűsíthető, hogy I. Ferenc francia király udvartartásával Bolognában ismerkedhetett meg az uralkodó 1515-re tehető ott-tartózkodása alkalmával, valamint a Ciprust is érintő szentföldi zarándoklat és ezzel összefüggésben a Szent Sír lovagja cím birtoklása tekinthető reálisnak.²⁰ Ahogyan azonban az 1530-as évek eseményeiből majd láthatóvá válik, igazolható, hogy tényleg megfordult Portugáliában, ahol lovagrenddel tüntették ki, még ha források híján egyelőre kétségbe is vonható, hogy harcolt volna I. Mánuel portugál király hadseregében Észak-Afrikában. Mindenképp további kutatásokat kíván annak megállapítása, hogy merre járt valójában az 1518 ősze utáni bő másfél évben. A kor közlekedési viszonyait tekintve kérdéses-

15 Ebben pedig meglepő módon támaszra talált Bona Sforza személyében, akit éppen Łaski prímás Habsburg-orientációjú vetélytársai javaslatára vett feleségül I. Zsigmond Szapolyai Borbála halála után. Szydłowiecki, 2004. 222. Az idősebb Jan Łaski politikai tevékenységéről és a Magyar Királyságot is érintő diplomáciai küldetéseiről lásd: Zeissberg, 1874.

16 Janakowski, 2018. 76–81.

17 Uo. 82.; Pascal, 1894. 27–28.; Hermán, 2010. 43.

18 Hirschberg, 1888. 7–8.; Kowalska, 1973. 237.; Urban, 1973. 225.

19 Hieronimot ebben az oklevélben ruházta fel I. Zsigmond az *incisoratus regni* titulussal. AGAD MK LI 34, 290v–291r. Utazásai szempontjából elemzi: Janakowski, 2018. 85–92.

20 Uo.

nek, Hieronim későbbi utazási teljesítményét²¹ ismerve viszont javarészt akár még hihetőnek is tűnhet az említett oklevél leírása.

Lengyelországba visszatérve, édesapjuk 1521-ben bekövetkező halála után a fiatalabb testvéreket a nagybácsi mellett bátyjuk, Hieronim vette gondjába. Szoros kapcsolatukat bizonyítja, hogy utóbbi egyes diplomáciai küldetéseire is magával vitte, majd be is vonta öccseit, és ahogyan majd látható lesz, segített nekik tisztségeket, címeket szerezni. Hieronim diplomata karrierjének kezdetén már megszilárdult lengyelországi helyzete: 1519-ben megházasodott (felesége egy vagyonos örökös-nő, Anna Kurozwecka lett), majd 1522-ben az inowrocławai, 1523-tól a sieradzi vajda címet birtokolta.²² Első diplomáciai megbízatását 1520-ban kapta, amikor I. Zsigmond az 1519-ben I. Ferenc ellenében német-római császárrá választott V. Károlyhoz küldte jókívánságait tolmácsolni: erre egy brüsszeli kitérő után végül Kölnben tudott sort keríteni. Feladata volt ezek után a francia uralkodónál is tiszteletét tenni, és kimenteni a királyt, amiért Károlyt támogatta.²³ Lehetséges, hogy 1523-ban Rómában járt.²⁴ Ebben az időszakban Jan már jó néhány éve kisebb egyházi tisztségek birtokosa volt nagybátyja erőfeszítéseinek köszönhetően: a primás 1517 novemberében Rómában vásárolt neki ezer aranyért különböző kanonoki tisztségeket, majd ez év végétől Gniezno esperesének koadjutora, 1518-tól esperese. 1521-től szerepelt a királyi titkárok névsorában. Ugyanebben az évben szentelték pappá Gnieznóban és vette át gyakorlatilag is az esperesség irányítását.²⁵

A legkisebb testvér, Stanisław akkor csatlakozott először bátyjaihoz, amikor Antonio Rincón követségére válaszul Hieronim a francia uralkodóhoz, I. Ferenchez kapott megbízatást, és öccsei kíséretében Franciaországba utazott 1524 elején.²⁶ Ez a küldetés mindhármuk esetében hosszabb távú elköteleződést jelentett: Hieronim az európai Habsburg-ellenes oldal diplomatája lett (körülbelül egy évtizedre); Jan az ekkor Bázisban megismert Rotterdami Erasmus jó barátjaként vált ismertté (akivel egyébként fivérei is találkoztak és leveleztek a későbbiekben); Stanisław pe-

21 Brodarics István például többször is Pegazusként utalt rá. Brodarics, 2012. 292., 300.

22 Hirschberg, 1888. 12–13.; Urban, 1973. 225.

23 A francia küldetésre azonban végül nem ő, hanem a lengyel szolgálatban álló savoyai diplomata, Antoine de Brèves utazott el. Wyczański, 1954. 73. A fentebb idézett oklevél, amely vélt vagy valós utazásait és lovagi címeit sorolja, megbízóleveleivel egy időben és helyen keletkezett (Toruń, 1520. március–április), tehát valószínűleg diplomáciai rátermettségét volt hivatott bizonyítani. Megbízóleveleit lásd: AT 5. No. CXCIV–CXCV. 199–206. Továbbá Hirschberg, 1888. 12.; Pascal, 1894. 30–31.; Urban, 1973. 225–226.; Hermán, 2010. 44. A szakirodalom véleménye megoszlik abban a vonatkozásban, hogy már ekkor vele ment-e öccse, Jan, illetve hogy már ekkor személyesen találkoztak-e Erasmusszal.

24 Kredencionális és egyéb levelek VI. Adorján pápának, valamint más egyházi méltósághoz. AT 6. No. CXCVI–CXCV. 214–218.

25 Kowalska, 1973. 237.; Hermán, 2010. 43–44.

26 Kredencionálisa és instrukciója, amelyeket tévesen az *Acta Tomicianae* 1523-as kötetébe soroltak, de Charrière, 1848. 149–151. közlése alapján 1524. január 18-án keltek: AT 6. No. CXC–CXC. 207–212. Érdekes, hogy I. Zsigmond unokaöccse, II. Lajos magyar és cseh király nevében is válaszol Antonio Rincón követségére, aki az ifjú uralkodóval nem is tudott személyesen találkozni Budán. Utalást tesz a török veszélyre, amely teljes erejével a Magyar Királyságot fogja fenyegetni, miután az oszmánok a perzsákkal békét kötnek. Az 1520-as évekbeli francia törekvésekről, hogy hozzanak létre egy francia-lengyel-magyar Habsburg-ellenes blokkot, hivatkozásokkal Łaski francia útjaira 1524-ben I. Zsigmond, míg 1527-ben és 1532-ben I. János szolgálatában lásd: Bourilly, 1913. 73–75., 77., 79., 274–278.

dig egyenesen Franciaországban maradt, és I. Ferenc szolgálatába állt az elkövetkező évekre. A testvérek útja Svájcban keresztül vezetett Franciaországba, így 1524 májusában Bázisban Erasmus mellett találhatók.²⁷ Ezt követően a „Lutherrel szemben – királyához hasonlóan – meglehetősen elleneséges” Hieronim, a reformáció eszméivel rokonszenvező és Guillaume Farellel (Farel Vilmoossal) szintén Bázisban barátságot kötő Jan, valamint a „szépreményű ifjú”, Stanisław a Blois-ban tartózkodó francia udvarba mentek tovább.²⁸

Utóbbi francia szolgálatba állásáról és I. Ferenc érdekében végzett tevékenységéről regényesen emlékezik meg a róla szóló opus Bernardus Holtorpius Hagensis (Bernhard Holtorp) tollából. E szerint a fiatal lengyel szinte azonnal az 1525. február 24-én lezajló paviai csata viharában találta magát: a harc sűrűjében forgolódó I. Ferenc már-már a földre bukik, amikor Stanisław közbelép és megmenti. Súlyosan megsérül és fogságba esik, de kiengedik a táborból, és miután felépül sebesüléséből, visszatér Franciaországba. Innen a régens anyakirályné, Savoyai Lujza utasítására Spanyolországba utazik a király nővérének, Angoulême-i Margit hercegnőnek a társaságában, majd már a szigorú feltételekkel szabadon engedett I. Ferencsel tér vissza Franciaországba.²⁹ Az elbeszélés alapján a lengyel nemes részvétele az eseményekben különösen szoros kapcsolatot feltételez a francia uralkodóval és nővérével, amit a tények is igazolni látszanak. I. Ferenc meglehetősen szabad kezet adott Margitnak az ügyben, hogy kiket vigyen magával Spanyolországba az V. Károlyal folytatandó tárgyalásaira, így került többek között a fogságából visszatérő Stanisław Łaski is a kíséretébe az 1525 augusztusa és decembere közötti diplomáciai küldetés során.³⁰

Amíg Stanisław I. Ferenc szolgálatában tevékenykedett, diplomáciai szolgálatuk végeztével bátyjai még hat hónapra visszatértek Erasmus bázeli házába. Itt, 1525. június 20-án született az a megegyezés Jan és a tudós humanista között, amelynek értelmében előbbi még utóbbi életében megvásárolta annak teljes könyvtárát 400 aranyért. Mindezzel valamelyest stabilizálódott Erasmus anyagi helyzete, miközben könyveit továbbra is használhatta.³¹ Az együtt töltött idő nagy hatással volt a később Johannes a Lasco néven ismertté váló reformátor lelki életére, továbbá valószínűleg ezekben az években került először kapcsolatba Ulrich Zwinglivel is. Miután azonban 1525. október 5-én elhagyta Bázist és Velencén ke-

27 Hirschberg, 1888. 27. rámutat, hogy a fivérek 1524 márciusában még Krakkóban tartózkodtak, mivel Hieronim Łaski Seweryn Bonerrel ekkor olyan üzletet kötött, amelynek révén előbbi a követségének pénzügyi fedezetét biztosítani tudta. Erasmus Hieronimnak dedikálta *Modus orandi Deum* című munkáját. Erasmus, 2010. 494. 6. lj.

28 Miaskowski, 1901. 6–7.; Urban, 1973. 226.; Kowalska, 1973. 237.; Sikorski, 1973. 253.; Hermán, 2010. 44.; Janakowski, 2018. 71.

29 Mivel a műben nincsenek feltüntetve oldalszámok, a digitalizált oldalszámokra hivatkozom: Holtorp, 1548. 8–39. Lásd még: Malinowski, 1864. XIX–XXV.

30 A reformációval szimpatizáló, íróként is alkotó hercegnő spanyolországi távolléte idejére evangélikus pártfogoltjait Strasbourgba küldte egyik távoli rokonához, amiről 1525 augusztusában levélben számolt be Jan Łaskinak. Reid, 2009. 331–332., 342. A hercegnő spanyolországi kíséretébe került Stanisław Łaskin kívül Guillaume du Bellay is, akivel – ahogyan majd látható lesz – 1532-ben Hieronim került szorosabb kapcsolatba az I. János nevében végzett küldetése során.

31 Miaskowski, 1901. 8.; Erasmus, 2010. XVII.; Hermán, 2010. 45.

resztül 1526-ban hazatért Lengyelországba, a gnieznói esperest „feddhetetlenségi esküre” kötelezték, hogy bizonyítsa: nem házasodott meg, és tévtanításokhoz sem csatlakozott.³² 1525 októberében indult haza Hieronim is, akiről jelenleg nem állapítható meg bizonyosan, hogy szintén járt-e Itáliában, mielőtt 1526 januárjában már a piotrkówi szejmen vett részt.³³

A Łaski fivérek és I. János Magyar Királysága

A Magyar Királyság sorsa szempontjából fordulópontot jelentő 1526. évben a három fivér közül kettő is útnak indult az ország felé. Hieronim Łaskiról ismert, hogy úti célját lorettói zárandoklatnak álcázta, azonban a valóságban Szapolyai János meghívásának engedelmesskedett, és 1527 első felében már az uralkodó szolgálatában állt.³⁴ Saját bevallása szerint már korábban is, mivel „akkor volt Magyarországon, amikor a törökök szultánja megtámadta, és nem pedig akkor, mikor uramat megkoronázták”.³⁵ Nem zárható ki tehát, hogy már a mohácsi csata idején megfordult Magyarországon,³⁶ annál is inkább, mivel a Franciaországban tartózkodó fivéréhez, Stanisławhoz is olyan hírek jutottak el, melyek szerint bátyja csapatokat vezetett Magyarországra, ahol súlyos sebet kapott és meghalt.³⁷ Holtorpius műve szerint Stanisław ekkor engedélyt kért a II. Lajost gyászoló I. Ferencről, hogy hazatérhessen rokonaihoz. I. Ferenc végül az útba eső csehekhez is elküldte követségbe, különös tekintettel „Leon”-hoz.³⁸ Itt azonban a királyválasztás során hiába próbált meg mindent Łaski, „senkit sem érintett meg Ferenc király szeretete, mivel országa nagyon messze fekszik”. Stanisław három teljes hónapot töltött el a Cseh Királyságban, és Ferdinánd koronázási ünnepe után indult csak tovább. Miután találkozott rokonaival, Krakkóból Morvaországon keresztül Budára utazott, ahol az időközben magyar királlyá választott Szapolyai János barátságosan fogadta és tárgyalta vele.³⁹

32 Az eskü szövegének hamisítvány vagy valódi, illetve kikényszerített voltáról lásd: Hermán, 2010. 46–47.

33 Hirschberg, 1888. 35. 1. lj.

34 I. Zsigmond például követe útján szabadkozott V. Károly császár előtt, amiért alattvalója a tudta és engedélye nélkül ment Magyarországra Loretto helyett. AT 9. No. CCXLVII. 250.

35 Barta, 1996. 42.

36 A mohácsi csatában valóban harcoltak lengyel nemesek, az itt elhunyt lengyelek több listában is szerepelnek. Például: I. Szulejmán szultán levele Andrea Gritti velencei dózséhez, 1526. szeptember 5–6. (?). In: B. Szabó–Farkas, 2020. 135.

37 „Prætereā Lasci rumor miserabilis aures / Obtundit, referens crudeli vulnere fratrem / Illius extinctum, iussu qui forte Poloni / Regis in Hungariam mira virtute cohortes / Duxerat, et rutilis fuerat conspectus in armis.” Holtorp, 1548. 42. Malinowski, 1864. XXV. értelmezésében a Hieronim által vezetett alakulat Szapolyai János erdélyi vajda zászlaja alá tartozott, de Holtorpon kívül nem ad meg más forrást erre vonatkozólag. Mindenestre logikusnak tűnik az a feltételezés, hogy Hieronim Łaski, noha Magyarországon tartózkodott, elkerülte a mohácsi csatát, ami után visszatért Lengyelországba. Majd amikor Szapolyai a királlyá választása után magához hívatta, a lorettói zárandoklat ürügye alatt visszatért hozzá.

38 Zdeněk Lev von Rožmitál (1470 körül – 1535) Oberstburggraf von Böhmen (1507–1523, 1525–1530), a cseh tartományokban az uralkodó után következő főméltóság, aki a király távolléte idején helyettesként kormányzott.

39 Holtorp, 1548. 44–47.

Ha Holtorpius hőseposzáról lefejtjük a túlzásokat, a következő megállapításokat lehet tenni. Stanisław Łaski a források szerint csak 1526. december 1-én indult Franciaországból Lengyelországba,⁴⁰ cseh küldetéséről jelenleg nem áll rendelkezésre információ. Valószínűnek tűnik, hogy rokonainak meglátogatása megfelelő indok volt utazására, melynek leple alatt az útba eső Cseh Királyságban is tárgyalásokat folytathatott és felmérhette, milyen esélyei lennének I. Ferencnek I. Ferdinánd ellenében. Ha viszont tényleg csak decemberben indult, akkor már bőven a királyválasztás után érkezett, tekintve hogy Ferdinándot 1526. október 23-án választották meg, míg koronázására 1527. február 24-én került sor. Stanisław három hónapos csehországi tartózkodása tulajdonképpen megfelel az 1526. december és 1527. február közötti időszaknak, de a királyválasztásba valós beleszólása semmiképp sem lehetett a francia külpolitikának, hiába igyekezett minden téren a Habsburgokat gáncsolni.⁴¹

A legidősebb és a legfiatalabb Łaski fivér tehát Budán látta egymást újra 1527 áprilisában, ahol – Holtorpius leírása szerint – Stanisław tizenkét napot töltött. Hieronim ekkoriban vitézen harcolt a magyar városok védelmében, segítséget ígért és hűséget fogadott a királynak, „fénylő aranyakért” cserébe.⁴² Valóban, I. János ötszáz aranyat utalt ki neki,⁴³ amikor 1527 áprilisában Budáról Franciaországba és Angliába küldte, és I. Ferenchez szóló hitlevelében nemcsak mint saját, hanem mint a francia király hű szolgájaként utalt rá.⁴⁴ Ha Pöstyéni Gergely számadásai időrendben készültek, akkor feltételezhető, hogy az Esztergomból Budára érkező Szapolyai kiadásai kapcsán említett, Hieronim kifizetését jó néhány tétellel megelőző adatban szereplő és Budán vendégül látott francia követ maga Stanisław Łaski lehetett. Emellett szól, hogy a francia „*legátust*” említő bekezdés után egy morva követet illető kifizetés következik, tehát a legifjabb Łaski akár együtt is érkezhetett vele Morvaországból. Ellene viszont az szól, hogy nem biztos, hogy a titkos ügyben, rokonai felkeresése apropóján utazó Stanisławot a francia király hivatalos követeként kezelték volna. E kérdés eldöntése tehát még további kutatást igényel, ugyanakkor elmondható, hogy a Łaski fivérek francia és angol küldetése párhuzamosan történt I. Ferenc hivatalos követéével, Antonio Rincón ugyanis februárban indult és június 25-én ért Budára.⁴⁵

40 Mint a király nemesi kamarásának (*gentilhomme de la chambre du roi*) ekkor utaltak ki 200 livre-t Saint-Germain-en-Laye-ben Lengyelországba való visszautazására, ahová a király parancsára indult. BnF Clairambault 1215, Fol. 65.

41 Cseh viszonylatban erre tett kísérleteiről röviden lásd: Wyczański, 1954. 120.

42 Holtorp, 1548. 50–51.

43 Pöstyényi, 1898. 173.

44 „...noscentes esse bonum fidelem majestatis vestre sevitem ac unum de precipue nobis dilectis.” Hieronim kredencionális levele I. Ferenc részére, Buda, 1527. április 26. Charrière, 1848. 158–159. Ha ennek keltét vesszük az indulás napjának és Holtorp adatait is elfogadjuk, akkor Stanisław 1527. április 14-én érkezhetett meg Budára.

45 I. Ferenc I. Jánosnak, 1527. február 24. Charrière, 1848. 155–158. Frangepán Kristóf levele I. Jánosnak, 1527. június 19. Antonio Rincón levelei Bornemisza Jánosnak és Szalai Jánosnak, 1527. június 28. HHStA Ung. Akt., Fasc. 4. Conv. C, Fol. 103., 144–145. I. János I. Ferencnek, 1527. július 6. Simonyi, 1859. 134. és Charrière, 1848. 158–159. Követsége részleteit további forrásokkal lásd: Barta, 1994. 64–66.

Ennek megfelelően a Łaskiak nyugat-európai követsége sokkal inkább mondható udvariasságinak, mint ami (ekkor) valódi eredményt vagy szövetséget hozott volna, bár mind I. Ferenc, mind VIII. Henrik kétségkívül megadták a királyi címet I. Jánosnak. A testvérek jártassága a korabeli királyi udvarokban és szoros kapcsolata az érintett uralkodókkal kiviláglik ebből az útjukból is. Tudható, hogy Rincón egyik feladata az volt, hogy tájékozódjon, milyen jogon bírja I. János a magyar koronát, és felmérje a Magyar Királyság általa birtokolt részének erőit. Ennek a kérésnek a magyar uralkodó eleget is tett, és részletes leírást küldött országa bel- és külpolitikai helyzetéről I. Ferencnek – igaz, uralma összeomlásának előestéjén.⁴⁶ Amennyiben hinni lehet Holtorpius Stanisław Łaski utazásairól szóló művének, akkor viszont ugyanezt szóban már a Łaski fivérek is közölték a francia uralkodóval, tehát I. Ferenc prioritásaival tisztában kellett lenniük, legalábbis a fiatalabbnak, aki a szolgálatában állt.⁴⁷ Ezzel szemben Angliában minden bizonnyal az idősebb fivér mozgott otthonosabban, ezért ő vitte a szót és hangsúlyozta I. János megválasztásának legitimitását,⁴⁸ és az ő közbenjárására kapott Stanisław lovagi címet VIII. Henriktől.⁴⁹

Kevésbé ismert, hogy a Łaski fivérek ezen követsége illeszkedik azoknak a tárgyalásoknak a sorába, amelyeket I. János a bajor hercegekkel folytatott uralkodása kezdetétől fogva.⁵⁰ A testvérek müncheni kitérőjét Holtorpius műve is megemlíti.⁵¹ Ahogyan a hercegek, valamint Hieronim Łaski is beszámolt János királynak, a többi német fejedelem barátságát nem sikerült biztosítani, de előbbieket ígéretet tettek arra, hogy ők maguk nem nyújtanak segítséget I. Ferdinándnak vetélytársa ellen, továbbá azt is megakadályozzák, hogy a Sváb Liga akképpen tegyen.⁵² Łaski leveléből az is kitűnik, hogy müncheni tárgyalásai előtt még Passauban találkozott I. Ferdinánd szintén a bajorokhoz akkreditált követével, Sigmund Ludwig von Polheimmal, akivel éppen e segélykérés elutasításának, valamint Szapolyainak a bajor hercegekkel való szövetségekötésének ügyét vitatta meg. 1527 áprilisára ugyanis egyszer már megfordult Buda és München között a bajor–magyar szövetség tervezete, amelynek egy vázlata is fennmaradt.⁵³ Bár az aláírt szerződés jelenleg nem ismert, a bajor hercegek e szándékára utalást tesz az a dokumentum is, amelyet

46 A kért iratok mellett Szapolyai levele I. Ferencnek, 1527. július 6. Simonyi, 1859. 137–147.

47 „Atque suae fidei comissa negocia tractant / Nomine magnifici Regis, cui Pannonis urbes / Subiectae parent.” Holtorpius, 1548. 52.

48 „Pannonii summos regni tulit alter honores / Nactus Johannes sceptrum, Comes inclutus armis, / Magno consensu Procerum, sanctique senatus.” Uo. 54.

49 „Knight Vilmos Wolsey bíbornokhoz”, 1527. július 15. Simonyi, 1859. 123. Ezek alapján az is lehetséges, hogy Hieronim valóban járt már korábban, 1517–1518 folyamán Angliában, és maga is tényleg birtokolt egy ottani lovagi címet. I. János angol támogatottságáról a vizsgált években lásd: Botlik, 2009.

50 Hieronim Łaski e kezdeti küldetése I. János és a bajor hercegek kapcsolatára vonatkozó források kiadásából hiányzik, bár a kötet a bevezetőben utal arra, hogy rajta keresztül (is) történt a kapcsolatfelvétel, amelyben Łaskin kívül Konrad Posnitzer, Kaspar Winzerer és Jan z Kolovrat vettek részt követként. 1527 nyaráig bezárólag lásd: Muffat, 1857. 1–52. Lásd még: Barta, 1981. 158–160., 173–174.

51 Innen Svájcban keresztül utaztak tovább Franciaországba. Holtorpius, 1548. 47.

52 A bajor hercegek és Hieronim Łaski levelei I. Jánosnak, 1527. május 8., valamint dátum nélkül. HHStA Ung. Akt., Fasc. 4. Conv. B, Fol. 23–24., 26–27.

53 Muffat, 1857. 31–33.

1527 júliusában I. János küldött I. Ferenc kérésére Antonio Rincónon keresztül.⁵⁴ A francia diplomácia informáltsága a magyar uralkodó és a bajor hercegek közeledéséről később, az 1532. évben még nagy szerepet kapott, ahogyan majd látható lesz Hieronim Łaski akkori tevékenységének elemzésekor.

Amíg testvérei Szapolyai János ügyében jártak el külföldön, addig Jan Łaski Lengyelországban maradt. Intellektuális közegét a Justus Decius (Jost Ludwig Dietz/Justus Ludwik Decjusz) és Leonard Cox által vezetett krakkói humanista kör jelentette. Utóbbi, mielőtt hazatért volna Angliába, neki mint mecénásának ajánlotta P. Papinius Statius harminckét költeményének kiadását, amely 1527 áprilisában jelent meg. Ugyanez a kötet tartalmazta másik pártfogoltjának, Stanislaus Hosiusnak (Stanisław Hozjusz) Jan nyugat-európai utazásairól és Erasmusszal való barátságáról írott versét.⁵⁵ Továbbá valószínűsíthető, hogy a gnieznói esperes az ekkor huzamosabb ideig Krakkóban tartózkodó Sylvester Jánossal is kapcsolatot épített ki, akinek későbbi patrónusa, Nádasdy Tamás Hieronimmal érintkezett szorosabban az 1530-as évek első felében.⁵⁶ Végül pedig fontos kiemelni, hogy Jan Łaski értelmiségi kapcsolathálóját politikai célokra is fel tudta használni, ahogyan annak a levélnek a példája mutatja, amelyet Erasmus az ő tanácsára⁵⁷ írt I. Zsigmond lengyel királynak 1527. május 15-én. A béke fontosságát hangsúlyozó episztola,⁵⁸ amelyet a szerző tudta nélkül a krakkói humanista kör nyomtatásban is megjelentetett,⁵⁹ azért okozott botrányt a Habsburg-párti körökben, mert I. Ferdinánd helyett I. Jánost titulálta magyar királynak.⁶⁰

Amikor Erasmus 1527 végén levelet írt a gyenge egészségű Jan Łaskinak, és megpróbálta lebeszélni egy spanyolországi utazásról, valószínűleg ő volt az, aki a mit sem sejtő gnieznói esperest értesítette bátyja következő, konstantinápolyi küldetéséről, amelyért a neves humanista megdorgálta volna Hieronimot, ha még idő-

54 „Duces Bavarie sunt in hoc, ut cum Regia maiestate confederacionem habeant, et nonnulli alii de principibus [imperi].” Simonyi, 1859. 146–147.

55 Erasmus, 2010. 495. 14. lj.; Kovács, 1964. 115. A szóban forgó kötetéről (*Statii Papinii poete suavissimi Sylve cum scholiis a Leonardo Coxo Anglo adiectis*. Cracoviae: Matthias Scharffenberg, 1527.) Juhász-Ormsby-Kiss, 2019. 171. 10. lj. megállapította, hogy a közhiedelemmel szemben nem vészelt el végleg, mivel egy példánya még megtalálható a krakkói Jagelló Egyetem könyvtárában. Sajnos a kötetet nem tudtam kézbe venni a tanulmány megírásához, de érdekes lenne összevetni adatait Jan Łaski eddig ismert életrajzával.

56 Kovács, 1964. 119.; Hermán, 2010. 48–49. Bár a tanulmány keretei nem teszik lehetővé pályája részletes bemutatását, ki kell emelni Andronicus Parthenius (Fran Frankvil Andreis) személyét is, aki Jan Łaski érsek familiárisából lett előbb Antonio Rincón, majd I. János, végül pedig Ludovico Gritti titkára, és szintén Nádasdy Tamás pártfogoltja a későbbiekben. Életútjáról részletesen lásd: Cytowska, 1969; Barta, 1988.

57 1915-ös levél (Erasmus Jan Łaskinak, 1527. december 9. [?]). Erasmus, 2010. 493. Továbbá Kovács, 1964. 94.

58 1819-es levél (Erasmus I. Zsigmondnak, 1527. május 15.). Erasmus, 2010. 117. Latinul: AT 9. No. 167. 180. A levél megírásának idején Hieronim és Stanisław Łaski is jelen lehettek Bázisban, mivel Bajorországból Svájcra keresztül folytatták útjukat Franciaországba. Így mindhárom testvérnek köze lehetett ahhoz, hogy Erasmus szinte valós időben értesült az olasz békétárgyalások szervezéséről.

59 Erasmus, 1527.

60 A Habsburgok kifogásait Caspar Ursinus Velius foglalta össze. Tóth, 2020. 39–40.

ben lett volna.⁶¹ A legidősebb Łaski talán nem véletlenül nem öccsét, hanem Jan Tarnowskit tájékoztatta veszélyes megbízásáról, amelyre Kolozsvárról indult 1527. október 18-án.⁶² A lengyel hetman csodálkozására válaszul azt is közölte, hogy nem a gyönyörű felesége iránti gyűlölet vagy a barátai iránt érzett megvetés miatt vállalja a szolgálatot I. János oldalán, hanem amellett, hogy köti esküje, a király hősiessége és emberisége van rá olyan nagy hatással, aminek nem tud ellenállni.⁶³

A konstantinápolyi alkudozásokat már sokan elemezték, jelenleg csak azokra a momentumokra hívnám fel a figyelmet, amelyek Hieronim egyéniségére és arra a jellemző vonására utalnak, amely véleményem szerint a későbbi bukását is okozhatta: mégpedig hogy minden jel szerint előszeretettel önállósította magát küldetési során, nem sokat törődve követutasításának pontos teljesítésével. A fenti levelében is megnyilvánuló nagyvonalúsága bizonyára jó belépő lehetett az oszmán diplomácia világába, ahol a hozzá hasonlóan nagy formátumú személyiség, Ludovico Gritti⁶⁴ segítette erőfeszítéseit. Küldetése végeztével Łaski egyenesen János király állandó portai követének nevezte ki Gritti, bármiféle előzetes meghatalmazás nélkül. Mindemellett nemcsak ura nevében tárgyalt, hanem egyenesen az oszmán–lengyel fegyverszünet meghosszabbításáról is, nem kis zavart okozva ezzel I. Zsigmond udvarában.⁶⁵ A jól végzett munka magabiztosságával még személyesen hadat üzent I. Ferdinándnak Targovistéből,⁶⁶ mielőtt vissza kellett volna fordulnia Konstantinápolyba, nehogy a havasalföldi vajda elfogassa. Végül óriási kitérővel,⁶⁷ 1528. szeptember 22-én, vacsora tájban érkezett meg meglepetésszerűen, török ruhába öltözve a tarnówi száműzetésben élő János király udvarába,⁶⁸ aki a szultán támogatásának ígéretével november 3-án lépett újra a Magyar Királyság területére.⁶⁹ Előtte azonban küldetése sikeres teljesítéséért Łaskinak adományozta a szepesi főispáni címet, valamint Késmárk és Dunajec várát.

A szultán 1529-es hadjárata és János király visszahelyezése elvesztett trónjára, valamint az eseményeket követő pápai kiközösítés⁷⁰ minden résztvevőt szembe-síthetett a veszélyes oszmán szövetséges jelentette realitásokkal. E szimbolikus aktus

61 1915-ös levél (Erasmus Jan Łaskinak, 1527. december 9. [?]). Erasmus, 2010. 494.

62 AT 9. No. 314. 317–318.

63 Uo.

64 Kretschmayr, 1901; Barta 1971; Szakály, 1986; Néneth Papo – Papo, 2022. A tanulmányban nincs alkalom elemezni a magyar ügyekbe való beleszólásának mértékét, ezért csak utalást teszek rá ott, ahol szükséges.

65 Hirschberg, 1888. 103. I. Zsigmond I. Jánosnak 1528. május 24-én írott levelében korholta Łaski eljárását. AT 10. No. 264. 247–248. A lengyel–oszmán békét hivatalosan csak 1528 októberében hosszabbították meg Jan Tęczyński portai követsége alkalmával. Kołodziejczyk, 2000. 117.

66 1528. április 10. AT 9. No. 186. 185. Ugyaninnen értesítette I. Zsigmondot, hogy megkötötte a szövetséget az oszmánokkal I. János nevében, adófizetés terhe nélkül. Uo. No. 200. 194–195.

67 Łaski levele Lippáról, valamint egy budai beszámoló Mária királynénak, 1528. szeptember 11. HHStA Ung. Akt. Fasc. 9. Fol. 66., 75.

68 Brodarics István Piotr Tomickinak, 1528. szeptember 23. AT 10. No. 400. 383.

69 Jan Łaski Antonio Rincónnak, 1528. november 18. Simonyi, 1859. 170.

70 A bullának nem maradt fenn sem kéziratos, sem nyomtatott példánya, és a regestakötetekbe sem iktatták be. Fraknoi, 1874. 14–15. Valós hatása a diplomáciai kapcsolatokban annyiban érzékelhető volt, hogy például Brodarics Istvánt emiatt nem fogadta személyesen a pápa. Ezzel szemben a későbbiekben, a francia

ellenére I. János megítélése – Bécszet és Rómát leszámítva – nem változott számottevően az európai királyi udvarokban, sőt, egyesek Budán is inkább tréfára vették a dolgot.⁷¹ A bulla a királyon kívül mindazokra utalt, akik a szultán támadását tanács-csal vagy tettel elősegítették, de úgy tűnik, Szapolyai diplomatait többnyire nem érte különösebb hátrány sehol a római Kúriát és a Német-római Birodalom területét leszámítva – ahol viszont a korábbiakban is többnyire életveszélyben vagy letartóztatásnak kitéve utaztak.

Az egyetlen kivételnek Lengyelország tekinthető, nem véletlenül. Hieronim szerepe az oszmán szövetség kialakításában ugyanis hatékony fegyvernek bizonyult a Łaski család lengyelországi befolyását rossz szemmel néző, Habsburg-párti politikai ellenfelek kezében, akik nem haboztak célba venni a család fejének számító Jan Łaski prímást. Sikerült ugyanis elérniük, hogy VII. Kelemen vizsgálatot kezdeményezzen az „archidiabolus Gnesnensisnek” titulált érsekkel szemben. A Łaski családot azzal vádolták, hogy eltulajdonított egyházi javakból fegyverezték fel a törököket és küldték őket I. Ferdinánd ellen.⁷² Az érsek I. Zsigmond védelmét kérte, és minden felelősséget unokaöccsére hárított, aki a tudta nélkül cselekedett. Bár a pápai levelet még a család fő ellenfelének számító Piotr Tomicki sem merte nyilvánosságra hozni, hanem csak privátim mutatta meg az idős főpapnak, a prímás végül 1531. május 19-én, megszegyenülve és összetörve hunyt el.⁷³ Nagybátyjuk lejárátását és halálát a Łaski fivérek közvetlen közelről nézhették végig, és mindhármuknak kulcsfontosságú momentumot jelenthetett. Néhány évvel később, amint Hieronim kegyvesztettsége I. János előtt és bebörtönzése lehetőséget adott rá, maguk is elfordultak a magyar külpolitika oszmánbarát irányától. Jan az 1533. augusztus 25-én, Erasmusnak írt levelében szégyenkezett bátyja törökössége miatt,⁷⁴ míg Stanisław írásáról a lengyel nyelvű *Turcica*-irodalomban még szó lesz a későbbiekben.

A nagybátyjuk élete végét megkeserítő időszakban, 1530–1531-ben a testvérek többször is Lengyelországban tartózkodtak. Ekkor már az ifjabb Jan Łaski is I. János szolgálatában állt: az 1530. februári krakkói szejmre küldött követeként gratulált I. Zsigmond utódának, a jövőendő Zsigmond Ágostnak megválasztása alkalmából, akit még az idős prímás koronázott társuralkodóvá 1530. február 20-án. A fentiek tükrében az sem meglepő, hogy I. Zsigmond e követségre adott válaszában a köszönetnyilvánításon kívül szabadkozott amiatt, hogy a János király szolgálatában álló lengyel nemesekkel egyesek rosszul bánnak országában.⁷⁵ Ugyanennek az évnek októberében és novemberében Hieronim már mint erdélyi vajda, Jan pedig mint címzetes veszprémi püspök képviselték I. Jánost a poznaí tárgyalá-

követnek VII. Kelemen úgy nyilatkozott, hogy a consistoriumi ülés után négy nappal megadta a kiközösítés alóli feloldozást János királynak. Uo. Lásd még: François de Dintville jelentése, 1532. február 17. Charrière, 1848. 193.

71 Frangepán Ferenc összefoglalóját a budai udvari véleményekről idézi: Kasza, 2013. 276.

72 Monitorum Romanum contra Joannem Łaski, archiepiscopum Gnesnesem, 1530. február 6. AT 12. No. 40. 44–51. Vö. Hopp, 1992. 91.

73 Malinowski, 1864. XLI.; Zeissberg, 1874. 594–595.; Hermán, 2010. 47.

74 Hermán, 2010. 51.

75 AT 12. No. 55. 64–70.

sokon, ahol I. Zsigmond közvetített – újfent hiába – a két magyar uralkodó között.⁷⁶ Jan számára a választott veszprémi püspöki címnek gyakorlati haszna nem volt, viselője semmilyen jövedelmet nem látott belőle, sőt, saját maga nem is használta.⁷⁷ Bátyja azt is belátta, hogy öccse addig nem jut újabb javadalomhoz Lengyelországban, amíg ő Szapolyait szolgálja.⁷⁸

Ennek azonban mélyebb, lelki okai is voltak: nagybátyjuk meghurcolása minden bizonnyal még inkább eltávolította az ifjabb Jant a katolikus egyháztól, amelynek azonban hivatalosan még évekig tagja maradt. Így 1538. március 21-én elfogadta a varsói archidiakónusi címet, az ugyanebben az évben felajánlott kujawai püspöki széket azonban már visszautasította.⁷⁹ Talán már a krakkói humanista kör is inkább a Łaski család egykori ellenfele, Tomicki felé hajlott: amikor Jan a Franciaországból magával hozott jó barátját, Anianus Burgonius (Aignan Bourgoin) költőt rávette, hogy Tomicki címerét becsmérő verset írjon, korábbi tanítványai, mint például az 1527-ben még Jant patrónusaként dicsőítő Stanislaus Hosius, mindannyian az alkancellár védelmére keltek.⁸⁰ Elszigetelődését fokozta bátyja magyarországi bebörtönzése, majd Anianus 1535-ben bekövetkezett halála, ami után fizikailag is visszavonultan kezdett élni, és került az emberek társaságát. Világnézeti útkeresése végül arra vezette, hogy önkéntes belső száműzetését külsővé változtassa: már 1536-ban külföldre indult, de véglegesen az 1538–1539. évek fordulóján hagyta el hazáját, miután személyesen búcsút vett I. Zsigmondtól.⁸¹

Némileg más utat járt be Stanisław, akit utoljára Angliában láttunk, és aki az 1530-as évek közepére a néhai nagybátyjával szemben szintén ellenséges Andreas Cricius (Andrzej Kryczki, korábban Szapolyai Borbála királyné titkára) felé közeledett. A legifjabb Łaski fivér 1527 őszén éppen hogy csak hazatért Angliából,⁸² mielőtt újra francia szolgálatba állt volna. 1528-ban harcolt Nápoly ostrománál, majd a francia hadsereg kapitulációját és a cambrai-i békét követően 1529 őszén hazatért Lengyelországba.⁸³ Valószínűsíthető, hogy 1530 nyarán elkísérte Hieronimot újabb konstantinápolyi küldetésére,⁸⁴ majd az ősszel részt vett Buda védelmében, amikor a poznaíni béketárgyalásokkal párhuzamosan Wilhelm von Roggendorf megostromolta.⁸⁵ Végül nagybátyja helyzete miatt hamarosan tartósabb időre visszatért Lengyelországba. Itt 1531 júniusa folyamán, I. Zsigmond színe előtt és Hieronim

76 A tárgyalások iratai: AT 12. No. 285., 306–310., 332., 340., 359., 362., 374. p. 261–262., 276–282., 303–306., 311., 329–330., 331–353., 361–362.; valamint Gooss, 1911. 7–11. Elemzése: Pocięcha, 1947; Kasza, 2013.

77 Pascal, 1894. 106–109.; Kowalska, 1973. 238.; Hermán, 2010. 50–51.

78 Brodarics István Nádasdy Tamásnak, 1531. július 25. Brodarics, 2012. 269–271.

79 Hermán, 2010. 52.

80 Malinowski, 1864. LVII.

81 Pascal, 1894. 112–123.; Hermán, 2010. 52.

82 Angliából Hieronim távozott előbb, Stanisław a nyarat még ott töltötte, és végül 1527. szeptember 17-én járult I. Zsigmond színe elé Krakkóban. AT 9. No. 297. 280.

83 Sikorski, 1973. 253.

84 Uo. Hieronim Łaski konstantinápolyi küldetésére 1530 nyarán: Muffat, 1857. 75–78.; Hirschberg, 1888. 137–139.; Pocięcha, 1947. 53.

85 Legalábbis *O gotowości wojennej...* című művében utalásszerűen megemlékezik Buda védelméről Roggendorf ellenében, még hozzá az élelmezés szempontjából. Malinowski, 1864. XL.

személyes jelenlétében állapodott meg a két fivér a Łaski család – beleértve Hieronim Łaski feleségét is – birtokainak egymás közötti felosztásában: míg Anna Kurozwecka egyes birtokait Stanisławra ruházta, a család ősi fészke, Łask, végleg Hieronim és örökösei birtokába került.⁸⁶

1531-ben Stanisław is megházasodott, Beata Odrowąż ze Sprowyt vette feleségül. A nemesi köztársaság politikai életébe egyre jobban belemerülve 1534-től a przemęcki vajda címet viselte.⁸⁷ Sógora, Stanisław Odrowąż ze Sprowy⁸⁸ podóliai vajda lett a szerzőtársa az 1535 decemberében tartott piotrkóvi szejm ülése által ihletett pamflet megírásakor, amelyet stílusa alapján a résztvevők először az akkori gnieźnoi érseknek, Andreas Criciusnak tulajdonítottak, aki nem sokkal később maga is írt egy hasonló című dialógust.⁸⁹ Łaski és Cricius, utóbbinak a Łaski primás-son élcelődő korábbi művei ellenére,⁹⁰ az 1530-as évek folyamán végül barátokká váltak, ahogyan az idős érsek halála és Hieronim magyarországi bebörtönzése után enyhültek a család befolyásával kapcsolatos ellenérzések. Mindebben szerepe volt intellektuális képességeinek, amelyeknek köszönhetően Stanisław is elfoglalta helyét a lengyel humanisták között, és valószínűleg annak is, hogy családjában egyedülként ő kereste boldogulását leginkább a hazájában, melynek szolgálatától 1531 után már nem vált meg. Jó realitásérzékkel minden bizonnyal azt is felmérte, hogy politikai érvényesüléséhez családjá egykori ellenségeinek támogatásával vezethet csak az útja.

Hieronim Łaski eltávolodása János királytól

Łaski primás halála után a család feje, Hieronim a támadások keresztüzében sem lankadt, és számos ügyben és helyszínen képviselte tovább I. Jánost, de 1530-tól kezdve a Habsburgok irányába is tapogatózott. Minden bizonnyal nem véletlenül Piotr Tomickinak írta meg álláspontját 1530 májusában, hogy saját elhatározásából és költségére, uralkodója akarata és barátai tanácsa ellenére a császárhoz szándékozik utazni, mivel a köz javát előrébb valónak tartja saját boldogulásánál.⁹¹ A Német-római Birodalomba vezető útjára (ekkor még) nem került sor, körülbelül

86 Uo. XLI–XLV. AGAD MK LI 47, Fol. 24v–25r., 27v–29r. Hieronim életrajzírója, Aleksander Hirschberg rengeteg oklevélmásolatot készített a Łaski család birtokviszonyairól az 1520-as évektől az 1550-es évekig bezárólag, amelyek megtalálhatók a szerző kéziratai között. ZNIO DE-1890, Fol. 33–48.

87 Sikorski, 1973. 254.

88 Cricius mellett I. Zsigmond követe I. Jánoshoz 1526 őszén. Hopp, 1992. 87.

89 *Dialogus de Asiāna dieta vel potius de Piotrcoviensibus comitiis 1535 in mense decembri habitis*. Sikorski, 1973. 253. A két művet lengyelül közli, elemzi és összehasonlítja: Malinowski, 1864. XLVI–LV.

90 Criciustól érdemes idézni azokat a Łaski primásról írt, látszólag ártatlan sorokat, amelyek viszont fordítva olvasva az ellenkezőjét jelentik: „1. Iste pater patriae, excidium scelerum Pater iste. 2. Eximium decus hoc, fecit te scandere Regni / Lascie Joannes, laus tua non tua fraus.” Idézi: Uo. LVI. Kézirata: BK PAN BK 00244, 96.

91 „Tamen ibi ego ad caesarem propriu motu ac impensis, contra etiam voluntatem principis mei et consilium amicorum meorum, qui me adeo attritum suadent quiescere, sed ego mihi bonum publicum bono meo privato praepono, ne etiam mortem timeo in tam pio opere subire, si ita deus voluerit.” Łaski Tomickinek, 1530. május 24. AT 12. No. 143. 138.

1530 elejétől kezdve azonban ténylegesen baráti hangú levelezésben állt a Habsburg-pártiak képviselőivel, amit egyes szerzők úgy értelmeztek, mintha a poznaói tárgyalások idejére egyértelműen I. Ferdinánd oldalára pártolt volna.⁹² A tárgyalásokat megelőzően ugyanis, Sigmund von Herbersteinnek írott levelében szinte ő maga kérdezt rá, hogy igénylik-e a szolgálatát.⁹³ Kérdéses, hogy ebből megvalósult-e valami. Lehet, hogy egy pillanatra megingott Szapolyai iránti hűsége⁹⁴ a nagybátyját – éppen az ő tevékenysége miatt – érő meghurcoltatás következtében, de a következő években folytatott tárgyalásai alapján úgy tűnik, hogy többnyire ugyan uralkodói jóváhagyás nélkül, de egyértelműen I. Ferdinánd ellenében tevékenykedett. Sokkal valószínűbb, hogy I. Ferdinánd helyett annak bátyja, a császár szolgálatába kívánt volna állni,⁹⁵ ami arra is magyarázatot nyújt, hogy miért kérte annyiszor a Habsburg-oldal képviselőitől a kereszténység javára hivatkozva, hogy menlevelet kaphasson hozzá. Más értelmezés szerint e hosszú ideig húzóódó praktikája arra szolgált, hogy I. Ferdinánd kihagyásával közelebb hozza egymáshoz I. Jánost a császárral, és a saját átpártolásával hitegetve a Habsburg-oldalt, hangsúlyozza, hogy még fegyverszünetet is ki tudott csikarni.⁹⁶

I. János ugyan közvetlenül a poznaói béketárgyalások és Buda ostromának visszaverése után még megjutalmazta korábbi őszinte hívét Sáros vármegyei birtokokkal,⁹⁷ de fél évvel később kevésbé lelkesen fogadta személyesen. A fentiek tükrében nem meglepő, hogy a diplomata 1531 nyarán már észlelte uralkodója bizalmatlanságát.⁹⁸ Pedig az ezt megelőző időszakban sem tétlenkedett: Visegrádon, 1531 januárjában Szapolyai képében ő állapodott meg Roggendorffal előbb kététes, majd három hónapos fegyverszünetről, amelynek egyéves meghosszabbítása engedélyezéséért maga utazott a Portára.⁹⁹ A szultán beleegyezett a két rivális uralkodó közötti fegyverszünet egyéves meghosszabbításába, és megígérte I. János közbenjárására Łaskin keresztül, hogy ebben az időszakban nem indít támadást I. Ferdinánd ellen.¹⁰⁰

92 A Habsburg-párti diplomaták feladata volt Frangepán Ferenc és Werbőczy István megkörményezése is. Łaski kötelnek állását tényként említi: Fraknói, 2010. 285–286.; Sörös, 1917. 15–16.

93 „Interim donec venio statuat V. M. apud se uti servitiis meis.” Łaski Herbersteinnek, 1530. október. HHStA Ung. Akt. Fasc. 16. Conv. B, Fol. 120. Németül közli: Bucholtz, 1833. IV. 63., lábjegyzetben. Egy korábbi (Krakkó, 1530. augusztus 12.), baráti hangvételű levele Herbersteinnek két példányban: ÖNB SHAd Cod. 13597, Fol. 138.; HHStA Ung. Akt. Fasc. 15. Conv. B, Fol. 28.

94 Pontos hivatkozás nélkül utal egy másik, 1530. november 16-án Herbersteinhez írt levelére mint döntő bizonyítékra Fraknói, 2010. 286.

95 I. Ferdinánd V. Károlynak, 1531. április 19. Hatvani, 1857. 89–91.

96 Török, 1930. 39–49.

97 Hirschberg, 148. I. János adománylevelei, 1530. december 21. és 1531. január 6. HHStA Ung. Akt. Fasc. 16. Conv. B, Fol. 14.

98 Brodarics István Nádasdy Tamásnak, 1531. július 25. Brodarics, 2012. 269–271.

99 Gooss, 1911. 11–16.

100 Szulejmán I. Zsigmondnak, tévesen 1537-re datálva az oszmán dokumentum olasz és lengyel nyelvű fordításában. 1531. (937.) március 1. AGAD AKW Dział Tureckie, sygn. 67. no. 30. Latinul: AGAD MK LI 46, Fol. 45r. Az I. János és I. Ferdinánd közötti egyéves fegyverszünetet 1531. május 17-én kötötték meg Visegrádon. Gooss, 1911. 17–30.

Hieronimot áprilisban újra a Magyar Királyság területén találjuk. Nádasdy Tamást több levélben tájékoztatta Debrecenből Buda felé utazva, hogy egyrészt egy Lengyelországban lejáró kölcsöne miatt pénzsűkében van, ezért egy, a Fuggereknél¹⁰¹ beváltandó királyi váltót kér; továbbá Frangepán Ferencsel együtt értesítette Nádasdyt és Brodarics Istvánt, hogy a veszprémi, úgynevezett király nélküli országgyűlésre küldik a Késmárk váránál összegyűjtött hadsereget.¹⁰² Bő fél évvel később, a kenesei, király nélküli gyűlésen tartózkodó rendeket azzal intette az I. János iránti engedelmességre, hogy I. Ferdinánd törekvései a békére valójában hamisak, a Német-római Birodalom rendjei pedig csak akkor nyújtanak neki segítséget, ha a szultán személyesen megtámadja Ausztriát vagy a birodalmat.¹⁰³

Végül Hieronim Łaski útja – ha lassan is, de biztosan – a Német-római Birodalom területére vezetett. A fentiekben ismertetett, uralkodója akaratával eredetileg szembemenő terve alapján Łaski már az előző év vége óta sürgethette Herbersteint a császártól és királyi öccsétől biztosított *salvus conductus*ok ügyében.¹⁰⁴ Lehetséges, hogy utóbbit ekkor kapta kézhez, mivel miután 1531 júniusában Krakkóban megállapodott öccsével, Stanisławval a családi vagyon felosztásában, 1531. július 8-i dátummal, Linzből maradt fenn egy, a valóságtól teljesen elrugaszkodott rendezési terve. Gyaníthatóan nem I. János jóváhagyásával tárgyalta meg Herbersteinnel a két fő pontot: Szapolyai lemondana a magyar trónról, cserébe pedig megkapná a Porosz Hercegséget és Livóniát. Másrészt a francia uralkodó ráruházná az Orléans-i Hercegséget, a francia király kárpótlásul a Navarrai Királyságot kapná, vagy esetleg Szapolyaié lenne ez a királyság is.¹⁰⁵

Egy hónappal később Hieronim Łaski ismét Krakkóban tartózkodott, ahol sor került arra a titkos megállapodásra I. Ferdinánd és I. János között, amelynek értelmében utóbbi biztosította a területén lévő várakban maradt Habsburg-hű katonaság utánpótlásának ellátását, és amelyet a két jó ismerős, Herberstein és Łaski révén kötöttek meg.¹⁰⁶ Eddigre már I. János udvarában is arra készültek, hogy V. Károly császárral és a birodalmi rendekkel kell megtárgyalni a béke ügyét: a német

101 Egyébként is ő volt megbízva a Fuggerekkal folytatandó tárgyalásokkal. Barta, 1971. 301–302.

102 1531. április 15., 16., 18. MNL OL E185, 18. doboz, Fol. 34–36. A Frangepánnal közösen írt, április 18-i levél: Brodarics, 2012. 265–266.

103 *Deutsche Reichstagsakten*, X. 1992. 119–120. A király nélküli gyűlésekről lásd: Fraknói, 1874. Łaski leveleinek vonatkozásában: uo. 351.

104 A stílus és a tartalom, valamint a kötetben következő, ugyanekkor általa írt levél alapján vélhetően Łaski írt Herbersteinnek Budáról ez ügyben (alíráss és címzés nélkül), 1530. december 23-án. ÖNB SHaD Cod. 13597, Fol. 148. Ha elfogadjuk ezen levél szerzőségét, akkor az is kiderül, hogy ugyanaznap, Łaski javaslatára nevezte ki I. János kormányzónak Ludovico Gritti: „Dominus Ludovicus Gritti [...] Hodie me Authore propter hanc suam virtutem et operam in hac obsidione navatam me Authore Gubernator creavitur.” Vö. Kretschmayr, 1901. 41–42.; Barta, 1971. 295–296.; Szakály, 1986. 59.

105 „Prima ut Dominus suus cessisset regno et accepisset in satisfactionem Livoniam et Prussiam. Marchionem autem Brandenburgensem debere ratione Prussiae contentare ducatum Würtembergensem. [...] Secunda, ut Domino suo consignaret rex Galliarum ducatum Orlienz et regi Galliarum consignaretur regnum Navarae. – Aut Domino suo cederet idem regnum.” Bucholtz, 1838. IX. 47–48. Másrészt a túlzó feltételek arra is szolgálhattak, hogy semmiképp se akarják teljesíteni őket, így a lemondás kérdése lekerüljön a napirendről.

106 Botlik, 2003. 596–599.

fejedelmek ugyanis arra számítottak, hogy ha Szapolyaival békét tartanak, akkor a török is velük.¹⁰⁷ Łaski már figyelmeztetést küldött, hogy ha I. Ferdinánd továbbra sem adja át a Magyar Királyságot I. Jánosnak, akkor a szultán nagy erővel fogja megtámadni országait.¹⁰⁸ A német fejedelmekkel való tárgyalás ügyében tehát először Konstantinápolyba utazott a szultán engedélyét kérni, hogy a birodalmi gyűlésre magyar követek mehessenek, majd maga is a Német-római Birodalom felé vette az irányt. Azonban I. Ferdinánd másfél hónapnyi innsbrucki várakoztatás után engedte csak tovább a császári udvar felé Łaskit, mivel attól tartott, hogy a schmalkaldeni liga¹⁰⁹ által megosztott Német-római Birodalom területén további zavart keltené megjelenése. Mi több, a békeközvetítésbe szintén bevonni kívánt francia és angol uralkodóknak kiszivárogtathatná a nála hallottakat.¹¹⁰

Mindezt azonban legfeljebb elodázni lehetett, elkerülni nem. Hieronim Łaski 1532. évi tárgyalásai ugyanakkor nem csak az általa – ura nevében fennen hangoztatott – béke megkötése jegyében folytak. Sokkal inkább követték a francia külpolitika logikáját, amely az I. Ferdinánd római királlyá választásának jogosságát vitató német fejedelmekkel szövetségben és I. János bevonásával kívánt a Habsburgok ellen fellépni. A firenzei Andrea Corsini, aki eredetileg VIII. Henrik angol király követe volt, 1532-től I. János szolgálatában állt, és 1535-ben a következőket vallotta, amikor egyik küldetése alkalmával a Habsburg-oldal fogságba vetette.¹¹¹ Łaskival éppen ekkoriban, 1531–1532 fordulóján találkozott, aki odaadta neki az I. Ferdinándtól kapott menlevelét és a nála lévő egyéb leveleket, hogy azokkal menjen Franciaországba.¹¹² Maga a birodalmi fejedelmekkel való tárgyalásai után, áprilisban érkezett I. Ferenchez Caenba, többek között a szász és a bajor fejedelmek titkáraival. Ekkor – amennyiben hinni lehet Corsini vallomásának – Łaski a szokásos nagyvonalúságával lépett fel, és felajánlotta a francia uralkodónak, hogy belátása szerint válasszon háború és béke között. Ha a háborút választja, akkor magyar részről I. János, német részről a szövetséges fejedelmek készen állnak, ámde pénzre van szükségük. Ha a békét választja, az immár bármikor megszülethet, de ha I. Ferdinánd és I. János békét kötnek, az a francia király német szövetségeseinek vesztét jelenti.¹¹³

107 A szász, bajor és hesseni fejedelmek tanácskozása, Nürnberg, 1531. szeptember 26. Muffat, 1857. 134. Lásd még: *Deutsche Reichstagsakten*, X. 1992. 191.

108 Łaski Hans Weissenfeldernek, 1531. szeptember 17. Muffat, 1857. 128–129. Mindeközben tovább folyt a tárgyalások a bajor–magyar szövetségről is Kaspar Winzerer közvetítésével. Uo. 142–151.

109 Az 1531. február 27-én megkötött schmalkaldeni liga háborújáról lásd: Ávila, 2022.

110 Botlik, 2003. 599–600.; Korpás, 2008. 196.; Német Papo – Papo, 2022. 153–156. François de Dintville Anne de Montmorencynek, 1531. december 17. Charrière, 1848. 183–184. Łaski prozozíciói és I. Ferdinánd válaszai utóbbi leveleivel V. Károlynak a tárgyalásokról: Hatvani, 1857. 97–112.

111 Giovanni Baptista Casali és Andrea Corsini kihallgatási procedúrájának iratai 1535-ből: Hatvani, 1857. 240–275.

112 Corsini valóban megfordult I. Ferenc udvarában 1532 elején, majd egy angol kitérő után visszatért oda. Bourilly, 1913. 273. Corsini a menlevelet Lindenből visszaküldte Łaskinak. Uo. 262.

113 „Christianissime Rex ego venio a Johanne Domino meo et porto Majestati Vestrae pacem et bellum, accipiat is utrum velit is. Si Majestas Vestra vult bellum, Johannes Dominus meus est paratus ex parte Hungariae, sed indiget pecuniis. Isti etiam Domini Germani sunt parati. [...] Si Majestas Vestra vult pacem, iam habemus in manibus, et possumus concordare cum Rege Romanorum quando volumus. Sed advertat Majestas Vestra quod in ista pace nolunt concurrere isti Principes confederati Vestri, nec volunt aliter

I. Ferencnek nem volt szüksége sok győzködésre: a háborút választotta. A francia diplomáciának már Łaski első franciaországi útja óta tudomása volt I. János tapogatózásairól német irányba. Ennek megfelelően, amikor Guillaume du Bellay 1532. május 26-án uralkodója nevében megkötötte a scheyerni szerződést a bajor, szász és hesseni fejedelmekkel, külön tárgyaltak I. János anyagi megsegítéséről, s a pénzt az érintett fejedelmek adták volna össze.¹¹⁴ Ami a franciákat illeti, mivel Łaski I. János megbízólevele nélkül érkezett, a magyar király katonai támogatására szánt összeget nem vele küldték, hanem egy titkárt (Antoine Macault) bízta meg azzal,¹¹⁵ hogy vigye el Krakóig és ellenőrizze a hadak felfogadását. I. Ferenc legfőbb feltétele I. János megsegítésére az volt, hogy a beleegyezése nélkül a magyar uralkodó nem köthet békét I. Ferdinánddal.¹¹⁶ Łaski nem ment el személyesen Scheyernbe, hanem levélben tájékoztatta az érdekelt német fejedelmeket arról, hogy az ura nevében megkötött szövetség alapján a francia király megtilthatja I. Jánosnak a békekötést I. Ferdinánddal. Emellett Szapolyai minden erejével azon lesz, hogy a törököt távol tartsa Ausztriától, azonban az oszmán szövetség fenntartása számára mindennél előbbre való, még azon az áron is, ha ezzel elveszíti a lehetőséget a német fejedelmekkel való szövetségkötésre.¹¹⁷

Łaski azt is elérte a francia udvarban, hogy a tulajdonképpen I. János utasítása nélkül megkötött francia–magyar szövetséget egy, szintén a felhatalmazása nélkül tető alá hozott házassági ajánlattal is megpecsételje. A tervezett frigy II. Ulászló és Anne de Foix-Candale házasságkötésének mintájára jött volna létre a magyar uralkodó és I. Ferenc távoli rokona, Isabelle d’Albret, Henrik navarrai király nővére

confidere, quia timent quod quando Rex Romanorum cum Johanne erunt concordēs, ne postea destruantur a Rege praefato in domibus suis.” Uo. 263.

- 114 Stumpf, 1816. 95–96. Hesseni Fülöp ekkorra már rájött, hogy valami nem stimmel Szapolyai követeivel, mivel Łaski küldetésének célja nem egyezett I. János másik, német ügynökével, Nickel von Minckwitzével. Hesseni Fülöp levele Eck kancellárnak, 1532. április 26. Muffat, 1857. 201–203. Az eredetileg a szász herceg szolgálatában álló, alsó-lausitzi származású Minckwitzről röviden annyit érdemes tudni, hogy 1527-ben I. János őt nevezte ki alsó-lausitzi helytartójának, 1532-ben ő volt a regensburgi birodalmi gyűlésre küldött követe, valamint Hieronim Łaski fő riválisa Késmárk birtoklása kapcsán, akitől egy időre zálogba vette. Hatvani, 1857. 159–160.; Falke, 1872. 292.; *Deutsche Reichstagsakten*, X. 1992. 465–468.; Póka, 2022. 221. Szapolyai szolgálatában végzett tevékenységét egy későbbi tanulmányban tervezem majd részletesebben feltárni.
- 115 Kifizetési alapján viszont a német fejedelmekhez küldték. BnF Ms. fr. 15 628, No. 137. és Ms. fr. 15 629, No. 418. Ugyanekkor Łaskit is egy nagyobb, 10 875 livre tournois-t érő összeggel ajándékozta meg a francia uralkodó egy titkos megbízás végrehajtásáért, amely minden bizonnyal az alább említett házassági tárgyalásra vonatkozott. BnF Ms. fr. 15 628, No. 129.; Bourilly, 1913. 275. 1. lj.
- 116 Hatvani, 1857. 263–264.; Bourilly, 1913. 274–276. Fontos kitétel volt még, hogy I. János nem használhat török segédhadakat a közös ellenség megtámadására, ellenkező esetben maga a francia király lesz kénytelen őt visszaverni, tekintet nélkül a szövetségükre. Bellay, M., 1569. 97v–98r.
- 117 „Octavo, quod ego ob id celerrime recurro ad regem meum, ne faciat concordiam cum Ferdinando, nam rex Franciae juxta articulum confederationis facte cum principe meo potest prohibere concordiam, etc. [...]. Sciant vestre illustres dominationes quod dominus meus rex nullo pacto renunciabit confederacioni turcice, propter istam confederacionem principum Germanie, itaque vestre illustres dominaciones non exigant id a rege meo, rex autem meus intratenebit Turcam omni sua industria ne personaliter veniat ad partes Austrie.” Łaski a bajor hercegeknek, 1532. május 1. Idézi: Bourilly, 1913. 275–276. A teljes levél: Muffat, 1857. 205–207. Jellemző, hogy Łaski ebben a levelében Corsint I. János állandó francia követének (*continuum in Gallia nuntium*) nevezi.

között. A megállapodás már odáig jutott, hogy tárgyalásokat kezdtek a hozományról, mivel Łaski azt állította, erre is megbízása van. Mint a frigyet tető alá hozó fő megbízott, megkapta a Szent Mihály lovagrend gallérját, mégpedig Henrik példányát: e lovagrendet adományozta XII. Lajos francia király a leendő magyar királynét hivatalosan megkérő követség két vezető tagjának, Telegdi Istvánnak és Bacskai Miklósnak 1501–1502-ben végzett küldetésük alkalmával.¹¹⁸ Mindez tehát mutatja a Łaski név jelentőségét a francia udvarban, ahol – ha pénzügyekben nem is bíztak meg benne teljesen, azonban – egy házasságkötéssel megpecsételendő szövetséget minden további nélkül megkötöttek vele megbízólevél nélkül is. Ha hinni lehet Corsini vallomásainak, a házassági tárgyalások részeként Hieronim még egy püspökséget is kijárt öccsének, Jannak.¹¹⁹ A tárgyalások lezárultával I. Ferenc Portugáliába küldte Corsinit a maga és János király nevében, ahol annál is inkább szívélyesen fogadták, mivel emlékeztek Hieronim Łaski ottlétére I. Mánuel király idejében:¹²⁰ ezzel tehát igazolható, hogy peregrinációi során valóban megfordult erre, és nevét itt is nagy becsben tartották.

Miután elhagyta a francia udvart, Łaski 1532. május 1-én, Gießenben találkozott¹²¹ a scheyerni tárgyalásokra és a regensburgi birodalmi gyűlésre tartó Guillaume du Bellay-vel, aki korábban Stanisław Łaski követtársa volt Spanyolországban, 1525-ben. A francia követ a birodalmi gyűlésen május 20-án elmondott beszédében kiállt János király mellett és igazolta szövetségét az oszmánokkal. Továbbá bemutatta az egybegyűlteknak Łaski április 24-én nekik,¹²² valamint I. Ferdinánd évekkorábban Szulejmán szultánnak írt leveleit,¹²³ amelyeket tőle vett át. Az első levél 1528. szeptember 1-én kelt és a Habardanecz János-féle,¹²⁴ míg a második 1529. július 24-én kelt és a Jurisics Miklós-féle követséghez¹²⁵ tartozik. Mivel Du Bellay külön felhívta a figyelmet I. Ferdinánd aláírására és pecsétjére, feltételezhető, hogy az eredetieket mutatta be az egybegyűlteknak, míg a róluk helyben készült másolatok maradhattak fenn a mainzi választó birodalmi kancelláriájának iratai között. Egyelőre nem lehet tudni, hogyan kerültek éppen ezek a levelek I. János diplomáciájának, azon belül is Hieronim Łaskinak a kezébe. Mindenesetre a francia diplomata a beszédében mint bizonyítékot mutatta fel őket, és azt igyekezett velük alátámasztani, hogy a Habsburgok Szapolyaival párhuzamosan vették fel a kapcsolatot a törökkel, valamint hogy I. Ferdinánd olyasmivel vádolja riválisát, amit maga is elkövetett.

Érvelésében Guillaume du Bellay a barátjának nevezte Szapolyait, akit az igaztalan vádakkal szemben kell megvédenie. Uralkodása kezdetéről szólva I. János

118 Hatvani, 1857. 264.; Bourilly, 1913. 275.; Bárány, 2015. 186–190.

119 Bourilly, 1913. 275.

120 Uo. Corsini portugáliai tárgyalásairól: Korpás, 2008. 198–200.

121 Bellay, G., 1556. 70r.

122 Uo. 63v., 70v. E leveleket Łaskié kivételével nem közli, ám jelenlegi lelőhelyüket megadja: *Deutsche Reichstagsakten*, X. 1992. 468–469.

123 A másolatban fennmaradt levelek jelenlegi lelőhelye: HHStA MEA RTA Fasc. 6b, Fol. 48 és 49–50. Hálaosan köszönöm Cziráki Zsuzsannának, hogy lefotózta a dokumentumokat.

124 A levelet közli: Hurmuzaki, 1891. 67.

125 1529. július 23-i másik szövegváltozatát közli: Gévy, 1840. I. 26–28.

megválasztását Mátyás királyéhoz hasonlította. Mivel szomszédjaitól és a pápától nem kapott segítséget, amikor országát a védelmük alá akarta volna helyeztetni, a távoli angol és francia uralkodókhöz fordult. Felrótta I. Ferdinándnak, hogy meg kellett volna segítenie a török ellenében a Magyar Királyságot, ahelyett hogy megtámadta volna – ebben az esetben is a Habsburg ős, Frigyes támadására hivatkozik Mátyás ellenében. János pedig, nem bírván a kettős ellenséggel, követeket küldött Ferdinándhoz, hogy a keresztény fejedelmek, köztük a császár bíraskodásának vesse alá magát. Ferdinánd mindezt elutasította, és a fegyverek szavára bízta a döntést. Ezért ezután a magyarok, amit nem találtak meg a keresztényekben, a hitetlennél keresték. Eközben maga Ferdinánd is felajánlotta a szultánnak, hogy amennyiben a Magyar Királyságot neki átengedi, nemcsak vazallusa, hanem adófizetője is lesz. Minthogy saját egyezsége nem jutott, ezért értesülvén a János és Szulejmán közötti megállapodásról, amelyben utóbbi védelmébe vette előbbit, világgá kürtölte, hogy az a kereszténység ellen köttetett. Du Bellay figyelmeztette a német fejedelmeket, hogy a török elleni harc örve alatt csak Ferdinánd számára hódítanak meg a Magyar Királyságot. És ha János kudarcot vall a törökkel való szövetségében, csak saját magukat okolhatják azok, akik cserben hagyták, amikor békét kért, és ezért kényszerből ahhoz fordult, akitől megkapta. János nemcsak saját királyi címének megtartására törekszik, hanem arra, hogy a törökkel való barátságát kiterjessze a keresztény fejedelmekre is, akik vele barátságban kívánnak élni.¹²⁶

Ez a békesszervező narratíva kétségtelenül Szapolyai udvarából származik – bár pontos eredetének megállapítása még további kutatásokat kíván –, és Du Bellay érvelésébe Hieronim Łaskin keresztül kellett beépülnie. Arról viszont Łaski jóindulatúan megfélemedezett, hogy pusztán a béke közvetítésével volt megbízva, és nem köthetett volna szövetséget I. Ferencsel uralkodója nevében. Corsini vallomásából kiderül, hogy amikor Portugáliából visszatért Franciaországba, újra ott találta az elégedetlen Macault titkárt, akivel I. János visszaküldte a neki szánt összeget azzal, hogy a mondott feltételekkel nem köthet szövetséget. Hasonlóképpen a navarrai házassági ajánlatot is visszautasította, hiszen addig nem gondolhat házasságra, amíg nincs béke országában.¹²⁷ Az események hatására kölcsönös bizalmatlanság telepedett I. János és I. Ferenc kapcsolatára, míg Łaski – uralkodója iránti haraggal a szívében – Konstantinápolyba utazott tovább. Hazatérte után egyenesen azzal válaszolt a franciák vele való elégedetlenségét firtató Corsininak, hogy a Portán francia követnek hazudta magát és I. Ferenc érdekében sikeresen megakadályozta, hogy a Habsburg-követség békét kössön a szultánnal.¹²⁸

126 Bellay, G., 1556. 59–63. Nyilván illuzórikus volt a sikerben reménykedni, a francia diplomáciának azonban nem róható fel, hogy nem igyekezett volna segíteni I. Jánosnak abban, hogy Szulejmán 1532. évi hadjáratát megpróbálja visszafordítani: Antonio Rincón belgrádi küldetése során éppen ezt próbálta elérni – hiába. A francia külpolitika ugyanis arra irányult, hogy az oszmánok a Mediterráneumban támadjanak a Habsburgok ellen, nehogy az Ausztria elleni hadjárat tovább erősítse a Habsburgok pozícióit a Német-római Birodalmon belül. Bourilly, 1913. 277–278.

127 Hatvani, 1857. 264.

128 Uo. 265. Az első hivatalos francia követ portai megjelenése előtt különböző ágensek révén már kialakult az oszmán–francia kapcsolatfelvétel. Az 1532–1534 közötti évekre röviden lásd: Bourilly, 1913. 279–280. Łaski – nem meglepő módon – a diplomácia helyett inkább a várháborúba vetette bele magát 1532–1533

A történetek azonban már 1533–1534 portai alkudozásaira utalnak, amikor Hieronymus és Vespasian Zara, valamint Corneleius Duplicius Schepper konstantinápolyi követségei révén közeledett a Habsburg és az oszmán álláspont a béke megkötéséről.¹²⁹ Łaski nagyotmondása tehát nyilvánvaló: a Habsburg–oszmán béketárgyalások sikerrel kecsegtettek, a kettészakított Magyar Királyság határainak megállapítására pedig Gritti küldték ki. Igaz ugyan, hogy a francia szolgálatban (is) álló ágens, Camillo Pardo Orsini is Łaskival volt, de vélhetően nem a békekötés megakadályozása lehetett a célja, hanem inkább a francia–oszmán tengeri együttműködés előmozdítása. Ki tudja, hogy színjátékból-e, de Gritti ekkor már becsmerlően beszélt Łaskiról a Habsburg-követek előtt, és nem is engedte őket találkozni konstantinápolyi házában.¹³⁰ Még 1534-ben is a két évvel azelőtti francia fiaskót emlegette fel Scheppernek, és Łaskit korholta megbízhatatlansága miatt.¹³¹ Utóbbi talán túlzottan is Gritti kedvében akart járni, amikor éppen ekkoriban – mindenfajta felhatalmazás nélkül – egy lengyel házasság, mégpedig Jagelló Izabella hercegnő kezének elnyerésével kecsegtette a kormányzót.¹³² Akármilyen is lehetett valójában a barátságuk vagy érdekkapcsolatuk,¹³³ közismert, hogy Gritti lett Łaski végzete: utóbbi már a kormányzó kivégzése¹³⁴ előtt börtönbe került Budán 1534. augusztus 31-én, amikor éppen neki kért volna segítséget a királytól. A Grittivel való szoros kapcsolata végső soron megfelelő ürügyként szolgálhatott arra, hogy I. János félreállíthassa önjáróvá váló diplomatáját, aki Konstantinápolyból való hazatérte után egyre nyíltabban utalt arra, hogy már nem kívánja tovább szolgálni őt.¹³⁵ Kiszabadításáért azonban sokan közbenjártak János királynál, a helyszínre utazott Lengyelországból öccse, Jan Łaski is, aki 1533-ban még gyanútlanul afelől érdeklődött Brodarics Istvánnál, hogy Szapolyai valóban neheztel-e a bátyjára, aki vagyonát és életét is hajlandó érte feláldozni.¹³⁶ 1534 végén Jan I. Ferdinánd, míg Stanisław Łaski a bajor hercegek és I. Ferenc közbenjárását kérte bátyjuk ügyében. Talán szintén Stanisław közbenjárására kérhette Hieronim szabadulását az egykor a Łaski család ellenfelének számító Piotr Tomicki, sőt, maga I. Zsigmond is több levelet írt szabadon engedése ügyében I. Jánosnak.¹³⁷

folyamán: többek között Késmárkról próbálta hódoltatni Lőcsét és Bártfát, valamint részt vett Várpalota ostromában. Wagner, 1774. 166–171.; Hirschberg, 1888. 184–188., 193–195.

129 A követség iratanyagát lásd: Gévay, 1840. I. 1–156. Łaski 1533. július 8-án érkezett Konstantinápolyba. Uo., 45.

130 Uo., 47.

131 Gévay, 1841. II. 47–48.

132 Hirschberg, 1888. 210.; Kretschmayr, 1901. 116.

133 Szakály, 1986. 91. Gritti-ellenes nyilatkozatai ellenére is az olasz párthívei közé sorolja Łaskit.

134 Gritti halála körülményeiről lásd: Kretschmayr, 1901. 124–136.; Németh Papo – Papo, 2022. 259–291.

135 Hirschberg, 1888. 204.; Barta, 1971. 316.; Urban, 1973. 227.; Szakály, 1986. 26., 101. Szapolyai elhagyásáról még I. Ferenc is megpróbálta lebeszélni a neki írt levelében. Hirschberg, 1888. 202.

136 Jan Łaski Brodarics Istvánnak, 1533. augusztus 27. Brodarics, 2012. 370–371. Lengyel közbenjáróit, köztük Stanisław Łaski sógorát Brutus nyomán azonosítja: Hirschberg, 1888. 215.

137 Hirschberg, 1888. 221. Hieronim köszönetnyilvánítása a bajor hercegeknek közbenjárásukért, 1535. május 1. Muffat, 1857. 457–461.; Malinowski, 1864. LXVII–LXIX.

A Łaski fivérek késői karrierje

Úgy tűnik, hogy szabadulása után Łaski nem állt azonnal I. Ferdinánd szolgálatába, hanem inkább birtokait szeretne volna biztosítani. Amikor I. János arról tájékoztatta a bajor hercegeket, hogy másik diplomatája, Nickel von Minckwitz elhagyta szolgálatát és támadást intézett szepességi birtokai visszafoglalására, úgy fogalmazott, hogy a „mieink” foglyul ejtették. Ez pedig nem másra vonatkozik, mint a késmárkiakra, majd márciusi hazatérte után Łaskira, akinek késmárki várában raboskodott egy darabig Minckwitz, a fő riválisa a szepességi várháborúkbán.¹³⁸ Minderről Łaski tájékoztatta I. Ferdinándot, aki 1535 augusztus 21-én megerősítette Łaskit birtokai-ban: Késmárk vára és városa, Dunajec vára Szepes vármegyében, Bartosfalva Sáros vármegyében örökösait illetően is, valamint a szepesi (savnikai) apátság és Debrecen városa zálogként maradhatott a kezén.¹³⁹

1535-ben jórészt Lengyelországban tartózkodott, többek között részt vett a piotrkóvi szejmen, amelyről Stanisław öccse a fentebb említett pamfletjét írta.¹⁴⁰ 1536-ban lengyelországi birtokait próbálta növelni hatalmaskodások árán, de királyi és egyházi birtokokat is usurpált.¹⁴¹ Első megbízatása Habsburg-szolgálatban szintén Lengyelországba vezette 1536–1537 fordulóján, majd újra Szapolyai ország részében járt 1538-ban,¹⁴² és végül hírhedt konstantinápolyi követségei zárták diplomata karrierjét és életét: 1539. őszi útja alkalmával ő volt az, aki a szultán előtt felfedte az 1538-ban, I. Ferdinánd és I. János között megkötött váradi békét.¹⁴³

Miközben V. Károly császár hiába sürgette I. Jánost, hogy hirdesse ki az általa is ratifikált megegyezést, Łaski az elindulása előtt még egyszer levélben fordult I. Ferdinándhoz, hogy biztosan I. János ellenében cselekedjen-e.¹⁴⁴ Nem mintha ellenezni látszott volna a tervezett lépést, amelyet véleménye szerint a király megérdemelt a kihirdetés halogatása miatt. Sőt, érdekes összefüggésben úgy fogalmazott, hogy I. Ferdinánd érdekében nem cselekedhet semmit királya, I. Zsigmond ellen, hacsak nem I. Jánoson keresztül. Ezzel minden bizonnyal arra gondolt, hogy Szapolyai házassága 1539 februárjában I. Zsigmond lányával, Jagelló Izabellával aláírta I. Ferdinándnak a váradi békében egyértelműen lefektetett jogait a magyar trónra. Łaski úgy gondolta, hogy I. János kifogása a váradi béke kihirdetésének halogatása miatt – tudniillik hogy a töröktől való féltében nem hozhatja nyilvánosságra – valójá-

138 I. János a bajor hercegeknek, 1535. április 30. Muffat, 1857. 456–457. A Lőcse és Késmárk közötti harcokról és Minckwitz fogságba eséséről: Wagner, 1774. 111–112.; Falke, 1872. 416–417.; Hirschberg, 1888. 232–235.

139 Az adománylevél másolata megtalálható Hirschberg kéziratai között. ZNiO DE-1890, Fol. 178–179.

140 Hirschberg, 1888. 241–242.

141 I. Zsigmond a viszályok rendezésére Jan Tarnowskit rendelte ki döntőbíróként. A birtokviszályokról szóló leveleket lásd: B. Cz. TN T. 54, Fol. 365–367, 377–379, 385–387.

142 Hirschberg, 1888. 247–255.; Hurmuzaki, 1891. 108–118., 176–182.

143 A váradi béke iratai: Gooss, 1911. 65–85. Łaski 1539-es és 1540–1541-es konstantinápolyi küldetéseinek iratai: Gévy, 1842. III/1–2. 25–36.; Gévy, 1842. III/3. 1–65. A kontextusra lásd: Korpás, 2008. 217–220.

144 „Rogo faciat me vestra Majestas certiore, si ob hoc facinus dignabitur aliquid contra Ioannem agere, ut ego etiam facerem provisionem.” Łaski I. Ferdinándnak, 1539. július 26. Gévy, 1842. III/1–2. 19.

ban csak azt a szándékát fedte el, hogy nem volt célja betartani a megegyezést.¹⁴⁵ Hogy ez mennyire volt tervszerű, további kutatásokat kíván. Mindenesetre az 1540–1541-es események valóban ide vezettek, és Łaski sorsát is megpecsételték: a szultán fogságából már csak Buda elfoglalása után, halálos betegen szabadult, és rövidesen, 1541. december 22-én el is hunyt Krakkóban.

Végezetül érdemes röviden néhány szót ejteni a másik két Łaski fivér sorsának alakulásáról bátyjuk pártváltása, majd halála után. Idősebb öccse, Jan Łaski európai útkeresése során két területen töltött el hosszabb időt reformátorként, egyházszervezőként: Kelet-Frízföldön és Angliában. Utazásai kezdetén, 1536-ban börtönbüntetést szenvedett Lipcsében és Freiburgban, mivel Hieronim korábbi szerepvállalása miatt a Német-római Birodalom területén még érvényben volt ellenük az elfogatóparancs. Később elsősorban Németalföldön tartózkodott, és papi nőtlenségét feladva feleségül vett egy leuveni polgárlányt, akinek 1552-ben bekövetkezett halála után másodszor is megnősült, Angliában. Kezdeti útkeresései során megfordult Antwerpenben és Emdenben is, mielőtt bátyja, Hieronim magához hívatta volna halálos ágyán.

A testvérek közötti szoros kapcsolatot bizonyítja, Jan azonnal hazatért, hogy személyesen nyújthasson lelki vigaszt bátyjának, és végső búcsút vegyen tőle. Ez után a lengyelországi kitérő után visszatért Németalföldre, ahol Kelet-Frízföld régense, Oldenburgi Anna grófnő a tartomány szuperintendensévé nevezte ki 1542-ben. Itt eredetileg a lüneburgi hitvallás és egyházi rendtartás alapján kezdte meg szolgálatát, de Martin Bucer és a svájci reformáció nyomdokain haladva a későbbiekben eltávolította a templomi díszítéseket, képeket. Az általa újonnan kialakított egyházszervezet elveit és hitvallását két művében foglalta össze 1544-ben, majd 1546-ban készült el Emdeni Kátéja.¹⁴⁶ Munkájával időközben nem csak Kálvin elismerését vívta ki: 1548-ban Thomas Cranmer canterburyi érsek meghívására Angliába utazott, ahol ekkor még csak néhány hónapot töltött el. VI. Edward király ajánlásával ugyanis megkísérelt hazautazni, hogy a reformáció megszervezője lehessen Lengyelországban – kérvénye azonban süket fülekre talált. 1549-ben rövid kitérőt tett Königsbergbe, ahol nemcsak teológiai kérdésekben nyilvánult meg, hanem állítólag részt vett Brandenburgi Albert porosz herceg V. Károly elleni szövetségi terveinek kidolgozásában is.¹⁴⁷

Időközben Angliában VIII. Henrik halála után a radikálisabb reformáció tana is gyökeret vertek: Thomas Cranmer immár tagadta a Luther által még elfogadott valóságos jelenlétet az úrvacsorában. Az Angliába irányuló protestáns

145 „Potest autem Rex Ioannes contendere Regnum a Turca practicis suis salvare, sed intentio talis est eius, ut id non in bonum vestre Maiestatis cedat, quare quum videat Maiestas vestra [...] praeterea in neglecta pacis publicatione, datam esse vestre Celsitudini iustam causam agendi contra illum.” [...] „sed propter Maiestatem vestram talia ego non curo, quoniam hic directe contra Serenissimum Regem Polonie Dominum meum nihil fecerim, nisi contra Iohannem Regem, cui ego iam diu renuncitavi [...]” Łaski I. Ferdinándnak, 1539. július 27. Uo. 20–21.

146 Hermán, 2010. 60–67. Két jelentős műve: *Epitome doctrinae ecclesiarum Phrisiae Orientalis* és *Epistola de coena*.

147 Jan Łaski a kelet-poroszországi egyházszervezetet meglehetősen rendezetlennek találta. Albert udvari teológusai ugyanakkor kedvezőtlen véleménnyel voltak Łaski *Epitome doctrinae...* című művéről. Uo. 76–79.

menekültáradatot is tárt karokkal fogadta: képviselőik, Pietro Martire Vermigli és Martin Bucer Oxfordban és Cambridge-ben lettek professzorok. Jan Łaski megbízása is ebbe a sorba illeszkedett: az angliai menekült gyülekezeteket, közelebbről a francia (vallon), flamand (holland és német) és itáliai protestánsokat gondozta és felügyelte szuperintendensként 1550–1553 között, a királytól kapott éves fizetésért. Az anglikán egyház vezetői azonban irigyelték a nemzetközi gyülekezettel szembeni különleges bánásmódot. Éppen ezért, széles körű elismertetésük érdekében írta Łaski a *Confessio Londoniensis* című munkáját 1551-ben. Ugyanekkor készült el fő művével, a *Forma ac ratio* című egyházi és istentiszteleti rendtartással, amelyet I. Zsigmond lengyel királynak ajánlott, és amelyet holland nyelvre is lefordítottak előző munkájával együtt.¹⁴⁸

Angliai megbízása azonban nem tartott sokáig: Tudor Mária trónra kerülésével és az erőszakos rekatolizációval a korábban Angliába menekült protestánsokat újra üldözni kezdték, többek között Cranmer érsek is máglyahalált halt. Jan Łaski és gyülekezete – dániai kitérő után – végül újra Emdenben talált befogadásra, ahol 1554–1555 folyamán kinevezés nélkül, informálisan vezette a kelet-frízföldi tartomány református egyházát. Egy rövid Frankfurt am Main-i tartózkodás után, 1556-ban tért vissza immár véglegesen Lengyelországba, ahová maga az uralkodó, II. Zsigmond (Ágost) hívta meg, és engedélyezte neki a vallásos összejövetelek tartását. Fő pártfogója a protestáns litván mágnás, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł herceg lett. Łaski részt vett a későbbiekben tartott református zsinatokon, amelyeken Emdeni Kátéját is elfogadták, Londoni Hitvallásának elfogadására azonban csak halála után került sor. Maga is részt vett a Biblia lengyel nyelvre fordításában, a teljes fordítás azonban szintén csak halála után készült el. Annak ellenére, hogy nem vezettek eredményre egységtörekvései, és a lengyel reformációt továbbra is a töredezettség, a tanbeli megegyezés és az egyházi rendtartás teljes hiánya jellemezte, kortársai egyöntetűen a lengyelországi reformáció apostolaként tekintettek az 1560. január 8-án, hosszas betegség után, Pińcówban elhunyt Jan Łaskira.¹⁴⁹

A legfiatalabb Łaski fivér, Stanisław, a bátyja halála után, 1542-től viselte a sieradzi vajda titulust. Ő vette gondjaiba Hieronim és egy évvel később elhunyt özvegye elárvult gyermekeit,¹⁵⁰ köztük az apjához hasonlóan kalandor természettel megáldott Olbracht Łaskit.¹⁵¹ A Hieronim Łaski halála idején zajló politikai események, jelesül Buda eleste és következményei, a lengyel nemesi társadalmat is megrázták, és a Habsburgok felől érkező oszmánellenes nyomással kiegészülve hozzá-

148 Uo. 110–111., 121–122. A *Forma ac ratio...* csak 1555-ben jelent meg nyomtatásban. MacCulloch, 2003. 255–258.

149 Uo. 265–266.; Hermán, 2010. 171–175.

150 Malinowski, 1864. XCII–XCIII.; Hirschberg, 1888. 319.

151 Személyének és karrierjének bemutatása egy külön tanulmányt is megérne. 1536-ban született Késmárkon. 1559. április 13-án Nádasdy Tamásnak írt levelében a főúr pártfogását kérte Szepes vármegyei ügyekben. MNL OL E185, Fol. 32. 1565-től 1604-ben bekövetkezett haláláig sieradzi vajda. II. Zsigmond (Ágost) halála után Valois Henrik fő lengyelországi támogatója, akinél követségben is járt Franciaországban. Második feleségét Késmárkon tartotta bezárva, miközben harmadszor is megnősült és évekig bigámiában élt. Vagyonát – például Késmárk és Dunajec várát – alkímiaira szórta el, eredménytelenül pénzelte John Dee és Edward Kelley alkímistákat. Cintulová, 2017. 234–235.; Janakowski, 2018. 93–94.

járultak ahhoz, hogy a lengyel irodalomban megerősödjenek a törökellenes hangok.¹⁵² Ebbe a *Turcica*-irodalomba illeszkedik Stanisław Łaski 1545-ben megjelent műve, a *Lengyel szózat (Napomnienie polskie)*, amely aktualizált, szabad fordítását adja Erasmus *Querela pacis*ának.¹⁵³ Humanista szellemben kibékülésre szólítja fel az egymással harcoló európai uralkodókat, de azzal a céllal, hogy utána együtt forduljanak a török ellen. Hivatkozik a magyarok szerencsétlen sorsára, akik a széthúzásuk miatt veszítették el szabadságukat, valamint a közjó megőrzése érdekében kiemeli az arisztokrácia kötelességeit. Hangsúlyozza továbbá a külpolitika szerepét a szomszéd államok belső és külső viszonyainak megismerésében.¹⁵⁴

Mindeközben, éppen Stanisław Łaski külpolitikai tapasztalataira építve I. Zsigmond több diplomáciai küldetést is rábízott: 1539-ben Brandenburgi Joakim választófejedelemnél, 1546-ban Brandenburgi Albert porosz hercegnél, 1547-ben V. Károly császárnál, 1548-ban pedig az augsburgi birodalmi gyűlésen járt követként.¹⁵⁵ Megbízataiból kirajzolódik, hogy a lengyel uralkodó elsősorban az egykori Német Lovagrend ügyének rendezése során számított a szakértelmére, amiben Stanisław a családi hagyományra is támaszkodhatott: már a Łaski fivérek nagybátyja, Jan Łaski érsek is foglalkozott a Német Lovagrend területének a lengyel államba való integrálásának kérdésével az 1510-es évek elején.¹⁵⁶ Bár Brandenburgi Albert – a szekularizált Német Lovagrend feje és így az első protestáns fejedelem – végül hosszas huzavona és katonai konfliktus után, magyar közvetítéssel hűbéri esküt tett I. Zsigmond előtt 1525-ben,¹⁵⁷ a porosz területek hovatartozása a későbbiekben is vitatott maradt. Mindez kitűnik Stanisław Łaski 1548-ban, az augsburgi birodalmi gyűlés előtt elmondott beszédéből, amelyben kiállt uralkodója jogai és érdekei mellett. Mindemellett a lengyel diplomácia gesztust is tett a porosz hercegnek, amennyiben jogtalannak titulálta az V. Károly által Brandenburgi Albertre kivetett birodalmi átkot, és kérte annak visszavonását.¹⁵⁸

Stanisław Łaski tevékenységének és szakértelmének porosz területen való elismertségét jelzi a róla készült eposz, amelyet az 1544 és 1549 között Königsbergben tartózkodó Bernardus Holtorpius jelentetett meg éppen az augsburgi birodalmi gyűlés évében. Feltételezhető, hogy Łaski 1546-os útja alkalmával találkozhatott a szerzővel, akinek azonban már nem volt alkalma folytatni főhőse történetét, mivel Stanisław 1550 júliusában elhunyt.

152 Kovács, 1964. 162.; Cytowska, 1969. 139.

153 Cytowska, 1969. 140–143. összehasonlító elemzését adja Stanisław Łaski *Napomnienie polskie ku zgodzie do wszech krześcianów wobec, a mianowicie ku Polakom uczynione* című, valamint Andronicus Tranquillus Parthenius *Ad optimates Polonos admonitio* című művének.

154 Uo.

155 Malinowski, 1864. CIII.

156 Sach, 2002. 180–181.

157 Pósan, 2016. 402–404.

158 *Deutsche Reichstagsakten*, XVIII. 2006. 2576–2591.

Epilógus

A Łaski fivérek mint három „szarmata Odüsszeusz” járták be Európa különböző vidékeit és teljesítettek kiemelkedő diplomáciai, egyházszerzői vagy katonai szolgálatot Európa számos uralkodójának parancsára. Szerteágazó tevékenységeik közül elsősorban a legidősebb fivér, Hieronim szolgálatvállalásaira koncentráltam a tanulmányban: küldetéseinek mélyebb vizsgálata számos újdonsággal szolgált mind I. János diplomáciáját, mind saját és családja sorsát illetően. Kimagasló tudása és tapasztalata a nemzetközi szintéren hamar a transznacionális nemesség soraiba emelte, és sokáig feledtette fő megbízójával, I. Jánossal azt a jellemző tulajdonságát, hogy rendszeresen túllépte rábízott hatáskörét. Megnyilatkozásai alapján nem zárható ki, hogy kezdetben valódi barátság és hűség érzése fűzte választott uralkodójához, akinek támogatásában vonzó perspektívát láthatott nemcsak a karrier, hanem az anyagiak szempontjából is. A „fénylő aranyak” azonban inkább kifelé vándoroltak a zsebéből, mintsem befelé: véget nem érő kölcsön- és zálogügyletekbe bonyolódva, bebörtönzésekor már 95 ezer forinttal volt a király hitelezője,¹⁵⁹ amely összeget, úgy tűnik, sohasem kapta vissza.¹⁶⁰ Végső soron tehát igaza volt öccsének, Jannak, amikor azt írta, hogy bátyja kész a vagyonát feláldozni a királyért – hogy életét is valóban kész lett volna-e, nem tudhatjuk. És bár Hieronim maga is utalt rá, hogy köti az esküje, az eladósodás, valamint a családját érő retorziók végül oda vezethettek, hogy már 1530 folyamán tapogatózni kezdett a Habsburgok irányába. Akár ténylegesen, akár megtévesztésből érdeklődött az ellenség irányába, nem kerülhette el, hogy mindez szemet ne szúrjon uralkodójának. I. János bizalmát azonban véleményem szerint 1532-es franciaországi küldetése során mutatott viselkedése miatt veszítette el teljesen.

A kutatás jelenlegi állása szerint nem lehet egyértelmű magyarázatot adni ekkori ténykedésére, de konklúzióként kísérletet teszek arra, hogy a szóba jövő lehetőségeket felvázoljam. A korszak diplomáciáját szem előtt tartva felmerül, hogy Habsburg-ellenes érzületű nagybátyja befolyása alatt felnőve, az 1510–1520-as évek külpolitikai fordulatai olyan erős személyiségformáló hatással voltak Łaskira, amittől később sem tudott szabadulni. Diplomataként talán egy Habsburg-ellenes francia–magyar szövetség létrehozásán ügyködve érezte magát a legotthonosabban, ami emlékeztethette a korábbi, tényleges együttműködést szintén nem hozó lengyel–francia közeledésre, amelynek ő volt az egyik kovácsa. Lelkesedését a franciák iránt fűthette az a hagyomány is, amelynek folytatójaként tetszelgett 1532-ben: egy Jagelló-dinasztiából származó magyar király, II. Ulászló és Candale-Foix-i Anna házasságát tarthatta megismételhetőnek a Jagellókkal szoros kapcsolatban álló

159 Barta, 1971. 316. Hieronim pénzügyeiről a forrásokat másolatban összegyűjtötte Aleksander Hirschberg. ZNiO DE-1890, Fol. 49–101.

160 Legalábbis erre utal egy aláírás nélküli, keltezetlen portai irat, amelyben a szultán magyarázatot követel a Łaski és János király közötti nézeteltérésre, illetve Łaski bebörtönzésére, utasítja a lengyelt ura szolgálatára, és csodálkozik, hogy miért nem fordult hozzá személyesen a király által kifizetetlen adósságai miatt. Hieronim Łaski I. Ferdinándnak 1538. november 22-én írt leveléhez csatolt melléklet, d. n. Gévay, 1842. III/1–2. 5–7.

Szapolyai-ház képviselője, I. János és egy másik navarrai hercegő, Isabelle d'Albret tervezett frigyével. Megbízólevél ide vagy oda, e küldetése során I. Ferenc szinte a barátjaként bánt vele, sőt, megkapta lovagrendjének gallérját. A Łaski név jól csengett a nyugat-európai udvarokban, ahol emlékezhetek nemcsak az ő, hanem fiatalabb öccse, Stanisław egykori jelenlétére és tevékenységére is. A személyébe vetett vak bizalom arra utal, hogy 1532-re valóban része lett egy nemzetközi, humanista műveltségű és széles látókörű, különböző uralkodókat kiszolgáló transznacionális nemesi elitnek. Egyes szerzők véleményével szemben, a szó szoros értelmében nem követett el árulást, mivel 1536 előtt nem állt át más uralkodó szolgálatába. Ugyanakkor nem követte I. János instrukcióit, hanem felülbírálta azokat, érdekeit ezen a módon tehát mégis elárulta. I. Ferenc szavaival élve, Hieronim Łaski nem tudott anélkül szolgálni egy uralkodót, hogy egy másiknak ne ártott volna közben.¹⁶¹ Ebben az esetben viszont kimondatlanul is a francia érdekeket szolgálta, és I. János volt az, akinek ártott. Gritti halála kapóra jöhetett Szapolyainak, hogy leszámoljon engedetlen és hűségében végképp meginogni látszó egykori kegyeltjével.

Bátyjuk diplomáciai tevékenységébe, illetve ahhoz köthető utazásaiba a két fiatalabb Łaski fivér is bekapcsolódott egészen addig, amíg egyértelművé nem váltak számukra a Hieronim által tető alá hozott oszmán–magyar szövetség valós hatásai és következményei mind a közügyekre, mind a családjuk életére. Jan, miután leszámolt egyházi karrierjével, végre azzá válhatott, amivé vélhetően már Erasmuszal való találkozása óta vágyott: „a meztelen Jézus Krisztusnak, a megfeszítettnek meztelen szolgáljává”.¹⁶² Reformátorként azonban nem hagyhatta teljesen maga mögött Habsburg-ellenes érzületét, amelyben felnőtt, és amelynek továbbélésére bizonyosságul szolgál Königsbergi útja 1549-ben.

A legkonformistább utat választó Stanisław, aki családjá egykori ellenségeihez közel férközve boldogult a lengyel politikai életben az 1530-as évektől kezdve, otthonról hozott politikai örökségét immár I. Zsigmond szolgálatában kamatoztatta, mivel számos esetben a Porosz Hercegség területének lengyel fennhatóság alatt tartása ügyében tárgyalt.

Végző soron azonban egyikük felett sem múlt el nyomtalanul az oszmán kapcsolat kialakításának hatása, de legtovább mégis Hieronim tartott ki mellette. Talán mondhatjuk, hogy éppen az oszmánokkal szembeni megengedőbb álláspontja kötötte a Mohács előtti évek nemzetközi politikájához, amelyben meglátása szerint az a francia szempont érvényesült, hogy – kis túlzással – az oszmánokkal való szövetség egy volt azok közül (mint például potenciálisan egy lengyel–francia vagy egy magyar–francia), amelyeket a Habsburgok ellen lehet irányítani. Franciaország iránti elköteleződésével egy, az 1530-as évekre már végképp letűnt korszak szövetségi rendszerét igyekezett feltámasztani a rivális uralkodók közötti harcban. Nem számolt azonban azzal, hogy a Habsburg–Szapolyai-rivalizálás már nem oldható meg egy késő középkori jellegű dinasztikus szövetséggel, mivel az oszmán szövetséges I. János saját erejéből egyáltalán semmit sem tudott tenni I. Ferdinánd

161 „...servir un maître, sans désservir un autre.” Idézi: Hirschberg, 1888. 322. 1. lj.

162 Jan Łaski Łukasz Górkának, 1541. szeptember 29. Idézi: Hermán, 2010. 64.

ellen. Az oszmán szövetség valós természetére pedig – sok kortársához hasonlóan – valószínűleg túl későn ébredhetett rá, így a Magyar Királyság tragédiájában végül saját maga és egész családja is osztozott.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Levéltári és kéziratári források

AGAD = Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (Varsó)

AKW = Archiwum Koronne Warszawskie

Dział Tureckie

MK = Metrika Koronna (Metrica Regni)

LI = Libri Inscriptionum

B. Cz. = Biblioteka Książąt Czartoryskich (Krakkó)

TN = Teki Naruszewicza

BK PAN = Biblioteka PAN Kórnicka (Kórnik)

BK 00244 = Poezje Andrzeja Krzyckiego i Klemensa Janickiego

BnF = Bibliothèque nationale de France (Párizs)

Clairambault 1215. = Volumes consacrés à l'histoire de l'Ordre du Saint-Esprit. I-CXX. « Minutes du Recueil pour servir à l'histoire de l'Ordre et des commandeurs, chevaliers et officiers de l'Ordre du Saint-Esprit, par Clairambault, » classées dans l'ordre chronologique. CV « Mélanges ». 1601–1800.

Ms. fr. 15 628–15 633 = Manuscrits français 15 628–15 633. Registres originaux des comptes de l'Épargne (1531–1535). I. Dépense 1531–1532, II. Dépense 1532–1533.

HHStA = Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs)

MEA = Mainzer Erzkanzlerarchiv

RTA = Reichstagsakten

Ung. Akt. = Ungarische Akten

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

E185 = Missiles, Nádasdy Tamásnak írt levelek, 18. doboz.

ÖNB = Österreichische Nationalbibliothek (Bécs)

SHaD = Sammlung von Handschriften und alten Drucken

Cod. 13597. = Codex 1397. *Commercium litterarum*. Vol. I. epistolae a. 1502–1542. Briefe berichtet an den berühmten Staatsmann und Reisenden Sigmund von Herberstein in den Jahren 1502 bis 1561.

ZNiO = Zakład Narodowy im. Ossolińskich (Wrocław)

DE-1890 (6000/III) = Teki Aleksandra Hirschberga, Materiały do dziejów XVI w. oraz do dziejów 1667–1673.

2. Kiadott források

AT

1852–1966 *Acta Tomiciana. Epistole, legationes, responsa, actiones, res geste. Serenissimi principis Sigismundi, ejus nominis primi, regis Polonie, magni ducis Lithuanie, Russie, Prussie, Masovie Domini*. Vol. 1–18. Ed.: Górski, Stanisław. Poznań, 1852–1966.

Ávila

2022 Ávila y Zúñiga, Luis de: *A császár háborúja Németországban*. Szerk., ford., bevez. Guitman Barnabás. Bp., 2022.

Barta

1996 *Két tárgyalás Sztambulban. Hyeronimus Łaski tárgyalása a töröknél János király nevében. Habardanecz János jelentése 1528. nyári sztambuli tárgyalásairól*. Összeáll. Barta Gábor. Bp., 1996.

Bella, G.

1556 Bella, Guillaume du: *Translation d'une oraison faite en faveur du Roy Jan de Hongrie, de la guerre contre le Turc*. In: *Épitomé de l'antiquité des Gaules et de France, par feu messire Guillaume Du Bella, seigneur de Langey...* Paris, 1556. 53–80.

Bella, M.

1569 Bella, Martin du: *Les Mémoires de Mess. Martin Du Bella, [...] contenant le discours de plusieurs choses advenues au royaume de France depuis l'an 1513 jusques au trespas du roy François I^{er}...* Paris, 1569.

Brodarics

2012 Stephanus Brodericus: *Epistulae*. Szerk., bevez., jegyz. Kasza Péter. Bp., 2012. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova XIV.)

Bucholtz

1833–1838 Bucholtz, Franz Bernhard von: *Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten. Aus gedruckten und ungedruckten Quellen*. I–IX. Bd. IX. *Urkunden-Band*. Wien, 1833–1838.

Charrière

1848 *Négociations de la France dans le Levant ou correspondances, mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople...* Tome I. Publ. par Charrière, Ernest. Paris, 1848.

Deutsche Reichstagsakten

1992–2006 *Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe. Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V*. Bd. X/1–3. *Der Reichstag in Regensburg und die Verhandlungen über einen Friedstand mit den Protestanten in Schweinfurt und Nürnberg 1532*. Bearbeitet von Aulinger, Rosemarie. Bd. XVIII/1–3. *Der Reichstag zu Augsburg 1547/48*. Bearbeitet von Machoczek, Ursula. Göttingen, 1992, 2006.

Erasmus

1527 *Des. Erasmi Roterodami Epistola ad Inclitum Sigismundvm Regem Poloniae [...] in qua horum temporum conditionem graphice describit*. Cracoviae, 1527.

2010 *The Correspondence of Erasmus: Letters 1802 to 1925 March–December 1527*. Translated by Charles Fantazzi, annotated by James K. Farge. Toronto–Buffalo–London, 2010.

Fraknói

1874 *Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi emlékek 3. osztály. Monumenta Comitalia regni Hungariae. Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetővel 1. 1526–1536*. Szerk.: Fraknói Vilmos. Bp., 1874.

Gévy

1840–1842 Gévy, Anton: *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte, aus Archiven und Bibliotheken. Gesandtschaft König Ferdinands I. an Sultan Suleiman I.* Bd. 1. 1527–1532. Bd. 2/1–2. 1532–1536. Bd. 3/1–3. 1536–1541. Wien, 1840, 1841, 1842.

Gooss

1911 *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690)*. Bearbeitet von Gooss, Roderich. Wien, 1911.

Hatvani

1857 *Magyar történelmi okmánytár. A brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból*. Első kötet. 1441–1538. Összeszedte s lemásolta: Hatvani Mihály. Pest, 1857.

Holtorp

1548 Holtorp, Bernhard: *De peregrinatione magnifici ac generosi domini Stanislai a Lasco, equitis aurati, palatini siradiensis, capitanei lanciciensis, etc. Liber primus*. Academia Regii montis [Königsberg], Anno MDXLVIII.

Hurmuzaki

1891 *Documente privitoare la istoria românilor*. Volumul II. Partea I. 1451–1575. Culese de Hurmuzaki, Eudoxiu. Bucuresci, 1891.

Janicius

1542 *Clementis Ianitii [...] Tristium liber I. Variarum elegiarum liber I. Epigrammatum liber I*. Cracoviae, 1542.

Malinowski

1864 *Stanisława Łaskiego wojewody sieradzkiego prace naukowe i dyplomatyczne*. Wydane z rękopisów Muzeum Wileńskiego z przedmową Mikołaja Malinowskiego oraz z dodatkiem dzieł Jana Tarnowskiego z jedyne go egzemplarza Biblioteki Kórnickiej. Wilno, 1864.

Muffat

1857 *Correspondenzen und Aktenstücke zur Geschichte der politischen Verhältnisse der Herzoge Wilhelm und Ludwig von Bayern zu König Johan von Ungern*. Hrsg. v. Muffat, Karl August. München, 1857.

Pöstyényi

1898 Pöstyényi Gergelynek, Szapolyai János király 1526–1532. udvari kiadásairól vezetett jegyzéke. Közli: D-gy [Dongó Gyárfás Géza]. In: *Történelmi Tár*, 1. sorozat, 21. (1898) 1. sz. 172–175.

Simonyi

1859 *Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárból*. 1. kötet. 1521–1717. Összeszedte s lemásolta: Simonyi Ernő. Pest, 1859.

B. Szabó–Farkas

2020 *Örök Mohács. Szövegek és értelmezések*. Szerk.: B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas. Bp., 2020.

Szydłowiecki

2004 *Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból*. Sajtó alá rendezte Zombori István, fordította Boronkainé Bellus Ibolya. Bp., 2004.

Wagner

1774 Wagner, Carolus: *Analecta Scepussii sacrii et profani*. Pars II. Viennae, 1774.

3. Szakirodalom

Bárány

2015 Bárány, Attila: Les représentations de l'Ordre de Saint-Michel en Hongrie. In: *Fehér Iovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*. Szerk.: Gálffy László – Sáringer János. Szeged, 2015. 182–199.

Barta

1971 Barta Gábor: Ludovicus Gritti magyar kormányzósága (1531–1534). In: *Történelmi Szemle*, 14. (1971) 3–4. sz. 289–319.

1981 Barta Gábor: A Sztambulba vezető út 1526–1528. A török–magyar szövetség és előzményei. In: *Századok*, 115. (1981) 1. sz. 152–205.

1988 Barta Gábor: Egy sikertelen humanista a 16. században. Tranquillo Andreis és Magyarország. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1988. 61–76.

1994 Barta, Gábor: *La route qui mène à Istanbul 1526–1528*. Bp., 1994.

Botlik

2003 Botlik Richárd: Az 1531. évi krakkói alku. In: *Századok*, 147. (2003) 3. sz. 579–601.

2009 Botlik Richárd: Szapolyai János londoni váltója. Adalékok a mohácsi csata utáni angol–magyar szövetség pénzügyi hátteréhez. In: *Pénztörténet – gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára*. Szerk.: Bessenyei József – Draskóczy István. Bp.–Miskolc, 2009. 65–76.

Bourilly

1913 Bourilly, Victor-Louis: Les diplomates de François I^{er}. Antonio Rincon et la politique orientale de François I^{er} (1522–1541). In: *Revue Historique*, 113. (1913) 64–83., 268–308.

Cintulová

2017 Cintulová, Erika: A Thököly család és Késmárk. In: *A Bocskai István Múzeum Évkönyve*, 4. (2017) 231–244.

Cytowska

1969 Cytowska, Maria: Andronicus Tranquillus Dalmata. A Łaski család és Zápolya János udvarának familiárisa. In: *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Szerk.: Csapláros István et al. Bp., 1969. 129–143.

Dalton

1881 Dalton, Hermann: *Johannes à Lasco. Beitrag zur Reformationsgeschichte Polens, Deutschlands und Englands*. Gotha, 1881.

Dworzaczek

1973 Dworzaczek, Włodzimierz: Łaski h. Korab, Jan. In: *Polski słownik biograficzny*. Vol. XVIII. Wrocław, 1973. 229–237.

Falke

1872 Falke, Johannes: Nickel von Minckwitz. In: *Archiv für die sächsische Geschichte*. Zehnter Band. Hrsg. v. Weber, Karl von. Leipzig, 1872. 280–326., 391–434.

Fodor–Oborni

2020 Fodor Pál – Oborni Teréz: Két nagyhatalom között. A Szapolyaiak magyar királysága. In: *Egy elfeledett magyar királyi dinasztia. A Szapolyaiak*. Szerk.: Fodor Pál – Varga Szabolcs. Bp., 2020. 113–144.

Fraknói

2010 Fraknói Vilmos: *Werbőczy István életrajza*. Bp., 2010.

Hermán

2010 Hermán M. János: *Johannes á Lasco, 1499–1560*. Kolozsvár, 2010.

Hirschberg

1888 Hirschberg, Aleksander: *Hieronim Łaski*. Lwów, 1888.

Hopp

1992 Hopp Lajos: Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban. Bp., 1992.

Isom-Verhaaren

2011 Isom-Verhaaren, Christine: *Allies with the Infidel: The Ottoman and French Alliance in the Sixteenth Century*. London, 2011.

Janakowski

2018 Janakowski, Marcin: Between Facts and Panegyrics. Tracing the Youth and Peregrinations of Hieronim, Jan and Stanisław Łaski. In: *Review of Historical Sciences*, 17. (2018) 3. sz. 67–101.

Juhász-Ormsby-Kiss

2019 Juhász-Ormsby, Ágnes – Kiss, Farkas Gábor: Leonard Cox’s Pedagogical Commentaries. In: *Neulateinisches Jahrbuch / Journal of Neo-Latin Language and Literature*, 21. (2019) 169–193.

Kasza

2013 Kasza Péter: „...hogy az lengyel király általa lenne köztek valami békisség”. Az 1530. évi poznańi tárgyalások anatómiája. In: *Történelmi Szemle*, 55. (2013) 2. sz. 271–289.

Kołodziejczyk

2000 Kołodziejczyk, Dariusz: *Ottoman–Polish Diplomatic Relations 15th–18th Century. An Annotated Edition of ‘Ahdnames’ and Other Documents*. Leiden, 2000.

Korpás

2008 Korpás Zoltán: Két ellenfél és a hostis naturalis. Fejezetek Szapolyai János és V. Károly közti diplomáciai kapcsolatokból 1532–1538. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*, 13. (2008) fasc. 3. [Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről.] 195–225.

Kovács

1964 Kovács Endre: *A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Adalékok a magyar–lengyel kapcsolatok XV–XVI. századi történetéhez*. Bp., 1964.

Kowalska

1973 Kowalska, Halina: Łaski h. Korab, Jan (Joannes a Lasco). In: *Polski słownik biograficzny*. Vol. XVIII. Wrocław, 1973. 237–244.

Kretschmayr

1901 Kretschmayr, Henrik: *Gritti Lajos 1480–1534*. Bp., 1901.

MacCulloch

2003 MacCulloch, Diarmaid: *Reformation: Europe’s House Divided 1490–1700*. London, 2003.

Miaskowski

1901 Miaskowski, Kazimierz: *Erasmiana. Die Korrespondenz des Erasmus von Rotterdam mit Polen (Beiträgen und Untersuchungen)*. Posen/Poznań, 1901.

Németh Papo – Papo

2022 Németh Papo, Gizella – Papo, Adriano: *Ludovico Gritti: un principe-mercante del Rinascimento tra Venezia, i Turchi e la Corona d’Ungheria*. Mariano del Friuli, 2022.

Pálffy

2007 Pálffy Géza: A Magyar Királyság a 16. századi Habsburg Monarchiában. In: *Századok*, 141. (2007) 5. sz. 33–73.

Pascal

1894 Pascal, George: *Jean de Lasco, baron de Pologne, évêque catholique, réformateur protestant 1499–1560. Son temps, sa vie, ses œuvres*. Paris, 1894.

Pociecha

1947 Pociecha, Władysław: O zjeździe w Poznaniu w roku 1530. In: *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej*, 4. (1947) 5–76.

Póka

2022 Póka Ágnes: Georg Werner kiadatlan levelei Sigismund von Herberstein leveleskönyvében (1529–1539). In: *Lybmus. Magyarágtudományi Forrásközlemények*, 20. (2022) 199–240.

Pósán

2016 Pósán László: A magyarországi Jagellók és a Német Lovagrend Brandenburgi Albert nagymester idején (1511–1525). In: *Századok*, 150. (2016) 2. sz. 387–405.

Reid

2009 Reid, Jonathan: *King's Sister – Queen of Dissent: Marguerite of Navarre (1492–1549) and Her Evangelical Network*. Vol. 1. Leiden–Boston, 2009.

Rekettyés

2004 Rekettyés Mária: Adalékok Szapolyai Borbála lengyel királyné trónrajutásának előzményeihez és uralkodásához. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*, 9. (2004) fasc. 3. 119–135.

Ryczek

2022 Ryczek, Wojciech: Sarmacki Odyszeusz. Postać Jana Łaskiego w epicedium Andrzeja Trzecieckiego. In: *Roczniki Humanistyczne*, 70. (2022) 1. sz. 75–94. DOI: <https://doi.org/10.18290/rh22701.6>.

Sach

2002 Sach, Maike: *Hochmeister und Grossfürst. Die Beziehungen zwischen dem Deutschen Orden in Preussen und dem Moskauer Staat um die Wende der Neuzeit*. Stuttgart, 2002.

Sikorski

1973 Sikorski, Janusz: Łaski h. Korab, Stanisław. In: *Polski słownik biograficzny*. Vol. XVIII. Wrocław, 1973. 253–255.

Sörös

1917 Sörös Pongrácz: Frangepán Ferencz, kalocsai érsek, egri püspök. In: *Századok*, 51. (1917) VII–VIII. füzet, 1–78.

Strohm

2005 *Johannes a Lasco (1499–1560). Polnischer Baron, Humanist und europäischer Reformator*. Hrsg. v. Strohm, Christoph. Tübingen, 2005.

Stumpf

1816 Stumpf, Andreas Sebastian: *Baierns politische Geschichte*. Erste Abteilung, I. Band. München, 1816.

Szakály

1986 Szakály Ferenc: *Vesztőhely az út porában*. Gritti Magyarországon. Bp., 1986.

Tóth

2020 Tóth Gergely: Velius mutilatus. Caspar Ursinus Velius csonkán fennmaradt Mohács-története. In: Caspar Ursinus Velius: *Lajos király haláláról és Magyarország bukásáról*. Szerk.: Kasza Péter. Bp., 2020. 29–61.

Török

1930 Török Pál: *I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai 1527–1547*. Bp., 1930.

Urban

1973 Urban, Waclaw: Łaski h. Korab. Hieronim (Jarosław). In: *Polski słownik biograficzny*. Vol. XVIII. Wrocław, 1973. 225–229.

Wrede

2012 Wrede, Martin: *Ohne Furcht und Tadel – Für König und Vaterland. Frühneuzeitlicher Hochadel zwischen Familienehre, Ritterideal und Fürstendienst*. Ostfildern, 2012.

Wyczański

1954 Wyczański, Andrzej: *Francja wobec państw Jagiellońskich w latach 1515–1529*. Wrocław, 1954.

Zeissberg

1874 Zeissberg, Heinrich: Johannes Łaski, Erzbischof von Gnesen (1510–1531) und sein Testament. In: *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften [Wien]. Philosophisch-Historische Classe*, Bd. 77. (1874) Heft IV–VII. 519–731.

ZSUZSANNA HÁMORI NAGY

THREE “SARMATIAN ODYSSEUS”

THE ŁASKI BROTHERS IN THE SERVICE OF EUROPEAN RULERS

The article explores the careers led in various courts of Europe by the three Łaski brothers, Hieronim, Jan, and Stanisław. The Polish magnates of the Łaski family grew up under the tutelage of their uncle, Jan Łaski, archbishop of Gniezno and Primate of Poland. This positioned them in the Europe-wide camp of anti-Habsburg powers where the brothers sought service: in France of Francis I Valois and in Hungary of John I Szapolyai. Following the career of the eldest brother who became a leading diplomat of John I but later changed sides and entered into the service of Ferdinand I Habsburg, the article describes how their anti-Habsburg and pro-Ottoman ways of manoeuvring proved to be a dead end for all three of them both at the level of their family as well as in their diplomatic activity.

Hűség, hűbéri függés és egyéni ambíciók

Kísérlet a tizenöt éves háborúban harcoló
külhoni nemesek tipizálására

Szalézi Szent Ferenc temetési beszédében, amelyet Mercœur hercege és a tizenöt éves háborúban elesett katonák tiszteletére írt, megalkotta azt a hivatalos narratívát, amely a háborút a kereszténységet védelmező feddhetetlen vitézek történeteként mutatta be.¹ Ebben a narratívában a hangsúly a harcba indulók hitén, vallásos elkötelezettségén volt. Más beszámolók ugyanakkor árnyalják a Szalézi Szent Ferenc művének középpontjában álló, a hitéért harcoló nemes képét, és ellentmondásosabb, egyúttal emberibb portrét rajzolnak a katonáskodó nemesekről.² Igaz, néhány mondatban Szalézi Szent Ferenc is felvázolta a magyarországi hadi események – erősen idealizált – képét, egy olyan 16. század végi háborút, amely elsősorban egy hűbérúr szolgálatában végzett hadi szolgálat volt. Közelebbről is megvizsgálhatjuk azonban a tizenöt éves háború idején a Duna-völgyben harcolók helyzetét, valamint azt is, hogy hadba vonulásuknak milyen mozgatórugói voltak.³

II. Rudolf német-római császár azzal a kéréssel fordult testvéréhez, Habsburg Ernő főherceghez (1553–1595), Spanyol Németalföld főkormányzójához, hogy küldjön rátermett katonákat, akik egyaránt jó vezetők és jó stratégák. A császár egyik levelében olvasható azoknak a nemeseknek a neve, akik készek voltak harcba szállni Magyarországon.⁴ Testvére, aki tudott az 1596. év sorozatos katonai kudarcairól és a mezőkeresztesi csata tábornokainak rossz stratégiai döntéseiről, felhívta a császár figyelmét több olyan tisztre is, akiknek képességei közismertek voltak, és akik általános megbecsülésnek örvendtek.⁵ Javaslati nem meglepőek annak fényében, hogy már a tizenöt éves háború kezdetétől fogva számos európai katona szegődött el a Habsburg-ház szolgálatába, gyakorlati megfontolásokból éppúgy, mint meggyőződésből.⁶ A legnevezetesebbek közülük Karl von Mansfeld, Adolf von Schwarzenberg, Hermann Christoph von Russworm, Giorgo Basta, vagy éppen maga Mercœur hercege. Mindannyian arra törekedtek, hogy megvédjék családjukat, kultúrájukat, illetve politikai és katonai befolyásukat a Német-római

* A szerző az Université de Strasbourg Centre de Recherche Universitaire Lorrain d'Histoire kutatója.

1 François de Sales, 1602.

2 Sahin-Tóth, 1997; Poumarède, 2004; Bardakçi, 2021.

3 Dupront, 1997; Sahin-Tóth 1997; Poumarède, 2004; Chaline, 2009.

4 ÖStA KA AFA 1595/4/ad3g.

5 Hatvani, 1859. 86–87.

6 Wilson, 2009.

Birodalomban, amely előbb-utóbb kitüntette őket. Elköteleződésük, tetteik és szerepük még újabb kutatásra vár, mivel a francia történettudomány ez idáig mostohán bánt ezekkel a magas rangú tisztekkel és kevésbé ismert társaikkal, annak ellenére, hogy mindegyikük meghatározó szerepet játszott a magyarországi hadjáratot érintő birodalmi döntéshozatalban.

Munkám Laurent Bourquin a királyság szolgálatába szegődő champagne-i nemességgel foglalkozó tanulmánya irányvonalát követi.⁷ Az említett nemsek nem vettek részt a király által kezdeményezett mindegyik távoli katonai hadjáratban, a saját vidékük, javaik és földjeik védelmében azonban minden esetben fegyvert fogtak, és ezzel a korona érdekeit is szolgálták. A szolgálat fejében megfelelő anyagi és erkölcsi jutalmazást vártak el. Valószínűnek tűnik, hogy hasonló elképzelések jellemezték azokat a lotaringiai, vallon vagy francia tiszteket is, akik a Habsburg-ház mellett szálltak síkra Magyarországon. Ezek a katonák a császár szolgálatába álltak, és szolgálataikat olyan egyéni és kollektív kapocsként értelmezték, amely a hűbéreseket az önatadás és az ezért nyújtott ellenszolgáltatások rendszerében köti a hűbérúrhoz.⁸

A császári lobogó alatt szolgálók gyakorlati hasznot várva, konkrét elvárásokkal és a siker reményében köteleződtek el a Habsburgok ügye mellett. Döntésük létfontosságú volt, mivel az erődítményépítés újításainak köszönhetően a Porta fölénye egyre nyomasztóbbá vált az osztrák–oszmán határvidékeken.⁹ A mohácsi csatát és a török magyarországi térfoglalását követően az 1568-ban megkötött drinápolyi béke rögzítette az új osztrák–török határokat.¹⁰ A tizenöt éves háborúval – vagy ahogyan a nemzetközi historiográfiában hívják, a hosszú háborúval (1593–1606) – a magyar mágnások és a prágai hatalom az elvesztett területek visszaszerzésére törekedtek. Ez az összecsapás egyúttal magával hozta, hogy a magyar nemesség és II. Rudolf új hatalmi viszonyokat alakított ki Magyarországon.¹¹

A határterület ráadásul a Habsburg, a magyar és az európai hatalmak érdeklődésének középpontjában állt.¹² A Habsburgokat szolgáló tisztek több különböző államból és régióból (Lotaringia, Vallónia és Franciaország) verbuválódtak. Közös bennük, hogy (önkéntes) száműzetésüket Magyarország mocsaras csatamezőin töltötték – néhányan személyes ambícióiktól hajtva, míg mások származási országuk érdekében jártak el. Fizikai közelségük a Habsburg uralkodói központhoz lehetővé tette ezeknek a tiszteknek, hogy befolyást gyakoroljanak az udvari döntések meghozatalára, különösen azokéra, amelyek a kereszténység és az oszmánok között húzódó *limest* érintették. A zsoldosok némelyikét erőszakosnak írták le, például Caroline Finkel vagy Sahin-Tóth Péter.¹³ Géraud Poumarède a „török háborúk” egyes szereplőinek katonai profilját elemezve olyan karrierkatonákról beszélt, akik

7 Bourquin, 1994; Constant, 2004.

8 Lásd erről újabban: Foa–Gellard–Haan, 2023.

9 Pálffy, 2000; Hegyi, 2007; Hegyi, 2018.

10 A mohácsi csatáról lásd: Emecen, 2007; B. Szabó–Tóth, 2009. A drinápolyi békéről lásd: Ágoston, 2003.

11 Finkel, 1988; Niederkorn, 1993; Sahin-Tóth, 1997; Tóth, 2000.

12 Evans, 1973.

13 Finkel, 1992. Vö. Sahin-Tóth, 1994.

ritkán vettek részt a tényleges ütközetekben,¹⁴ ezért elkötelezettségük és valódi háborús bevetettségük megkérdőjeleződött.

Ebben a tanulmányban a II. Rudolf magyarországi háborújában szolgáló európai tisztek egyéni és kollektív pályáját követem nyomon az 1593–1606 között kelt, a végeken alkalmazott katonák neveit tartalmazó szerződésekre (*Bestallungen*) építve, illetve franciaországi és ausztriai levéltári anyagok feldolgozásával. Különböző francia, vallon, lotaringiai, itáliai nemesekről van szó, akik mind a Habsburgok szolgálatába szegődtek a háború során. Céлом, hogy megragadjam motivációikat és karrierépítési stratégiáikat, továbbá hogy pontosabb képet nyújtsak az uralkodó magyarországi politikájáról, aki ugyanis azért is alkalmazta ezeket az olykor nem teljesen megbízhatónak látszó férfiakat, hogy jelenlétükkel és tetteikkel megerősítsék hatalmát a magyar végeken.

Hosszan szolgáló hadvezérek

Az a tény, hogy az udvar már a magyarországi hadjárat kezdetétől fogva fogadott fel külföldi tiszteket, korántsem magától értetődő, inkább a Német-római Birodalom újabb birodalmi politikájába illeszkedik.¹⁵ A Habsburg-udvar úgy döntött, hogy mind háborús, mind békeidőkben fegyverben tartja azokat a nagy létszámú gyalogos seregeket, amelyek az esetleges oszmán visszahódítási kísérletektől védtek a magyarországi végvidékeket. Ebben a keretben a szolgálatba szegődő nemesek döntéseiben a személyes motivációk mellett az uralkodó és még inkább a különböző hadvezérek szándékai is szerepet játszottak.

A birodalmi seregek vezetésének dicsősége

A Habsburg-udvar a 16. század második felében – még azelőtt, hogy az Ausztriai-ház és a Fényes Porta közötti újbóli ellenségeskedés megkezdődött volna – 17–27 ezer főt rendelt végvidéki helyőrségi szolgálatra (*1. táblázat*).¹⁶ A csapatok készenlétben tartása a végeken azt a célt szolgálta, hogy a megtartott városok és földjeik biztonságban legyenek egy esetleges oszmán betörés esetén.

1. táblázat. A végvárak száma és a bennük szolgáló katonaság létszáma a 16. század második felében

| Év | Végvár (db) | Katonaság létszáma (fő) |
|------|-------------|-------------------------|
| 1556 | kb. 80 | 16 982 |
| 1572 | 128 | 19 861 |
| 1576 | 123 | 27 013 |
| 1582 | 118 | 21 148 |
| 1593 | 171 | 27 493 |

¹⁴ Poumarède, 2004.

¹⁵ Pálffy, 2000.

¹⁶ Pálffy, 2003. 24.

Az ellenségeskedés kiújulása következtében a Német-római Birodalom kénytelen volt újabb csapatokat toborozni, hogy feltöltse és készenlébe helyezze a végvárat. A Habsburg-udvar tekintélyes mennyiségben alkalmazott a Német-római Birodalom területéről származó tapasztalt katonákat.¹⁷ Ezzel párhuzamosan a magyar főnemesség is részt vállalt a háborús erőfeszítésekből, amikor hajdúkat toborzott, akik a rohamok alkalmával nélkülözhetetlenek voltak a hadsereg számára.¹⁸ A császár emellett a haderő megnövelése érdekében az európai uralkodók, valamint „háborús vállalkozók” segítségét is kérte. Utóbbiak feladata az volt, hogy főként a Habsburg-területeken túlról fogadjanak fel zsoldosokat. Hogy ezt megtehesék, II. Rudolf embereinek a helyi hatalmak engedélyére, sőt, hozzájárulására volt szüksége. A Habsburg-ház leginkább a tőle függő vagy vazallus államokban igyekezett nagy számban katonákat verbuválni, például a Savoyai Hercegségben vagy egyes itáliai királyságokban.¹⁹ A császár toborzói eljutottak Lotaringiába, a Rajna-vidékre és Németalföldre is.²⁰ Gyakorlati okokból legelőször a végvidékeken láttak munkához, ahol könnyebb volt önkéntesekre lelteni, és ahol a Habsburgokkal szövetséges fejedelmek támogatására szólító felhívások még ismertek voltak a lakosság körében. Így a császárnak nyújtott szolgálat helyi, regionális jelentőséget is kapott, ami hozzájárult a háborús erőfeszítések fokozásához.

A mobilizáció Karl von Mansfeld kinevezésével kezdődött meg, majd testvére, II. Peter Ernst von Mansfeld, Adolf von Schwarzenberg, Hermann von Russworm, Jean T'Serclaes és La Motte ezredes is szolgálatba lépett. Karl von Mansfeld a birodalom iránti hűségét hangsúlyozta.²¹ Mansfeldet II. Rudolf emelte hercegi rangra, és a vele ápolt szoros kapcsolat mellett remekül ki tudta használni azokat a kötelékeket is, amelyek II. Fülöp spanyol királyhoz fűzték.²² Ahogy Spanyol Németalföld számos nemese, a Habsburgokhoz való csatlakozástól ő is gyors előmenetelt, bevételi lehetőségeket és társadalmi megbecsültséget remélt. A magyarországi hadjárat lehetőséget nyújtott neki, hogy újraélessze, fenntartsa, sőt, magasabb szintre emelje ősi nemesi családja katonai hagyományait.²³

Karl von Mansfeldet Alexander von Velin egyik jelentése a háború művészetében jártas katonaként jellemzi, aki képes lehet kiűzni a törököt Magyarországról.²⁴ Hogy ezt valóban megtehesse, a tisztnak tapasztalt katonákra, egyúttal hithű

17 ÖStA MEA Reichstagakten (RA), fasc. 57, fol. 88v–100v.; ÖStA KA Bestellungen (Best.), 464/1593.

18 Czigány, 2004.

19 Pálffy Géza szerint ez volt az első olyan modern háború Magyarország történetében, amelyet főleg idegen hadak vívtak: Pálffy, 2009. 366. Vö. Brancucci, 1982. 193–203.; Niederkorn, 1993. 70–102.

20 A lotaringiaiakra vonatkozólag lásd: ÖStA KA AFA Karton 38, 1597/7/ad9.; BNF Ms. Fr. 7128, fol. 4.; ÖStA KA Prot-Wien, Band 200, 1598, Exp., fol. 609. A németalföldi csapatokról lásd: HHStA Belgische Korrespondenz, Karton 7, Konv. 3, fol. 45. Vö. Sahin-Tóth, 1997. 287–436.

21 ÖStA KA AFA 1595/4/3.; ÖStA KA Best. 614/1598.

22 Krüssmann, 2010. 27–30.

23 Jankowski, 2005.

24 ÖStA KA AFA 1595/4/3.

katolikusokra volt szüksége.²⁵ Mansfeld vállalta, hogy felfogad II. Rudolfnak tizenkét vértesszázadot, tizenhárom lovasszázadot és hatezer gyalogost.²⁶

Mátyás főherceg Szolnok felé indult,²⁷ Mansfeld pedig egyesítette a vallon csapatokat a birodalmi seregekkel, és az Esztergom visszafoglalásáért vívott csatát vezette 1595-ben.²⁸ Jacques de Thou beszámolója szerint Karl von Mansfeld kitűnt zsenialitásával, és nagyszerű hadvezéri képességeiről hamar tudomást szereztek a birodalmi seregben. Az esztergomi ütközet előtt „a sereg minden egységéhez elment, hogy lelkesítse a katonákat”, és „ékszólásának párja nem akadt”.²⁹ A Szinán-paszazádé Mehmed fővezérrel való összecsapás során Mansfeld eredményesen hangolta össze a saját csapatai mozgását a Pálffy György vezette egységeivel és Achicourt bárójának flamand csapataival. Mansfeld katonái Jacques de Thou beszámolója szerint kiemelkedtek a hadviselő felek közül.³⁰ A csatában való részvétel a vallon harcosok sajátos identitásának forrása lett, míg parancsnokuk megkülönböztetett, még annál is nagyobb figyelemnek örvendhetett, ami amúgy is megillette a császár nevében egy nemzetközi összetételű hadsereg irányító hadvezért.

Hadvezérek Lotaringiából is érkeztek. 1596 áprilisában báró Georges Bayer de Boppart a már 1593 óta a birodalom határainak védelmén munkálkodó II. Rudolfhoz és udvarához fordult. Őt is toborzással bízták meg: a *Bestallung* szerint³¹ ezer nehézfegyverzetű lovast és kétezer lotaringiai és francia gyalogost állított ki, így végül egy háromezer fős „francia regiment” élén állt. Boppart csapatainak *Rittmeistere* [lovaskapitánya], Jean de Pouilly, Hugne ura köteleles volt továbbá ötszáz lotaringiai lovast kiállítani.³² Egy 1597. július 2-án, Nancyban kelt adóslevél szerint Boppart „őfelsége a császár szolgálatában álló” gyalogsági és lovassági „ezredes”.³³ Sikerült a különösen veszélyes ellenfélnek ígérkező törökökkel szemben a lehető legtöbb katonát maga mellé rendelnie a hosszú és fáradságos hadműveletek idejére. Jacques de Bongars, IV. Henrik birodalmi követe 1597-ben számolt be a lotaringiai báró katonaállítási nehézségeiről, illetve még inkább arról, hogy a katonák között közönséges bűnözők is megjelentek, akiknek egyetlen céljuk Franciaország elhagyása és a büntetés elkerülése volt.³⁴ A felmerülő nehézségek ellenére a báró csapataival 1597-ben részt vett Pápa visszafoglalásában, valamint Győr ostromában is. A „francia regiment” hamar mindössze két egységre olvadt, 1598 tavaszán azonban új felkelőkkel egészült ki,³⁵ II. Rudolf pedig bizalmáról biztosította a lotaringiai bárót.

25 Uo.

26 ÖStA KA AFA 1595/4/3b. Vö. Heischmann, 1925. 205.

27 Hegyi, 1995. 82–91.; Bagi, 2001.

28 Tóth, 2000. 168–176.

29 Thou, 1737. 678.

30 Uo. 674.

31 ÖStA KA AFA 1596/4/13.

32 „Maximilianus pro verordnung bey des Von Papart Compagnien Rittmaister, dass Er sich strachs mit seinen Reitern ins leger begeben.” ÖStA KA Prot-Wien, Band 198 (1597), Exp., fol. 580.

33 *Chartes*, 1877. 626.

34 Bongars, 1695. 571.

35 ÖStA KA Prot-Wien, Band 198 (1597), Exp., fol. 338.

Az 1598-ban kelt *Bestallunghoz* csatolt jegyzőkönyv szerint császári tisztviselők közreműködésével jött létre a megegyezés, amely tartalmazza az új szerződés feltételeit, a megbízatás anyagi vonatkozásait.³⁶ Az egyezségből megismerhető, hogy a szolgálatot vállalók mit vártak el az uralkodótól, jelesen feljebb jutást a katonai ranglétrán, illetve különböző kitüntetésekkel. Boppart Buda 1598. évi ostroma során életét vesztette, serege azonban két lotaringiai előkelő – előbb Vaubecourt bárója, majd Jean de Pouilly – vezetése alatt megmaradt az uralkodó szolgálatában.

Rajtuk kívül még egy lotaringiai származású tiszt állt be II. Rudolf katonái közé, aki, miután Mansfeld és Schwarzenberg is elhunyt, újból alkalmas személyt keresett seregei élére. Több név is felmerült, köztük Philippe-Emmanuel de Mercœuré, aki – miután vereséget szenvedett IV. Henrik francia királytól – lotaringiai és spanyol segítséget kért ahhoz, hogy részt vehessen a magyarországi törökellenes harcokban a Német-római Birodalom kötelékében. A birodalmi szolgálat ideális megoldásnak tűnt a herceg tekintélyének fenntartására: egyrészt, mert a császár továbbra is a kereszténység első számú uralkodójának számított, másrészt, mert a *Republica christiana* védelme a legnemesebb feladat volt, amelyre csak egy főúr vállalkozhatott.³⁷

Újabb dicsőség: Erdély védelme

A hadsereg többnemzetiségű összetétele a háború olyan kulcsfiguráin múlott, mint amilyen Giorgio Basta is volt. Mivel Franciaországban és Németalföldön Alessandro Farnesének szolgált egészen annak 1592-ben bekövetkezett haláláig, Basta ígéretes németalföldi karriert adott fel, amikor 1597. április 29-én más itáliai tisztekkel együtt II. Rudolf szolgálatába lépett, és csakhamar a császári seregek fővezérének a helyettese lett (*General Obrist-Feldmarschall-Leutnant*). Már ugyanebben az évben több magyarországi hadműveletben is részt vett.³⁸ A tapasztalt hadvezért az uralkodó is igyekezett megtartani seregében. A császár egy évvel később a könnyűlovaság tábornokává léptette elő (*General über die geringe Reiterei*), és engedélyezte neki, hogy Németalföldre utazzon.³⁹ Basta a birodalomba való visszaérkezése után értesült arról, hogy időközben Adolf Schwarzenberget nevezték ki a birodalmi seregek fővezérének. Basta sérelmezte ezt a fejleményt, és visszautasította, hogy Schwarzenberg szolgálatába álljon, így más, kulcsfontosságú pozícióba helyezték: *General Obrist-Zeugmeister* lett, vagyis a tüzérségért és a hadsereg hadianyag-ellátásáért felelős főhadszertárnokká nevezték ki.⁴⁰

Basta 1598 augusztusában Miksa főherceg seregének tábornoka lett,⁴¹ és ebben a beosztásban csapott össze a Szaturdzsi Mehmed pasa vezette törökökkel Váradon (1598. szeptember 29. – november 3.).⁴² 1598. február 25-től kezdve ka-

36 ÖStA KA Best. 576, fol. 718.

37 Bardakçı, 2022.

38 Benda, 1983.; Tóth, 2000. 265–283.

39 ÖStA KA HKR Protokolle (Pr.) Registratur Band 199, fol. 12.

40 ÖStA KA HKR Pr. Expedit, Band 200, fol. 13. no. 75.

41 ÖStA KA AFA 1598. augusztus 13.

42 ÖStA KA AFA 1598. május 5. Vö. Emecen, 1997.

tonai előmenetele szorosan kötődött Felső-Magyarországhoz és Erdélyhez, mivel Felső-Magyarország megbízott katonai vezetőjének (*Verwalter des Feldoberstammes in Oberungarn*), vagyis kassai főkapitánynak nevezték ki.⁴³ Basta az erdélyi bonyodalmak közepében találta magát, 1599-ben ugyanis Báthory Zsigmond fejedelem unokatestvérét, Báthory András bíborost jelölte ki utódjául,⁴⁴ II. Rudolf ugyanakkor azt az utasítást adta Bastának és Vitéz Mihály havasalföldi fejedelemnek, aki fellázadt a Fényes Porta ellen, hogy döntsék meg a bíboros-fejedelem uralmát, aki viszont szövetségre lépett a törökkel. Basta a konfliktus kirobbanásától kezdve sem anyagi támogatást, sem katonákat nem kapott, így Vitéz Mihályra hagyta Báthory András erőinek megtámadását, aki Sellenberknél le is győzte azokat.⁴⁵

Basta Prágába küldött, Vitéz Mihály erdélyi szerepvállalásáról szóló jelentései szerint ez a győzelem aggasztotta a tábornokot.⁴⁶ Levelei meggyőzték II. Rudolfot arról, hogy Vitéz Mihály túl veszélyessé vált, és le kell számolni vele. Basta ehhez Csáky István támogatását is megnyerte, aki az erdélyi nemesek seregének feje volt. Rá és ütőképes zsoldosegységeire támaszkodva Basta behatolt Erdélybe és Miriszlónál legyőzte a havasalföldi sereget.⁴⁷ A győzelem ellenére a feszültségek tovább fokozódtak, mivel sem Bastának, sem az Udvari Haditanácsnak (*Hofkriegsrat*) nem volt elegendő befolyása ahhoz, hogy megnyugtatóan rendezzék a trónutódlás kérdését Erdélyben. Basta úgy látta, hogy három érdekcsoport formálódott a térségben, amelyek ellenálltak a havasalföldi vajdának, de nem értettek egyet az Erdély jövőjét érintő kérdésekben. Basta ráadásul kénytelen volt szélnek eresztetni zoldosait, mivel nem tudta őket tovább fizetni. Az erdélyi országgyűlés mindeközben Vitéz Mihály és a Porta bosszújától tartott, és újra az elfogadható kompromisszumnak tekintett Báthory Zsigmondot választotta fejedelemmé. 1601 elején Kolozsváron összeült az országgyűlés, és beiktatta jelöltjét, miközben Basta a fejedelemség teljhatalmú gubernátora lett (*Gubernator in Siebenbürgen*). Az erőviszonyok ekkor Báthorynak kedveztek: Basta kénytelen volt elhagyni Erdélyt.⁴⁸

II. Rudolf azonban nem nyugodott bele Erdély elvesztésébe, noha az jogilag ekkor az Oszmán Birodalomhoz tartozott. Az uralkodó a menekültként Prágában tartózkodó Vitéz Mihályhoz fordult, és százezer rajnai forintot adott át neki azzal a megbízással, hogy toborozzon új csapatokat, és azokkal csatlakozzon Bastához, amit a vajda, 8000 katonájával egyetemben, meg is tett. Az egyesült seregek 1601. július 24-én rohanták le Erdélyt, és augusztus 3-án Goroszlónál döntő vereséget mértek Báthory seregeire. A diadalt követően, augusztus 19-én Basta – azzal az ürüggyel, hogy Vitéz Mihály katonái fosztogatnak, ő maga pedig áruló – megölette a vajdát Tordán.⁴⁹ Basta azáltal, hogy sikeresen kezébe vette a fejede-

43 ÖStA KA AFA 1599. szeptember 2. Vö. Benda, 1983. 667.

44 Horn, 2002.

45 Meurer, 1600; Hatvani, 1859. 135.; Benda, 1993. 80.; Tóth, 2000. 388–399.; Horn, 2002. 220–228.

46 Meurer, 1600. 59.

47 Benda, 1983. 671.; Tóth, 2000. 400–409.

48 Papp, 2003. 109–113.; Kruppa, 2009. 88.

49 Benda, 1983. 672–673.; Benda, 1993. 90–98.

lemséget, nemcsak hadvezéri képességeiről, de a császár iránti hűségéről is tanúbizonyságot tett.

Báthory Zsigmond ugyanakkor nem kívánta harc nélkül átadni a hatalmat, és összegyűjtötte híveit, valamint a Porta segítségét kérte. Az újabb támadás elől Basta Felső-Magyarországra húzódott vissza, hogy rendezze sorait. 1601 végén azután egyenként vette be Erdély fontos erődítményeit (Gyalut, Nagyalmászt, Bethlenvárat és Besztercét), és ezzel Báthoryt lengyelországi száműzetésbe kényszerítette.⁵⁰ Báthory hívei – köztük Székely Mózes – a török erők segítségével még megpróbálták legyőzni Bastát 1602–1603-ban,⁵¹ de utóbbi az új havasalföldi fejedelem, Radu Șerban támogatásával döntő győzelmet aratott Székely csapatai felett Brassónál, 1603. július 17-én.⁵² A győzelem következtében Basta II. Rudolf elképzelései szerint vehette újra kezébe Erdély irányítását,⁵³ ő maga pedig Erdély császárhű vezetőjeként lépett fel, amiért megkapta a jutalmát.⁵⁴ Hozzá hasonlóan a többi olyan tiszt is magas tisztségekhez jutott a „török háborúban”, akiknek személyes érdekei egy ponton egybeestek az uralkodó szándékával.

„Kardcsörtetők” vagy kalandorok: a különleges profilú tisztek

Karl von Mansfeld, Boppart báró, Mercœur hercege vagy Basta részvétele a tizenöt éves háborúban nem a toborzás szeszélyének köszönhető véletlen volt. Ez a négy férfi több évtizede közismert hadvezér volt, akik – kényszerűségből vagy önös érdekből – elhagyták szülőföldjüket. A legnagyobb katonai múltra Mansfeld tekinthetett vissza, aki a franciaországi és a németalföldi vallásháborúk veteránja volt. Húszévesen apjánál, Peter Ernst Mansfeldnél⁵⁵ szolgált mint lovassági hadnagy, és részt vett a kölni háborúban is, amely a II. Fülöp elleni németalföldi szabadságharc, illetve a franciaországi vallásháborúk nyomán a Német-római Birodalomban is felszított vallási feszültségek következménye volt.⁵⁶ Egyesztendei szolgálat után, 1567-ben Karl von Mansfeld elhagyta Németalföldet, hogy IX. Károly, illetve III. Henrik lobogója alatt szolgáljon, és tanúbizonyságot tett mind hadvezéri, mind államférfíui kvalitásairól. Egy évtizedet töltött liliosomos zászlók alatt, majd újból birodalmi területre, II. Fülöp spanyol király szolgálatába szegődött. Minden bizonnyal ebben az időszakban tett szert kellő jártasságra a városstromok művészetében, amit aztán a magyarországi hadjáratban kamatoztatott.⁵⁷ Amikor Karl von Mansfeld meghívást kapott, hogy csatlakozzon a birodalmi seregekhez, magával vitte a németalföldi háborúban vele együtt harcoló nemeseket is.

50 Benda, 1983. 675–676.

51 Újváry, 1984. 81.; Tóth, 2000. 410–417.

52 Fallenbüchl, 1994. 85.

53 Veress, 1914.

54 Fallenbüchl, 1994. 85.

55 Mansfeld életéről lásd: Sparnagelli, 1605; Schannat, 1707; Massarette, 1930; Martens, 2007.

56 Hennes, 1878.

57 Kelenik, 1990. 87.

Georges Bayer de Boppart báró elsősorban III. Károly lotaringiai herceg hadvezére volt a franciaországi vallásháborúk során.⁵⁸ A herceg, akárcsak számos más lotaringiai nemes, szoros kapcsolatokat ápolt a német területekkel.⁵⁹ Boppart Badeni (Szerencsés) Eduárd (1565–1600) mellett kívánt harcolni, de törekvését IV. Henrik közbeavatkozása megakadályozta. Mivel maga is határvidékről származó nemes volt, magától értetődően fordult a törökkel háborúzó II. Rudolffhoz és udvarához. 1596-ban kelt *Bestallungja* nem árul el részleteket arról, hogy Boppart milyen tárgyalásokat folytatott a prágai udvarral, de kiolvasható belőle a magyarországi törökellenes háborúba elszegődő lotaringiaiak száma.

Mercœur hercegének csatlakozása a birodalmi sereghez egészen más eset, és a kortársak között is nagy feltűnést keltett. Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercœur hercege birodalmi herceg és a Guise-család rokona volt. Kivételes pályát futott be annak köszönhetően, hogy féltestvére, Louise de Vaudémont III. Henrikkel kötött házasságot 1575-ben. A herceg a francia király kegyence lett,⁶⁰ és királyi közvetítéssel egy gazdag breton örökösöt, Penthievre hercegségének úrnőjét, Luxemburgi Máriát vette feleségül. 1582-ben, Montpensier hercegének halálát követően Bretagne kormányzója lett. Mercœur hercegének azonban a Katolikus Ligához való csatlakozása, illetve a IV. Henrikkel szembeni kitartó ellenállása miatt végül le kellett mondania bretagne-i álmairól, a tartományt ugyanis a király törvénytelen fiának, César de Vendôme-nak kényszerült átadni. Látszólag önkéntes távozásáért cserébe tekintélyes anyagi kompenzációt kapott – amit azonban még megfelelő kontextusba kell helyezni.⁶¹

Különösen sokatmondó, hogy nem kapott viszont semmilyen más címet vagy megbízatást, ami szintén arra ösztönözhetette, hogy a magyarországi hadszíntérre távozzon. Abban a néhány levélben, melyeket II. Fülöp spanyol királynak, illetve Aumale hercegének írt, Mercœur úgy szól a IV. Henrikkel kötött megállapodásról, mint egy őt és a rendjét ért támadásról. Kettős, francia és lotaringiai kötődése lehetővé tette számára, hogy a birodalmi seregekben a török ellen harcoljon. Csatlakozása megerősítette, hogy elköteleződött a „szent háború” ügye mellett, ami segített megtépázott politikai és katonai hírneve helyreállításában, ahogyan az számos más breton és lotaringiai nemes esetében történt, akik csalódtak IV. Henrik politikájában.⁶² Mercœur szolgálata és részvétele a magyarországi hadműveletekben felkeltette a Porta gyanakvását francia szövetségese iránt, IV. Henrik viszont igyekezett mindent megtenni, hogy a szultánnal kötött szövetsége ne sérüljön.⁶³

Giorgio Basta karrierje szép példája a Habsburg-dinasztia univerzalizmusának. A hadvezér, mint sokan mások Európa minden részéről, arra fordította erőit és tehetségét, hogy védelmezze a birodalmat és a katolikus hitet. Keresve sem találhatnánk európaibb pályafutást, mint éppen Bastáét, aki 1544-ben a montferratói

58 Cuillère, 1991. 7–32.

59 Motta, 2012. 66.

60 Le Roux, 2009.

61 BNF Ms. fr. 3579, fol. 114–166.

62 Pacault, 1999; Motta, 2012.

63 BNF Ms. fr. 7129, fol. 3, 33, 53.

dinasztia leszármazottjaként született egy albán (esetleg görög vagy pontosabban moreai) származású, katolikus nemes apától, Demetrio Bastától, aki a törökök elől menekülve Itáliában telepedett le. Miután Piemontban a spanyol sereg kötelékében könnyűlovasként védte az itáliai végeket 1542-ben a francia királlyal szemben, kiemelkedő hadi tehetségét felismerve Németalföldre küldték fiaival, Niccolòval és Giorgióval együtt, ahol beálltak Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel, Alba hercege seregébe, és ismét kitüntették magukat. Demetrio Basta halála után Niccolò lépett a helyébe, és Giorgio lett a helyettese.

Giorgio Basta végigjárta a hadsereg számárlétráját olyan híres hadseregparancsnokok alatt, mint Alessandro Farnese vagy Karl von Mansfeld. Hadtudományi munkájában, az *Il governo della cavalleriában* előszeretettel hangsúlyozza, hogy a hadi pályáját egyszerű közkatonaként kezdte.⁶⁴ Németalföldön és Franciaországban elért sikereinek köszönhetően különböző kitüntetésekkel és bárói címet kapott a spanyol királytól 1596-ban. Ekkor, úgy tűnik, karrierje csúcán állt: a spanyol korona neki ajándékozta a flandriai Sult birtokát és a németalföldi Gelderland tartomány kormányzói címét. Időközben II. Rudolf is hívta, hogy vegyen részt a magyarországi hadműveletekben. Minden bizonnyal a földrajzi közelség, a hűség, a Habsburgokkal fennálló függő viszony és a vallásos motívumok azok a tényezők, amelyek arra ösztönözték Bastát, hogy fogadja el a meghívást, és szálljon harcba az Ausztriai-ház oldalán.

A bemutatott – németalföldi, lotaringiai vagy bretagne-i – hadvezérek többsége esetében a birodalmi szolgálat valamilyen gyakorlati haszonnal is járt. Lehetővé tette a katonai előmenetelt, a dicsőség és ezáltal a főnemesi rend elismerésének kivívását, a társadalmi emelkedést. Annak ellenére, hogy mindezekért a magyarországi hadszíntéren küzdöttek, ezek a tiszték a szülőföldjükkel is megőrizték a kapcsolatot. II. Rudolf magyarországi politikájában igyekezett pragmatikus és racionális maradni, és ennek keretében az 1593 óta elfoglalt magyarországi hadállásokat tapasztalt katonákra bízta, akik képesek voltak zsoldosok sokaságát magukkal vinni, valamint bekapcsolódni a helyi történésekbe.

Érdekelt felek

A különböző parancsnokokat és embereiket már a konfliktus kirobbanásától kezdve, majd a tizenöt éves háború során folyamatosan bevetették a császár szolgálatában és az Ausztriai-ház érdekeinek védelmében a Porta ellen. Ebből következően szükség volt az állomány folyamatos újjászervezésére, elsősorban a különböző régiók szerint toborzott katonák szolgálatba állításával.

64 Basta, 1614.

Külhoni parancsnokok és közkatonák, a Német-római Birodalom hadereje

A háború előrehaladtával a már a fronton harcoló egységekhez időről időre erősítés érkezett. Feltehetjük a kérdést, hogy miért volt szükség a külhoni katonák tömeges felfogadására akkor, amikor a Német-római Birodalom maga is rendelkezett nagyszámú zsoldossal. A 16. század végén még nem ütközött nehézségekbe a toborzás a reguláris hadseregbe vagy a zsoldoszásadokba, mivel folyamatosan szép számban rendelkezésre álltak alkalmazást kereső férfiak. II. Rudolf mégis a katonáskodók nemzetközi piacáról válogatott, hogy a lehető legolcsóbban jusson zsoldosokhoz, őket ugyanis csupán a szerződésükben megállapított összeg erejéig, és csak egy-egy hadjárat idejére kellett fizetnie.⁶⁵ Amíg az államkincstár helyzete engedte, a birodalom élt a nemzetközi piac lehetőségeivel, hogy így is csökkentse háborús kiadásait. Az Udvari Haditanács arra kérte a kiszemelt tiszteket, hogy a lehető legnagyobb létszámú csapattal lépjenek a birodalmi sereg kötelékébe. Így tett Karl von Mansfeld 1594-ben és Boppart báró 1596-ban, mindketten tekintélyes létszámban vezényeltek katonákat a harcmezőre.⁶⁶ 1595-ben Gabelmann udvari tanácsos egy támadás haditervével, a *Vom Prozess des gegenwartigen Veldtzuges* című munkával állt elő, amelyben hangsúlyozta, hogy sikerre csakis megfelelő létszámú sereggel van remény. A vallonok, franciák vagy itáliai alkalmazása ellensúlyozhatta az újoncok kései vagy nem kellő mértékű toborzását. Az első ilyen külföldről érkező kiegészítő sereg Karl von Mansfeldé volt.⁶⁷

A háborús helyzet hullámzásaival és a tél beálltával a *Hofkriegsrat* a kiadások csökkentése érdekében tömegesen bocsátott el katonákat az állományból. Prágában a Magyarországon szolgálók rugalmasságában is bíztak. Nicolaus Gabelmann ugyanakkor amellet érvelt, hogy a II. Rudolf szolgálatában álló nemeseket meg kell tartani, illetve ügyelni kell arra is, hogy a hirtelen elbocsátások ne vezessenek lázadáshoz, mert az igen sokat ártana a háború ügyének is. Néhány egység létszámát csökkentették, a télen is fenntartott egységeket (*Winterkriegsvolk*)⁶⁸ Felső-Magyarországra vonták vissza. Ezzel a megoldással egyszerre sikerült megtartani a tapasztalt parancsnokokat és csökkenteni Prága kiadásait.

Az udvarban mások is osztották Gabelmann véleményét. Zacharias Geizkofler birodalmi fillérmester Mátyás főhercegnek küldött, 1599. augusztus 23-án kelt levelében csodálatát fejezte ki a vallon és francia gyalogság harcmezőn mutatott képességeit és fegyelmezettségét illetően. Hangsúlyozta a lovas katonák hatékonyságát, akiknek mind a felszerelése, mind a képességei messze felülmúlták a németekéit. Éppen Geizkofler panaszkodott ugyanakkor rájuk 1598–1599 telén: néhányan átálltak az ellenséghez, mások fellázkodtak, vagy zaklatták a lakosságot. Geizkofler azt a következtetést vont le, hogy minél tovább fenn kell tartani ezeket

65 Kelenik, 1990. 92.; Bagi, 2011. 206–208.

66 Kelenik, 1990. 94.; Sahin-Tóth, 2004. 1161–1165.

67 ÖStA HHStA Hungarica (H) Allgemeine Akten (AA) 1595 *Diarum Bellicum* von Nicolaus Gabelmann, fasc. 128, fol. 318–321.

68 Heischmann, 1925. 182–189.

az egységeket, és amennyire lehet, kerülni kell a kevésbé hatékony, ugyanakkor drága német katonák felfogadását.⁶⁹

Az Udvari Haditanács úgy határozott, hogy a külföldről toborzott csapatokat állományban tartja és polgári településeken szállásolja el. Két tényező magyarázza a tartós alkalmazást: egyrészt a szóban forgó katonák távoli vidékekről származtak, hazaküldésük túl körülményes, új zsoldosokkal való pótlásuk túl költséges lett volna. Kívánatos volt a jelenlétük másrészt azért is, mert így tapasztalt katonák álltak az uralkodó rendelkezésére, akik egy esetleges török támadás esetén hathatós segítséget nyújthattak a helyőrségeknek és a végváraknak. Végül említésre méltó, hogy azok, akik régóta a birodalmi hadseregben szolgáltak, hozzászoktak a körülményekhez és kiismerték az ellenség harcmódorát.⁷⁰

Ezek a megfontolások I. Károly liechtensteini herceg 1601-ben kelt emlékirataiban is visszaköszönek, sőt, a herceg azt is hozzáteszi, hogy a birodalmi seregek ki is használhatják a magyarországi hadszíntéren beálló nagy hideget felderítő hadjáratokra, tudva, hogy a törökök csak az aratás végeztével indítanak támadó hadjáratot. A herceg szerint minden nagyobb hadjáratra még a nyár beköszönte előtt kell sort keríteni.⁷¹ Bár II. Rudolf elismerte ennek az elgondolásnak az észszerűségét, és számított zsoldosai rugalmasságára, főként Miksa főherceg volt az, aki a gyakorlatban is alkalmazta ezt a stratégiát, amikor 24 ezer fős sereget állított ki, és ezt a sereget három éven át egyben is tartotta. A csapatok nyáron védekező állásban voltak, télen, az oszmán seregek visszavonulása után viszont kezdeményezőként léptek fel a végeken.⁷² Az ezeket a téli hadmozdulatokat vezénylő tisztek neve nem maradt fenn, de az Udvari Haditanács feljegyezte II. Rudolf főparancsnokainak és az általuk vezetett egységeknek a nevét.

Mercœur tisztjei

A szóban forgó tisztek némelyike Philippe-Emmanuel de Mercœur személyéhez kötődött. A herceget 1600-ban az ekkor a nagyvezír kezén lévő Kanizsa alá vezényelték, ahová azokból a régiókból – Bretagne-ból és Lotaringiából – vitt magával veteránokat, amelyekhez különleges szálak fűzték. Mercœur választása olyan katonákra esett, akik már korábban is a környezetében szolgáltak, és közös volt bennük a társadalmi státuszuk, a hozzáértésük, valamint a herceg iránti kitartó hűségük.⁷³ Kérdésként merülhet fel, hogy azokat, akik vele tartottak a magyarországi hadszíntérré, vajon az uruk iránti hűség ösztönözte, vagy hűbéri kötelességüket teljesítették, mint azok a „francia vitézek, akik követték a Liga csatáiba Franciaországban”.⁷⁴ Kalandvágó férfiak is lehettek köztük, mint ahogy olyanok is, akik társadalmi emelkedést reméltek a császár szolgálatától. A herceg pozíciója mindenesetre lehetővé

69 Kelenik, 1990. 111.

70 ÖStA KA AFA 1600/7/ad2.

71 Heischmann, 1925. 34.

72 Uo. 105., 185.

73 Masson, 2017. 157–168.

74 Constant, 1996. 326–332.

tette, hogy kedvezzen hűbéreseinek, ami arra ösztönözhetett bizonyos fiatal nemeseket, hogy a nyomába szegődjenek.

A Mercœur körül gravitáló családok közül néhány, mint például a poitoui Jaillard-ok, a személye iránti hűségéről tett tanúbizonyságot. Apa és fiai is Mercœur mellett harcoltak Bretagne-ban, csakúgy, mint Magyarországon. Jean Jaillard fegyverhordozó, Grange-Marronnière ura a királyi seregben, Poitou tartományban szolgált az 1570–1580-as években, majd Mercœur szolgálatába állt, és mindvégig hű maradt hozzá a Bretagne-ért vívott küzdelmek során az 1590-es években.⁷⁵ Fiai, François és Louis La Grange követték a herceget Magyarországra. Előbbi Székesfehérvár ostrománál tüntette ki magát 1601-ben, amikor is a Mercœur által vezetett hat egység egyikében harcolt.⁷⁶ 1601 decemberében a herceg arra kérte, hogy Tilly távollétében vegye át a parancsnokhelyettesi tisztséget, így Mercœur halálával rámaradt a Csallóközben állomásozó három könnyűlovas század vezénylése, végül haláláig, 1603-ig II. Rudolf szolgálatában állt.⁷⁷ Testvére, Louis is részt vett katonai kiképzésben, ahogyan az egy nemesemberhez illik, de testvére halála után felhagyott ezzel a pályával.

Egy másik nemesember, bizonyos Champgaillard kapitány már a Katolikus Liga seregében is Mercœur katonája volt Bretagne-ban, 1597-ben.⁷⁸ Már akkor Mercœur kíséretének tagja volt egy lovasezred parancsnokaként, amikor a herceg Bécsbe érkezett. Katonai tehetségének köszönhetően Philipp Otto zu Salm, a *Rheingraf* közvetlen beosztottja lett, és könnyűlovassági kapitányi rangban egy francia egységet vezetett. Részt vett az 1602. és 1603. évi hadjáratokban, de pályáját beárnyékolták a csapatai által elkövetett erőszakoskodások, olyannyira, hogy a *Hofkriegsrat* Champgaillard embereinek elbocsátását is kilátásba helyezte. Ennek ellenére, ahogy a katonai hatóságokkal folytatott levelezésből tudható, egészen 1609-ig továbbra is a császár szolgálatában állt.⁷⁹

A Bretagne-i nemesség mellett a Lotaringiai nemesek jelenléte is számottevő. Az ismert lotaringiai dinasztia, a Porcelets de Maillane család tagjai is Mercœur hercege mellett, Magyarországon kötöttek ki.⁸⁰ A Porcelets család és oldalági közötti kapcsolatokról kevés adat maradt fent. Több, különböző szorosságú kapocs kötötte össze őket: az azonos párthoz tartozás, a hűség, a hűbéri viszonyok, a barátság és a rokonság is. Valhey ura, André des Porcelets gyakorlott katona volt, már 1596-ban és 1599-ben is harcolt Németalföldön La Bourlette ezredes vezénylete alatt, 1600-ban pedig századparancsnok lett Magyarországon.⁸¹ Több bécsi forrás is megerősíti a részvételét. Az 1600. évi hadjárat után megpróbálta elérni leszerelt katonái járandóságának (*Abzuggeld*) kifizetését.⁸² A sikertelen kanizsai ostrom után,

75 Boltanski-Hamon, 2009. 75–97.

76 Montreux, 1608. 765–756.; Rambervillers, 1617. 233.

77 Heischmann, 1925. 210.

78 BNF 500 Colbert, 11, fol. 306.

79 ÖStA KA HKR-Akten, Karton 32, 1609, no. 19.

80 BM Nancy, Ms. 21, fol. 31–33.

81 Uo. fol. 31.

82 ÖStA KA HKR-Wien Prot, Band 206 (1601), Exp., fol. 569.

minden bizonnyal Mercœur ösztönzésére, igyekezett feltölteni megfogyatkozott seregét, és újabb, saját felszereléssel rendelkező újoncokat toborzott. Székesfehérvárnál ismét Mercœur oldalán találjuk.⁸³ Miután Mercœur holttestét hazakísérte Lotaringiába, 1602-ben alezredesi rangban, Tilly vallon gyalogsági egységének parancsnokaként tért vissza Magyarországra, és így vett részt Buda ostromában ugyanebben az évben.⁸⁴

Mások, mint a kalandvágó François de Mauléon de la Bastide, azért álltak katonának, hogy világot lássanak, elfoglaltságot találjanak maguknak, kiléphetesnek a nemesi udvarházak életének egyhangúságából, esetleg dicsőségre áhítoztak. Ez a tapasztalatlan ifjú nemes 1599–1600-ban állt be Mercœur seregébe. A téli időszakban szabadságot kapott, hogy hazatérhessen azzal a céllal, hogy André des Porcelets-hez hasonlóan ő is könnyűlovas századot toborozzon, és azzal majd a herceg seregeit támogassa a soron következő hadjáratban.⁸⁵ Mercœur halálával azonban visszavonult a magyarországi hadszíntérről.

Az említett bretagne-i és lotaringiai nemesek közül néhányan felajánlották szolgálataikat II. Rudolfnak, azonban általában elhagyták a katonai pályát. A hadseregben töltött időszak szimbolikusan, egyfajta beavatási szertartásként megerősítette őket nemesi szerepükben.⁸⁶ A herceget kísérő bretagne-i és lotaringiai nemesek számára a császár szolgálata semmilyen gyakorlati hasznot nem hozott: sem anyagi gyarapodáshoz, sem különös dicsőséghez nem vezetett.

Gilbert de Sainthilier pályafutása

Gilbert de Sainthilier egy más típusú pálya képviselője volt. Ő már jóval a tizenöt éves háborút megelőzően is a Habsburgok szolgálatában állt.⁸⁷ Sainthilier közel állt Ausztriai Erzsébet francia királynéhez (1554–1592), IX. Károly hitveséhez, II. Miksa császár lányához. A megözvegyült Erzsébet 1576-ban visszatért Ausztriába, és udvarából magával vitt néhány nemeset, köztük a lotaringiai Sainthilier-t. Katonai karrierjét minden bizonnyal egy lovasszázadban, Felső-Magyarországon kezdte meg 1588-ban. Katonáinak szép fegyverzete és „sárga tunikája” nagy feltűnést keltett a Kassa környéki falvakban.⁸⁸ Rémi Pierre Lescalopier *Voyage de Venise à Constantinople* (Utazás Velencéből Konstantinápolyba) című 1574-es művében említi, hogy a franciaországi és itáliai származású katonák megjelenése feltűnőbb volt a többi vitézénél.⁸⁹ Felszerelésük láthatóbbá tette őket más egységeknél. Pálffy Géza a végvárrendszer jegyzékeiről közölt tanulmánya szerint 1582-ben a különböző felső-magyarországi várakat (például Kassa, Tokaj, Szendrő, Szatmár, Érsekúj-

83 Rambervillers, 1617. 233.

84 BNF Ms. fr. 18989, fol. 554.

85 Choné, 1991. 60.

86 Parrott, 2001. 317.

87 Gindely, 1865. I. 40.

88 Kelenik, 1991. 103.; Pálffy, 1995. 160.

89 Cernovodeanu, 1968.

vár és Kőrös) lovas katonaság védte.⁹⁰ Úgy tűnik, Gilbert de Sainthilier embereivel Eger és Szendrő várát védte.⁹¹ 1590-ben már a birodalmi hadsereg soraiban, a végeken találjuk, hogy megakadályozza az esetleges oszmán betöréseket.⁹²

1590 októberében egy Győr mellett állomásozó német gyalogszázad kapitányává nevezték ki Sainthilier-t,⁹³ aki így 1591. január 28-tól az elhunyt Octavio Spinola helyébe lépett.⁹⁴ Amikor Ausztriai Erzsébet 1592-ben elhunyt, Sainthilier Ernő főherceg (1553–1595) szolgálatába lépett, és a bécsi városi őrség parancsnoki posztjára pályázott,⁹⁵ amit végül nem sikerült megkapnia, és emiatt 1592-ben kilépett a császár szolgálatából.⁹⁶ 1593-ban azonban visszatért a magyarországi hadszíntérre, és csapataival részt vett Székesfehérvár ostromában.⁹⁷ Egysége, amelynek német szokás szerint 300 főből kellett volna állnia, még az ostrom kezdete előtt közvetlenül is igen foghíjas volt. A lotaringiai nemes ezért 1593. október 12-én engedélyt kért, hogy vallon zsoldosokat toborozhasson. Tekintettel a nehéz helyzetre, az Udvari Haditanács végül beleegyezett abba, hogy a kapitány kisebb létszámú egységével részt vegyen a hadjáratban.⁹⁸

Székesfehérvár ostroma után néhány hónappal Ernő főherceg Németalföld kormányzója lett, és Sainthilier-t kamarásának nevezte ki. A főherceg azonban hamarosan elhunyt, Sainthilier pedig, úgy tűnik, Nyugat-Európában maradt, és részt vett a II. Fülöp spanyol és IV. Henrik francia király közötti konfliktusban. Egyetlen forrás sem maradt fenn arra vonatkozóan, hogy II. Fülöp németalföldi seregeiben vagy a Szent Liga oldalán harcolt. Idővel mindenesetre visszatért az oszmán frontra, ezúttal Mercœur herceg beosztottjaként. Az Udvari Haditanács 1600. szeptember 1-én kelt jegyzőkönyve szerint a herceg háromszáz lovasának parancsnoka lett.⁹⁹

Sainthilier karrierjében fordulópontot jelentett a Magyarországra való visszatérés. 1601-ben Mátyás főherceg kamarása lett, és ez a tisztség befolyást szerzett neki az udvarban. Ugyanebben az évben a hadba vonuló Habsburg-családtagok kíséretének, az úgynevezett *Hoffhanénak* a parancsnokhelyettese lett. *Bestallungja* értelmében 1601. július 22-én végül rábízta a bécsi Arzenál (*Arsional Hauptmannschaft*) vezetését. 1601. augusztus 28-án megkapta a különböző feladatait felsoroló instrukciókat is; ezek közé tartozott a hadihajók építése, javítása, felszerelése, illetve a szakemberek felfogadása és a nyersanyagellátás biztosítása. A Mercœur herceg vezette csapatokkal együtt részt vett Székesfehérvár ostromában, ahol a török helyőrség létszáma mindössze nyolcszáz főt tett ki. A Jemisci Hasszán pasa erőivel

90 Pálffy, 1995. 160–172.

91 ÖStA KA HKR Pr. Reg. Band 185/2, fol. 228, no. 2.; ÖStA KA HKR Pr. Reg. Band 185, fol. 66r, no. 15 et fol. 254v, no. 40.

92 ÖStA KA HKR Pr. Exp. Band 186, fol. 186r, no. 64.

93 ÖStA KA HKR Pr. Reg. Band 185/2, fol. 237r, no. 22.

94 ÖStA KA HKR Pr. Reg. Band 187, fol. 186v, no. 103.

95 ÖStA KA HKR Pr. Exp. Band 188, fol. 181v, no. 32.

96 ÖStA KA HKR Pr. Exp. Band 188, fol. 230r.

97 Tóth, 2000. 140.

98 ÖStA KA HKR Pr. Exp. Band 190, fol. 295v.

99 ÖStA KA HKR Pr. Reg. Band 205, fol. 284v, no. 207.

vívott csatában Sainthilier megsebesült: egy szpáhi kopjája a nyakán érte, és több vágás is sújtotta.¹⁰⁰

Az Udvari Haditanács székesfehérvári érdemeiért a dunai Armada kapitányává nevezte ki Sainthilier-t a következő évben, és egy újabb szerződésben rögzítette a tisztséggel járó feladatokat, mint a birodalmi sereg ellátása élelmiszerrel, valamint a lőszer biztosítása a tüzérségnek. Szintén kötelezettségei közé tartozott a folyó menti várak felügyelete, a szárazföldi hadmozdulatok támogatása és az oszmán flottilla támadásainak megakadályozása. Számos feladata teljesítéséhez két gályával, egy fregattal, negyven naszáddal és katonákkal rendelkezhetett. 1602-ben, amikor a Habsburg-udvar Buda megtámadása mellett döntött, Sainthilier ismét meghatározó szerephez jutott. Hajóival a Hermann Christoph von Russworm fővezér irányítása alatt álló hadsereghez csatlakozott. Az ismételt támadások ellenére a hadvezérek ezúttal kudarcot vallottak Buda falai alatt.¹⁰¹

Az uralkodónak tett szolgálataiért 1604-ben honfiúsították, így ettől kezdve a birodalmi nemesség soraiban foglalt helyet. Ugyanekkor új tisztséget is kapott, mivel egy háromszáz német lovasból álló egység vezetője lett, anélkül azonban, hogy az ezzel járó udvari marsalli címet is elnyerte volna. Ahogyan 1600-ban, embereivel ezúttal is Mátyás főherceg védelmét biztosította. Amikor a tatárok értesültek áthelyezéséről, Sainthilier megtámadása mellett döntöttek, ő azonban tudott terveikről, és ellentámadást hajtott végre, ami a győzelmével zárult 1604-ben. Gilbert de Sainthilier életútja a nemesek országokon átívelő mozgásának kiváló példája. Kezdetben, úgy tűnik, egyszerűen úgy járt el, mint bármelyik becsületes nemes, aki engedelmeskedett hűbérura felszólításának. Magyarországon azonban, a tizenöt éves háború más hadvezéreihez hasonlóan, gyors és látványos karriert futott be, mivel katonai szolgálatát az uralkodó támogatta és ösztönözte. II. Rudolf hadserege tárt karokkal fogadta azokat, akik a császár szolgálatára jelentkeztek udvarában.¹⁰²

Életutak – a zsitvatoroki béke előtt és után

A tizenöt éves háborúban a török ellen harcoló tisztek sorsa nem egyformán alakult. Néhányan feljebb léptek a katonai hierarchiában, míg másokat kivetett magából a hadsereg. A zsitvatoroki béke megkötése (1606. november 11.) és ezáltal az 1568-as határok visszaállítása fényében kérdésessé vált, hogy a németalföldi, lotaringiai vagy francia nemesek jó döntést hoztak-e, amikor a birodalmi seregekhez szegődtek. Valójában azonban nem volt kétség: a hadvezérek lojalitásváltásai, az, hogy új urakat szolgáltak ezután, továbbra is annak a katonai pályának a kiteljesedését szolgálták, amelyet a II. Rudolf zászlaja alatt eltöltött évek formáltak.

100 Sainthilier pályájához lásd újabban: Bagi, 2019.

101 Uo. 75.

102 Uo. 76.

Elfeledett katonák – békében és háborúban

Annak ellenére, hogy a Német-római Birodalom perifériájáról érkező hadvezérek és tisztek közül néhányan egészen 1606-ig szolgálták a Habsburgokat, a békekötés-kor és azt követően senki sem gondoskodott róluk. Erről tanúskodik a tábornokoknak az uralkodóhoz benyújtott kérelme, amelyben olyan korábbi tisztek megsegítését szorgalmazták, akik a kérelem írásának pillanatában koldulásra kényszerültek, vagy a Habsburg-területeken kívül próbáltak szerencsét. Sokukat a háború alatt, illetve azt követően elbocsátották, és sorsuk rendezésének kérdése a béketárgyalások során sem merült föl.

A katonák megtartása rendkívüli költséget jelentett volna az udvar számára, amely a 16. század második felétől fogva amúgy is egy drága védelmi rendszert hozott létre. Fizetni kellett a végvári katonák zsoldját, ez békeidőben körülbelül 1,4 millió forintba került. Ezt az összeget a birodalmi országgyűlés és a különböző Habsburg-területek tartományi parlamentjei (a *Reichstag* és a *Landtagok*) ajánlották meg.¹⁰³ Az ezrével érkező zsoldosok komoly pénzügyi terhet jelentettek a birodalom számára. A háború során több olyan katonalázadás is történt, mint az 1598–1599 telén kitört pápai felkelés,¹⁰⁴ amit a zsoldfizetés elmaradása váltott ki. A katonák beszállásolásuk után „rettenetes ínségben találták magukat, mivel egész évben nem kaptak fizetséget, noha nehéz helyzetükről többször szóltak a tábornoknak”.¹⁰⁵ A szóban forgó zsoldosokat Boppart báró toborozta, halála után pedig Jean de Pouilly lett a parancsnokuk, aki személyesen az uralkodóhoz fordult, és a király ígéretet is tett az elmaradások kifizetésére. A lázadásról szóló szóbeszédnek azonban nem csitultak. Mátyás főherceg úgy döntött, királyi biztosokat küld a helyszínre, hogy vizsgálják az ügyet, ami igen összetettnek bizonyult. A katonák azzal vádolták előljárójukat, Pouillyt és közvetlen környezetét, hogy nyereszkedtek a háborún. II. Rudolf elrendelte Pouilly és hét századosa letartóztatását.¹⁰⁶ Bár a vizsgálat részletei nem ismertek, végeredménye kiderül Mátyás főherceg július 15-én kelt leveléből. A Haditanács felmentette a lotaringiai parancsnokot, ugyanakkor az év végéig folyósította a neki járó bért. Jean de Pouilly az eset után azt remélte, II. Rudolf továbbra is számíthat majd szolgálataira, és úgy vélte, felmentését követően ezredesi címet érdemelne, a pápai lázadás után pályája azonban a birodalmi hadsereg kötelékében végleg megtört.¹⁰⁷

Más tisztek maguk döntöttek a birodalmi seregből való távozás mellett. Így tett II. Peter Ernst von Mansfeld,¹⁰⁸ aki profitált apja és idősebb féltestvére, Karl von Mansfeld katonai hírnevéből, és alig tizenöt évesen csatlakozott a törökellenes háborúhoz. Bátyja 1595-ben bekövetkezett halála után Mercœur és Hermann Christoph von Russworm támogatását élvezte. A herceg közbenjárásának köszönhetően

103 Rauscher, 2015.

104 Finkel, 1992. Vö. Sahin-Tóth, 1994.

105 BNF Ms. fr. 18076, fol. 294.

106 Sahin-Tóth, 2006.

107 ÖStA KA AFA 1600/7/ad2.

108 Niemann, 1834. 244–247.; Krüssmann, 2010.

Peter Ernst von Mansfeld egy lotaringiai lovasszázad vezetője lett. Mercœur herceg halálát követően egységével együtt Otto zu Salm parancsnoksága alá került.¹⁰⁹ Mansfeld azonban visszautasította, hogy Salm alatt szolgáljon, és arra kérte a Habsburg-udvart, hogy az őt támogatásáról biztosító Russworm lovasszázadához osszák be. Russworm, annak ellenére, hogy több törökellenes hadjáratban is részt vett, elsősorban arról vált ismertté, hogy egyik saját katonáját is megölte, míg helyettesének, egy bizonyos Jean du Loup-nak a zsoldját vonakodott kifizetni.¹¹⁰ Befolyásos környezete azonban megóvta őt a felelősségre vonástól. Peter Ernst von Mansfeld 1604 első felében a kapcsolataira támaszkodva végleg elhagyta a magyarországi harcmezőket.¹¹¹

A zsitvatoroki békével a Habsburg-ház egy 1593 óta tartó hosszú háborús időszakot zárt le, és az uralkodó nem volt képes tovább fizetni katonák ezreinek a járandóságát. Részben ez állt a tisztek és katonák elbocsátásának hátterében. Több másodvonalbeli tiszt attól tartott, hogy a béke helyreállításának ők lesznek a valódi vesztesei, és néhány – a közkatonák vonatkozásában pedig számos – esetben valóban így is történt. Claude Lorraine, Joinville hercege az érintettek között lehetett. 1603-ban Russworm több alkalommal sürgette, hogy vegyen részt Pest és Buda ostromában.¹¹² Joinville 1604. január végén Prágába ment, hogy felajánlja szolgálatait az uralkodónak. Annak ellenére, hogy a császár rossz híreket kapott a végekről, Joinville elhagyta Magyarországot és Franciaországba utazott. Ettől kezdve neve eltűnt a hivatalos dokumentumokból, de megmaradt a visszaemlékezésekben.

A birodalmi szolgálat mellett kitartó hadvezérek között találjuk a francia könnyűlovasok kapitányát, Champgaillard-t, aki Mercœur halála után is Magyarországon, a rajnai palotagróf vezénylete alatt maradt. Az Udvari Haditanács többször is fontolóra vette Champgaillard egységének elbocsátását.¹¹³ A kapitány és a *Hofkriegsrat* levelezéséből kiderül, hogy embereit 1605-ben, sőt a háború lezárta után is, Alsó-Ausztriában szállásolták be.¹¹⁴ Champgaillard a zsitvatoroki békekötést követően is II. Rudolf szolgálatában maradt, amit 1609. május 21-i levele is bizonyít, amelyben aggodalmát fejezte ki a Haditanácsnak amiatt, hogy török csapatok gyülekeznek Kanizsa körül.¹¹⁵

Katonák két szék között

A szóban forgó zsoldosok sorsa nem véletlenszerűen alakult. Mindannyiuk pályája szorosan összefüggött azzal a birodalmi stratégiával, amely a szomszédos államok bevonásán és a háborúhoz csatlakozóknak nyújtott karrierlehetőségeken alapult. Mercœur herceg, miközben a Székesfehérvár felszabadítását célzó hadjáratot ké-

109 Heischmann, 1925. 255.

110 Bagi, 2014–2015.

111 ÖStA KA HKR Pr. Reg., Band 213, Fol. 130. Nr. 52.

112 Bassompierre, 1870. I. 130.

113 ÖStA KA HKR-Wien Prot., Band 201 (1603), Exp., fol. 723.

114 ÖStA KA HKR-Wien Prot., Band 213/2 (1605), Exp. fol. 525.

115 ÖStA KA HKR-Akten, Karton 42, 1609, Nr. 17.

szította elő, élénk levelezésben állt lotaringiai tiszttartójával, egy bizonyos La Porte-tal. 1601-ben azt kérte tőle, hogy tájékoztassa őt a lotaringiai és az azon túli „fontos ügyekről”.¹¹⁶ A levélből arra is fény derül, hogy Mercœur a francia királyi udvar történései iránt is érdeklődött: „Kérlek, tudasd velem, hogyan boldogulnak a hercegek az udvarban, legyenek ők a mi házunkból valók, vagy mások.”¹¹⁷ Egy másik levél arról tanúskodik, hogy figyelemmel kísérte a nemrég elhunyt féltestvérének, Lotaringiai Lujzának, III. Henrik özvegyének utódlása körüli híreket is. Ebben az üzenetben „őszinte” ígéretet tett arra, hogy visszatér Franciaországba,¹¹⁸ valamint egy újabb levélben is kifejezte lotaringiai ügyei, illetve nővére utódlásának kérdése miatti aggodalmát.

A távolság ellenére Mercœur herceg nem hanyagolta el franciaországi érdekeltségeit, és arra kérte tiszttartóját, hogy szolgáljon hírekkel, mivel ilyeneket „május huszadika óta egyáltalán nem kapott”.¹¹⁹ Mercœur, mint említettük, elveszítette Bretagne kormányzóságát, és nem kapott a helyébe más kormányzói vagy egyéb tisztséget. A Liga más hadvezéreivel összehasonlítva Mercœur büntetése súlyos volt, ami feltehetően hozzájárult ahhoz, hogy Magyarországon keresse a boldogulást. Felmondta szolgálatát a francia királynál, ami azzal fenyegetett, hogy az őt IV. Henrikhez fűző amúgy sem túl szoros szálak tovább lazulnak majd, ennek ellenére, ahogyan leveleiből láttuk, csatlakozása II. Rudolffhoz nem jelentette azt, hogy lemondott volna a Franciaországba való visszatérésről.

Philippe-Emmanuel de Mercœur megtestesítette a 17. század eleji Lotaringiai Hercegség köztes helyzetét.¹²⁰ A kettős elkötelezettséget a Bourbonok és a Habsburgok közötti konfliktus tette lehetővé, illetve könnyítette meg. Mercœur, mint a lotaringiai nemesek közül számosan, a hercegség helyzetét használta ki: Lotaringia jogilag a Német-római Birodalom részét képezte, de nemessége, konkrétan a Guise-család és környezete kulturálisan a Francia Királysághoz állt közel.¹²¹ Ez a körülmény geopolitikai értelemben meglehetősen tág teret biztosított Mercœur hercegnek a manőverezésre: sikerült helyet követelnie magának III. Henrik mellett, de amikor a helyzet úgy hozta, megteremtette annak feltételeit is, hogy előbb a spanyol, majd az osztrák Habsburgokhoz csatlakozhasson. A 16–17. század fordulóján ennek megfelelően Mercœur-t hol a francia, hol a birodalmi seregekben találjuk. A Francia Királyság és a Német-római Birodalom között lappangó ellentétek, valamint a herceg kiépített kapcsolati hálója lehetővé tették neki egyrészt, hogy bizonyos autonómiát élvezzen, másrészt, hogy mindig legyen választási lehetősége.

A herceg környezetében többen is az Ausztriai-háznak köszönhették katonai pályafutásuk felívelését. Jean de T'Serclaes Tilly, aki azt követően, hogy Lotaringiában elvesztette tisztségeit, II. Rudolf szolgálatába állt. 1600-ban érkezett Magyarországra, ahol Mercœur alezredese lett. Három századdal csatlakozott a herceg-

116 BIFr. Coll. Godefroy, t. 263, fol. 37.

117 Uo. fol. 13.

118 BIFr. Coll. Godefroy, t. 284, fol. 47.

119 Uo. 45–46.

120 Le Gall-Rougé, 2014.

121 Nicklas, 2015.

hez, hogy szembeszálljon a szultán seregeivel. 1601-ben pénzbeli jutalomban részesült, ekkor igyekezett önállósítani magát, és saját jogon is fontos tisztségre szert tenni a birodalmi seregben. Felemelkedése a herceg halála után is folytatódott, és különösen később, a harmincéves háborúban tett szert hírnévre.¹²²

Hozzá hasonlóan Gilbert de Sainthilier is megengedte embereinek, hogy a Német-római Birodalom uralkodóit szolgálják. Ő maga mint vértés kapitány részt vett a cseh háborúban 1619. május 5-én.¹²³ Szintén vele tartott Henri Du Val de Dampierre, aki ekkor járt karrierje csúcán a Habsburgok seregében. Az 1580-ban született champagne-i nemes még a tizenöt éves háborúban kezdte pályafutását.¹²⁴ Minden bizonytalanságot támaszkodva tudott II. Rudolf hadseregéhez szegődni. Mercœur közvetítésével kapitányi minőségben Johann Ernst Anhalt-Zerbst gyalogseregéhez került, és részt vett Székesfehérvár ostromában. Mentorainak halála nem törte meg katonai karrierjét, mert Giorgio Basta személyében újabb szövetségesre lelt. Ettől fogva pályája szoroson egybefonódott Basta sorsával és az erdélyi kérdéssel. 1605-ben részt vett Esztergom sikertelen védelmében, 1613-ban pedig a Haditanács tagja lett. Felettse egy másik francia, Buquoy grófja volt.¹²⁵

A bemutatott nemesi életutak azt példázzák, hogy a végeken teljesített katonai szolgálat lehetővé tette a nemesek számára, hogy sajátos helyet foglaljanak el Németalföld, Franciaország és a Német-római Birodalom viszonyrendszerében. E köztes helyzet vezette arra Mercœur herceget, hogy egyfajta „félemigrációba” vonuljon, míg mások a császár szolgálatában maradtak. Ezeknek a katonáknak a megtartása a birodalom szándékáról árulkodik: az udvar talán tudatosan törekedett a köztes állapotok fenntartására. A nemesek II. Rudolfot és néhány jelentős hadvezérét szolgálták, egyúttal azok klienseivé váltak, és honfiúsításuk is általuk történetelt meg. Mindeközben a Német-római Birodalom területén éltek és harcoltak.

Távoli szolgálat

Ennek a – politikai és kulturális – köztes állapotnak a fenntartása befolyásolhatta a nemesek döntéseit abban a kérdésben, hogy hazatérjenek-e, és vállalják-e egy másik uralkodó szolgálatát. Jean Nettancourt, Vaubecourt bárója ebből a szempontból szimptomatikus életutat járt be. A báró járatos volt a fegyveres összecsapások területén, korábban, a vallásháború idején a királyi seregben szolgált.¹²⁶ Azonban hamar, már jóval a francia–spanyol háború vége előtt csatlakozott a birodalmi hadakhoz. 1595-ben érkezett Magyarországra, és elsőként Mansfeld báró francia regimentjében, majd 1597-ben Boppart egységében szolgált.¹²⁷ A török seregekkel Györmél szállt szembe, ahol egysége kitüntette magát. A diplomaták és emlékirók hízelgő képet rajzoltak Vaubecourt-ról, és kiemelték hőstetteit. A győri siker kiélezte

122 Rill, 1999.

123 Chaline, 2009.

124 Bardakçi, 2021. 550–555.

125 Chaline, 2007.

126 Bourquin, 1994. 126–127.

127 Heischmann, 1925. 247.

a feszültségeket Schwarzenberg és a báró között, ez azonban végül nem törte meg Vaubecourt pályáját.¹²⁸

Nem úgy a katonáival folytatott vita a zsold kérdésében, ami miatt végül elbocsátását kérte a birodalmi hadseregből. Lotaringiába visszatérve, ahol valószínűleg megházasodott, beállt IV. Henrik liliomos zászlója alá, a király pedig rábízott száz könnyűlovas katonát, Beaulieu grófságának kormányzását, továbbá 5000 fontnyi életjáradékot biztosított. Ennek ellenére Vaubecourt neve újra feltűnik a bécsi Haditanács egy 1601 júliusában összeállított listáján, posztjának és feladatának további tisztázása nélkül. Újracsatlakozása a birodalmi seregekhez azután volt lehetséges, hogy tisztázta korábbi nézeteltérését a katonáival. Ugyanekkor szeretne volna elérni, hogy Mercœur fogadjon csapataiba tíz „vallon katonát”.¹²⁹

Székesfehérvár ostrománál igyekezett megismételni győri hőstetteit, de megsebesült. Vaubecourt ekkor végleg elhagyta a Habsburg-ház szolgálatát, ami lehetőséget nyújtott neki, hogy esetleg egy másik uralkodó szolgálatába lépjen. A Magyarországról frissen hazatért ezredes III. Károly lotaringiai herceg fogadta fel, és az általa kiadott kiváltságlevelek elismerték a „török háborúban” szerzett érdemeit. A herceg jóindulatától kísérvé később államtanácsos és kamarás lett, majd 1604 novemberében „Bar hercegének és földjének erdőfelügyelőjévé”¹³⁰ nevezték ki.¹³¹ Vaubecourt tehát képességeit a király szolgálatába állította, ugyanakkor helyi, lotaringiai tisztségeiből is megőrzött néhányat. Pályafutása a különböző uralkodók szolgálatában átgondolt és a különböző területek adottságait figyelembe vevő stratégia szerint alakult: Vaubecourt ki tudta használni a sokasodó konfliktusokat, és mindig annak ajánlotta fel szolgálatait, aki a legjobb ajánlatot tette.

A zsitvatoroki békekötés után új lehetőségek tárultak fel azok előtt, akik szülőföldjüktől távol is szívesen vállaltak szolgálatot. Ilyen volt a már említett II. Peter Ernst von Mansfeld, aki úgy döntött, apja örökségét féltestvére, Karl özvegyére hagyja, egy olyan összegért cserébe, amelyből kifizethette az ahhoz szükséges járulékot, hogy 1607-től törvényesen viselhesse a Mansfeld grófja címet. Pályáját a Habsburgok seregében kezdte a tizenöt éves háborúban, és megélhetési okokból egészen 1610-ig szolgálta a Habsburg-dinasztiát.

A birodalmi seregben töltött időt azonban beárnyékolta egy sor incidens és csalódás, melyek végül arra készítették, hogy az ellenség oldalára álljon. Új zsoldoskarrierjét és háborús vállalkozói pályáját már a protestantizmus ügyének védelmében kezdte meg.¹³² Egészen pontosan a rajnai palotagróf szolgálatába szegődött, aki az angol király veje volt, és az ő érdekeinek védelmében szállt harcba Felső-Pfalzban és Csehországban.¹³³ Miután a palotagróf seregei végigpusztították Elzászt,

128 BNF Ms. fr., 7128 fol. 4.

129 ÖStA KA Prot-Wien, Band 206, 1601, Exp. fol. 551.

130 A *Grand Cruyer* tisztség az erdőhasználat ellenőrzésére kijelölt személyt takarja, de számos egyéb, azzal összefüggő joggal is felruházták (például bíraskodás). Bar hercegsége ebben a korszakban *de facto* Lotaringiához tartozott. A fordító megjegyzése.

131 Matthieu, 1631. 713.

132 Chaline, 2018.

133 Krüssmann, 2010. 640.

Mansfeld a németalföldi Egyesült Tartományok hadseregéhez csatlakozott, majd Franciaországba és Angliába utazott ügyeinek rendezésére, illetve hogy az utóbbi két állam hadseregeibe katonákat toborozzon.¹³⁴ 1626 áprilisában Wallenstein oldalán harcolt Dessauban, majd Magyarországon maradt csapatai elhagyására kényszerült. Velencébe szeretett volna eljutni, de útközben, Boszniában, minden bizonnyal tuberkulózisban, elhunyt.

Egy 1627-ben készült röplap szerint „legdíszesebb öltözékét viselve, kardjával az oldalán, állva halt meg, míg két szolgálója karjánál fogva támogatta, mert nem akarta ágyban fekvébe bevégezni a sorsát”. A különböző uralkodók szolgálatával telt, „különösen érdemdús” életét nagy hadvezérként fejezte be. A drámai jelenet keletkezésének Walter Krüssmann járt utána, aki kimutatta, hogy a halál körülményeiről szóló legenda az 1627-es röplapnak köszönhetően terjedt el, amit azután a *Le Mercure françois* is átvett, valamint egy német nyelvű füzetecskében fordításban is megjelent.¹³⁵ Mansfeldnek katonai tapasztalatai és többes kötődése, köztes helyzete lehetővé tették, hogy mindig olyan uralkodóhoz szegődjék, akinek valóban szüksége volt a szolgálataira. Képes volt előteremteni a zsoldosok felfogadásához szükséges forrásokat is. Mansfeld megválaszthatta, kinek ajánlja fel szolgálatait, és így maga is tényezővé válhatott az európai államok politikai és katonai játszmáiban.

Összegzés

A II. Rudolf szolgálatába szegődő arisztokraták pályája észszerű, a különböző területek adottságait figyelembe vevő stratégia szerint formálódott, és befolyásolta az őket követő köznemes katonák sorsát, de a császári hatalom alakulását is. Sokan közülük a franciaországi vallásháborúkban és az 1580-as évek németalföldi küzdelmeiben edződtek, mielőtt részt vettek a magyarországi törökellenes háborúkban. A magyarországi hadszíntérre az új kilátások és jobb karrierlehetőségek reményében érkeztek. Politikai döntéshozataluk két fő szervező erő jelenlétét mutatja paradigmátikusán: a hűségét és az opportunizmusét. Találunk közöttük viszont száműzötteket is, akiknek a csatlakozás a Habsburg-házhoz kiutat jelentett korábbi élethelyzetük nehézségeiből. A személyes ambíciók tekintetében fontos ösztönző erőt jelentett a katonai dicsőségszerzés és előléptetés iránti vágy, amit a rudolfi politika is felhasznált a maga céljaira. Néhány hadvezér életét veszítette a harctéren, mások azonban, részben hűbéreseik segítségével, villámgyorsan lépkedtek felfelé a katonai hierarchiában, és gazdag jutalmazásban részesültek.

II. Rudolf tisztában volt azzal, hogy az említett hadvezérek komolyan elköteleződtek a magyarországi visszafoglaló háború ügye mellett, ezt támasztja alá az a tény, hogy egységeiket a császár hosszú távon is megtartotta szolgálatában. A kitartható szolgálat valóban az elköteleződés megnyilvánulása volt, akár az őszinte Habsburg-hűség, akár a franciaországi, lotaringiai és németalföldi lehetőségek hiá-

¹³⁴ Uo. 237–277., 518–522.

¹³⁵ Uo. 626–627.

nya ösztönözte azt. A zsitvatoroki békekötés fordulópontot jelentett a birodalmi szolgálat történetében, és az előállt helyzet nyilvánvalóvá tette az egyes hadvezérek fő motivációit.

A különböző főnemesi életutak elemzése lehetővé tette, hogy meghatározzuk pontos motivációikat, vagy legalábbis azt, hogy megismerhessük és tipizálhassuk szolgálatba állásuk lehetséges ösztönző erőit. Mint látható, utóbbiak széles repertoárt öleltek fel: a hit, a hűség, a hűbéri függés, az előléptetés és a dicsőségszerzés perspektívája mind-mind indokolhatta a magyarországi hadba lépést.

Fordította: Eszik Veronika

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelyei

BIFr. = Bibliothèque de l'Institut de France (Párizs)
Collection Godefroy, 263. és 284. kötet

BNF = Bibliothèque Nationale de France (Párizs)
Cinq Cents de Colbert 11. kötet
Ms. Fr. 3579. kötet
Ms. Fr. 7128–7129. kötet
Ms. Fr. 18076. kötet
Ms. Fr. 18989. kötet

ÖStA HHStA = Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs)
MEA = Mainzer Erzkanzler Archiv
RA = Reichstagakten

ÖStA KA = Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (Bécs)
AFA = Alte Feldakten
HKR = Hofkriegstrat

2. Kiadott források és szakirodalom

Ágoston

2003 Ágoston, Gábor: A Flexible Empire: Authority and Its Limits on the Ottoman Frontiers. In: *International Journal of Turkish Studies*, 9. (2003) 15–31.

Bagi

2001 Bagi Zoltán Péter: Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg szervezete és felépítése. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. (2001) 2–3. sz. 391–445.

2011 Bagi Zoltán Péter: *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek.* Bp., 2011.

2014–2015 Bagi, Zoltán Péter: Der junge Peter Ernst II von Mansfeld im Fünfehnjährigen Krieg. In: *Ungarn-Jahrbuch*, 32. (2014–2015) 47–60.

2019 Bagi Zoltán Péter: Gilbert de Santhilier katonai szolgálata a tizenöt éves háborúban. In: *Aetas*, 34. (2019) 1. sz. 67–77.

Bardakçı

2021 Bardakçı, Özkan: *Les hommes face à la guerre. Regards croisés sur les guerres austro-ottomanes au XVII^e siècle.* [Doktori disszertáció.] Université de Lorraine, 2021.

2022 Bardakçı, Özkan: De la « Longue Guerre de Hongrie » à la « Petite guerre » de Hongrie. Philippe Emmanuel de Lorraine, duc de Mercœur, et Charles V de Lorraine, deux figures de l'« esprit de croisade » dans les confins de la Chrétienté. In: *Une piété lotharingienne. Foi publique, foi intériorisée (XII^e–XVIII^e siècles).* Éd.: Guyon, Catherine – Krumenacker, Yves – Maes, Bruno. Paris, 2022. 41–61.

Bassompierre

1870 Bassompierre, François de: *Journal de ma vie. Mémoires du maréchal de Bassompierre.* I. Paris, 1870.

Basta

1614 Basta, Giorgio: *Gouverno della Caualleria. Das ist, Bericht von Anfuhrung der leichten Pferde: dabey auch was die schweren belanget, so viel den Capitänen zuwissen vonnöhten, begriffen.* Francfort, 1614.

Benda

1983 Benda Kálmán: Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzése a magyarországi török háborúról (1594–1602). In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 96. (1983) 4. sz. 651–681.

1993 Benda Kálmán: *Bocskai István.* Bp., 1993.

Boltanski–Hamon

2009 Boltanski, Ariane – Hamon, Philippe: Le duc de Mercœur gouverneur de province : entre statut, Ligue et Bretagne (1589–1598). In: *Le duc de Mercœur. Les armes et les lettres (1558–1602).* Édité par Buron, Emmanuel – Méniel, Bruno. Rennes, 2009. 75–97.

Bongars

1695 Bongars, Jacques: *Lettres de Jacques Bongars resident et ambassadeur du roi Henri IV. Vers les electeurs, princes, & etats protestants d'Allemagne. En latin et en françois.* La Haye, 1695.

Bourquin

1994 Bourquin, Laurent: *Noblesse seconde et pouvoir en Champagne aux XVI^e et XVII^e siècles.* Paris, 1994.

Brancucci

1982 Brancucci, Filippo: Der Breitag des Hl. Stuhles zum Krieg gegen die Türken im Jahre 1601. In: *Innsbrucker Historische Studien*, 5. (1982) 193–203.

Cernovodeanu

1968 Cernovodeanu, Paul: Le voyage de Pierre Lescalopier à travers l'Europe centrale (1574). In: *Revue roumaine d'histoire*, 7. (1968) 3. sz. 371–383.

Chaline

2007 Chaline, Olivier: Les Buquoy, d'Artois en Bohême. In: *Revue des Études Slaves*, 78. (2007) 4. sz. 431–450. DOI:10.3406/slave.2007.7105.

2009 Chaline, Olivier: Les migrants militaires francophones au service de l'Empereur (fin XVI^e – moitié XIX^e siècle). In: *Le rayonnement français en Europe centrale du XVII^e siècle à nos jours.* Édité par Chaline, Olivier – Dumanowski, Jarosław – Figeac, Michel. Pessac, 2009. 55–69.

2018 Chaline, Olivier: États et entrepreneurs de guerre dans l'Europe moderne. In: *Les Armées.* Sous la direction de Baechler, Jean – Boëne, Bernard. Paris, 2018. 97–106. DOI: <https://doi.org/10.3917/herm.baech.2018.02.0097>

Chartes

1877 *Chartes de la famille de Reinach, déposées aux archives du Grand-Duché de Luxembourg*. Luxembourg, 1877.

Choné

1991 Choné, Paulette: « *Comme un jardin au cœur de la chrétienté.* » *Emblèmes et pensées symboliques en Lorraine (1525–1633)*. Paris, 1991.

Constant

1996 Constant, Jean-Marie: *La Ligue*. Paris, 1996.

2004 Constant, Jean-Marie: *La noblesse en liberté, XVI^e et XVII^e siècles*. Rennes, 2004.

Cuillère

1991 Cuillère, Alain: Un pamphlet autographe de Denis Lebey de Batilly (1590). In: *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 53. (1991) 1. sz. 7–32.

Czigány

2004 Czigány István: *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe, 1600–1700*. Bp., 2004.

Dupront

1997 Dupront, Alphonse: *Le mythe de croisade*. Paris, 1997.

Emecen

1997 Emecen, Feridun M.: Onbeş Yıl Savaşları Tarihinden Bir Safha Osmanlı Kaynaklarına Göre 1598 Varad Seferi. In: *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 15. (1997) 265–303.

2007 Emecen, Feridun M.: Büyük Türk'e Pannonia Düzlüklerini Açan Savaş: Mohaç 1526. In: *Muhteşem Süleyman*. Der.: Kumrular, Özlem. İstanbul, 2007. 45–92.

Evans

1973 Evans, Robert John Weston: *Rudolf II and His World: A Study in Intellectual History, 1576–1612*. New York, 1973.

Fallenbüchl

1994 Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország főispánjai 1526–1848. Die Obergespane Ungarns 1526–1848*. Bp., 1994.

Finkel

1988 Finkel, Caroline: *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606*. Wien, 1988.

1992 Finkel, Caroline: French Mercenaries in the Habsburg–Ottoman War of 1593–1606: The Desertion of the Papa Garrison to the Ottomans in 1600. In: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 55. (1992) 3. sz. 451–471. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0041977X00003657>.

Foa–Gellard–Haan

2023 *Servir le prince en temps de guerre civile. Dans l'Europe des XVI^e et XVII^e siècles*. Sous la direction de Foa, Jérémie – Gellard, Matthieu – Haan, Bertrand. Rennes, 2023.

François de Sales

1602 François de Sales: *Oraison funebre sur le trespas de tres-hault & tres-illustre Prince Philippe Emanuel de Lorraine duc de Mercœur & de Pentheure, pair de France, prince du S. Empire & de Martigues, &c. Lieutenant general de l'Empereur en ses armées d'Hongrie*. Paris, 1602.

Gindely

1865 Gindely, Anton: *Rudolf II und seine Zeit (1600–1612)*. I–II. Prag, 1865.

Hatvani

1859 *Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból*. III. kötet. 1553–1608. Összeszedte s lemásolta Hatvani [Horváth] Mihály. Pest, 1859.

Heischmann

1925 Heischmann, Eugen: *Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich*. Wien, 1925.

Hegyí

1995 Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Bp., 1995.

2007 Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága*. I–III. Bp., 2007.

2018 Hegyi Klára: *The Ottoman Military Organization in Hungary. Fortresses, Fortress Garrisons and Finances*. Berlin, 2018.

Hennes

1878 Hennes, Johann Heinrich: *Der Kampf um das Erzstift Köln zur Zeit der Kurfürsten Gebhard Truchsess und Ernst von Baiern*. Köln, 1878.

Horn

2002 Horn Ildikó: *Báthory András*. Bp., 2002.

Jankowski

2005 Jankowski, Günter: *Mansfeld. Gebiet – Geschlecht – Geschichte. Zur Familiengeschichte der Grafen von Mansfeld*. Trier, 2005.

Kaiser

1999 Kaiser, Michael: *Politik und Kriegführung. Maximilian von Bayern, Tilly und die Katholische Liga im Dreißigjährigen Krieg*. Münster, 1999.

Kelenik

1990 Kelenik József: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári–királyi hadsereg valós katonai értékéről. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 103. (1990) 1. sz. 85–95.

Kruppa

2009 Kruppa Tamás: *Erdély és a Szentszék a Báthoryak korában. Okmánytár II. (1595–1613)*. Bp.–Róma–Szeged, 2009.

Krüssmann

2010 Krüssmann, Walter: *Ernst von Mansfeld (1580–1626). Grafensohn, Söldnerführer, Kriegsunternehmer gegen Habsburg im Dreißigjährigen Krieg*. Berlin, 2010.

Le Gall–Rougé

2014 Le Gall, Julien – Rougé, Lionel: Oser les entre-deux! In: *Carnets de Géographes*, 7. (2014) 1–22. DOI: <https://doi.org/10.4000/cdg.496>.

Le Roux

2009 Le Roux, Nicolas: Un Prince « obligé de droit divin ». Les engagements du duc de Mercœur sous le règne d'Henri III. In: *Le duc de Mercœur. Les armes et les lettres (1558–1602)*. Édité par Buron, Emmanuel – Méniel, Bruno. Rennes, 2009. 27–74.

Martens

2007 Martens, Pieter: Pierre-Ernest de Mansfeld (1517–1604). Chronologie. In: *Un prince de la Renaissance, Pierre-Ernest de Mansfeld (1517–1604)*. Vol. II. *Essais et catalogue*. Ed.: Mousset, Jean-Luc – De Jonge, Krista. Luxembourg, 2007. 21–28.

Massarette

1930 Massarette, Joseph: *La vie martiale et fastueuse de Pierre-Ernest de Mansfeld (1517–1604)*. I–II. Paris, 1930.

Masson

2017 Masson, Rémi: *Défendre le roi. La Maison militaire au XVII^e siècle*. Seyssel, 2017.

Matthieu

1631 Matthieu, Pierre: *Histoire de Henry IV, Roy de France et de Navarre, et des choses les plus memorables advenues aux autres Estats pendant son regne*. Paris, 1631.

Meurer

1600 Meurer, Theodor: *Theodori Meurers relationis historicae continuatio, oder warhafftige Beschreibung aller fñmemen und gedenckwürdigen Historien*. Francfort, 1600.

Montreux

1608 Montreux, Nicolas de: *Histoire générale des troubles de Hongrie et de Transylvanie, contenant la pitoyable perte et ruyn de ces royaumes & des guerres*. Paris, 1608.

Motta

2012 Motta, Anne: *Noblesse et pouvoir princier dans la Lorraine ducale (vers 1620–1737)*. [Doktori disszertáció. Université du Maine.] Le Mans, 2012.

Nicklas

2015 Nicklas, Thomas: Le cardinal de Lorraine, les princes du Saint-Empire et la cour impériale. Les choix politiques de l'entre-deux. In: *Un prélat français de la Renaissance. Le cardinal de Lorraine entre Reims et l'Europe*. Dir.: Balsamo, Jean – Nicklas, Thomas – Restif, Bruno. Genève, 2015. 245–259.

Niederkorn

1993 Niederkorn, Jan Paul: *Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II (1593–1606)*. Wien, 1993.

Niemann

1834 Niemann, Ludwig Ferdinand: *Geschichte der Grafen von Mansfeld*. Aschersleben, 1834.

Pacault

1999 Pacault, Antoine: Grands seigneurs de cour et gentilshommes provinciaux en Bretagne entre 1550 et 1650. In: *Noblesses de Bretagne du Moyen Âge à nos jours*. Édité par Kerhervé, Jean. Rennes, 1999. 151–181.

Pálffy

1995 Pálffy Géza: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 108. (1995) 1. sz. 118–185.

2000 Pálffy, Géza: The Origins and Development of the Border Defence System against the Ottoman Empire in Hungary (Up to the Early Eighteenth Century). In: *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of the Ottoman Conques*. Eds.: Dávid, Géza – Fodor, Pál. Leiden, 2000. 3–69.

2003 Pálffy, Géza: Der Preis für die Verteidigung der Habsburgermonarchie in Mitteleuropa. Die Kosten der Türkenabwehr in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: *Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert*. Hrsg. v. Edelmayer, Friedrich – Lanzinner, Maximilian – Rauscher, Peter. Wien, 2003. 20–44.

2009 Pálffy, Géza: *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century*. New York, 2009.

Papp

2003 Papp, Sándor: *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung.* Wien, 2003.

Parrott

2001 Parrott, David: *Richelieu's Army: War, Government and Society in France, 1624–1642.* Cambridge, 2001.

Poumarède

2004 Poumarède, Géraud: *Pour en finir avec la croisade. Mythes et réalités de la lutte contre les Turcs aux XVI^e et XVII^e siècles.* Paris, 2004.

Rambervillers

1617 Rambervillers, Alphonse de: *Les Dévots élancements du poète chrétien.* Paris, 1617.

Rauscher

2015 Peter Rauscher: *Systèmes fiscaux, dettes et emprunts. Le cas de la monarchie des Habsbourg (XVI^e–XVIII^e siècle).* In: *Ressources publiques et construction étatique en Europe (XIII^e–XVIII^e siècle).* Éd.: Béguin, Katia. Paris, 2015. 81–100.

Rill

1984 Rill, Bernd: *Tilly. Feldherr für Kaiser und Reich.* München, 1984.

Sahin-Tóth

1994 Sahin-Tóth, Péter: À propos d'un article de C. Finkel: Quelques notations supplémentaires concernant les mercenaires de Pápa. In: *Turcica*, 26. (1994) 249–260.

1997 Sahin-Tóth, Péter: *La France et les Français face la « Longue guerre » de Hongrie (1591–1606).* [Doktori disszertáció. Université François Rabelais de Tours.] Bp.–Tours, 1997.

2004 Sahin-Tóth Péter: Lotaringia és a tizenöt éves háború. In: *Századok*, 138. (2004) 3. sz. 1149–1188.

2006 Sahin-Tóth Péter: Hítségő hitetlenek. Francia–vallón katonák lázadása Pápa várának ostrománál (1600). In: *Ad astra. Sahin-Tóth Péter tanulmányai. Études de Péter Sahin-Tóth.* Szerk.: Oborni Teréz. Bp., 2006. 299–364.

Schannat

1707 Schannat, Jean-Frédéric: *Histoire du Comte de Mansfeld, Seigneur de Heldrungen etc. Prince du S-Empire, Chevalier de la Toison d'Or, Maréchal des Armées du Roi, Gouverneur et Capitaine General de la Ville et Province de Luxembourg et Comté de Chiny.* Luxembourg, 1707.

Sparnagelli

1605 Sparnagelli, Salomon: *Eques aurei velleris, ad vitam et res praeclare gestas Petrie Ernesti Principis et Comitissae Mansfeldiae etc.* Luxembourg, 1605.

B. Szabó-Tóth

2009 B. Szabó, János – Tóth, Ferenc: *Mohács (1526). Soliman le Magnifique prend pied en Europe centrale.* Paris, 2009.

Thou

1737 Thou, Jacques-Auguste de: *Histoire universelle de Jacques Auguste de Thou depuis 1543 jusque'en 1607.* Vol. 8., livres LXVII–LXXVI. 1578–1582. Londres [Paris], 1737.

Tóth

2000 Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború.* Szeged, 2000.

Újváry

1984 Újváry Zsuzsanna: *„Nagy két császár birodalmi között.” A hosszú háborútól Bethlen Gábor haláláig.* Bp., 1984. (Magyar História.)

Veress

1914 Veress Endre: *Basta György hadvezér 1603-iki főjelentése és erdélyi kancelláriájának formula-könyve*. Bp., 1914.

Wilson

2009 Wilson, Peter Hamish: *Europe's Tragedy. A History of Thirty Years War*. London, 2009.

ÖZKAN BARDAKÇI

LOYALTY, CLIENTELISM AND INDIVIDUAL AMBITION

A TYPOLOGY OF NOBLE MOBILITY IN THE LONG TURKISH WAR

This article looks at the personal and collective careers of European captains in the service of Emperor Rudolph II during the Hungarian War. Various nobles – French, from Lorraine, Wallonia and Italy – were selected because they entered the service of the Habsburgs during this war. The aim is to understand their interests and career strategy between their homeland and the Holy Roman Empire; secondly, to clarify the ‘Hungarian’ policy of the sovereign who, by employing these men whose loyalty was not necessarily guaranteed for all, sought to bolster his power in the Hungarian swamps through their presence and their interventions.

Árva apródból testőrtiszt és németalföldi birtokos

Somogyi Márton karrierje a brüsszeli spanyol Habsburg-udvarban, 1594–1631

A 16. és 17. század fordulóján Somogyi Márton magyarországi származású személy osztrák és spanyol főhercegek közeli bizalmasa és testőrségük alkapitánya lett Brüsszelben.¹ Kényes diplomáciai feladatokat látott el, és szolgálataiért birtokadományokat kapott. Tehetsége, valamint egy nagy hatalmú asszony és egy bíboros támogatása repítette egyre feljebb a ranglétrán. Sorsa egyszerre szokványos és egyedi. Nemzetközi szempontból szokványosnak mondható, mert a dúsgazdag spanyol-németalföldi udvart Albert és Izabella Habsburg kormányzósága idején (1598–1633)² elárasztották az Európa legtávolabbi szegleteiből – így Lengyel- és Csehországból, a keleti területeknél jóval nagyobb kibocsátású Itáliából és Spanyolországból, továbbá Burgundiából és Németországból – érkező és Brüsszelben szolgálatba álló hercegek, grófok és nemesifjak.³ Somogyi életútja egyedi viszont a magyar történelemben, mivel több magyarországi származású, hasonló karriert befutó személyt egyelőre nem ismerünk Spanyol-Németalföldön. Az aranykorát élő Spanyol Monarchiában a 16–17. század fordulóján ugyan ezrével találunk a Magyar Királyság területéről elkerült embereket (elsősorban huszárokat, ideértve huszárrezedéseket,⁴ jóval kisebb, de jelentős számban a spanyol inkvizíció elé került gályarabokat),⁵ magyarországi születésű nemesről Somogyi Mártonon kívül csak Pálffy Miklósról⁶ tudunk a Pireneusi-félszigeten.⁷ Utóbbi a Spanyolországban nevelkedett

* A szerző a HUN-REN-ELTE Nemesi Emigráció és Emlékezet (1541–1756) Kutatócsoport tagja (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., Monostori.Tibor@abtk.hu).

1 Cikkünk ismeretterjesztő változata néhány éve már megjelent: Monostori, 2020. Köszönjük a *Nobility – Mobility. Hungary and the Netherlands, 1600–1800* című, az Antwerpeni Egyetem és a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete közös projektjének a forrásgyűjtés és a kutatómunka során nyújtott támogatását (2019–2021). Hálás vagyok Pálffy Gézának, aki a kézirat írása során adott hasznos tanácsokat, Dries Raeymaekersnek (Radboud Universiteit, Nijmegen), aki néhány számomra ismeretlen adatot rendelkezésemre bocsátott, valamint Marc Pirotte-nak, a belgiumi Gembloux város turisztikai munkatársának, aki helytörténeti szakirodalmi adatokkal segítette munkámat.

2 VII. Albert osztrák főherceg (1559–1621) 1598-tól haláláig Izabella Klára Eugénia infánsnővel (1566–1633) Spanyol-Németalföld társ-kormányzója.

3 Erre és általában a főhercegek kormányzóságára: Duerloo, 2012; Raeymaekers, 2013.

4 Monostori, 2019.

5 Monostori-Smid, 2022.

6 Gróf Pálffy (II.) Miklós (1552–1600) országbíró, hadvezér, a „győri hős”.

7 Ad hoc esetekről és rövid ideig tartó vagy kevésbé jelentős tartózkodásokról (tanulmányutak, peregrinációk stb.) tudunk még.

közép-európai Habsburg főhercegek, a későbbi II. Rudolf császár és a későbbi spanyol-németalföldi kormányzó, Ernő⁸ kíséretében több évet töltött Madridban az 1560-as években.⁹

A közép-európai Habsburg-ág közvetítésével a Magyar Királyság¹⁰ egyre szorosabb politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatokat épített ki a spanyol Habsburg világbirodalommal, ugyanakkor az ország geopolitikai helyzete következtében – szemben Lengyelországgal és a Cseh Királysággal, ahonnan jóval több nemes érkezett Németalföldre – Somogyi Márton életútja a 16–17. században jelen tudásunk szerint kivételesnek számított, mivel a nemesi migrációk és utazások száma és jelentősége eltörpült a gazdasági, hadi és kulturális kapcsolatok intenzitása mellett.

Somogyi neve a nemzetközi szakirodalomban több helyen felbukkan: a harmincéves háború (1618–1648) egyik legjelentősebb forráskiadványán, a *Documenta Bohemica*¹¹ kívül kiemelkedő cseh, spanyol és németalföldi kutatóknak – így Josef Polišenský,¹² José Eloy Hortal Muñoz¹³ vagy Dries Raeymaekers¹⁴ – a németalföldi Habsburg-udvarról szóló munkáiban. Az utóbbi évtizedben a cseh kutatás is intenzíven vizsgálta életútját, de szinte kizárólag a Franz von Dietrichstein¹⁵ bíborossal és morvaországi főúrral folytatott levelezése vonatkozásában.¹⁶ Kutatásunk során számos olyan adatot tártunk fel a madridi, brüsszeli és bécsi irat- és levéltárakban, melyek nem szerepelnek az említett forráskiadványokban és a szakirodalomban.

Egy árva fiú útja Brüsszelbe

Somogyi Márton – aki általában Martin Somogyként¹⁷ írta alá a nevét – születésének helye és ideje nem ismert. Levelezésében számos alkalommal utalt árvaságára, valamint arra, hogy rendkívül hálás a Dietrichstein családnak, amelynek udvartartásában felnőtt. 1620. évi bécsi bárói kinevezése a Magyar Királyság nemeseként említi.¹⁸ Ebben az időben féltucat Somogyi család élt a Magyar Királyság területén, és Márton (Martin) nem az ismertebb derghi vagy karcsai, hanem egy másik Somogyi família leszármazottja lehetett. Ennek tagjai 1587-ben kaptak nemesi levelet: Somogyi György, felesége, Erzsébet, valamint lányai: Anna és Erzsébet, illetve Ambrus és

8 Ausztriai Ernő (1553–1595) 1594–1595-ben Spanyol-Németalföld kormányzója.

9 Pálffy Miklós spanyol kapcsolatairól gazdag iratanyag maradt fenn Szlovákiában (erről más helyen fogunk részletesen írni). Lásd még: Fundárková–Pálffy, 2003; Almási, 2021.

10 Monostori, 2023.

11 A *Documenta Bohemica* az 1617–1631 között Franz von Dietrichstein bíborosnak írt, Brnóban őrzött, spanyol nyelvű leveleiből közölt részleteket: MZA RAD, 1909. A kötetben hol császári rezidensként, hol spanyol tanácsosként, hol magyar nemesként hivatkoznak rá.

12 Polišenský, 1972.

13 Hortal Muñoz, 2004, 2013.

14 Raeymaekers, 2013.

15 Franz von Dietrichstein (1570–1636) Olomouc érseke, Morávia kormányzója, bíboros.

16 Luska, 2021; Nováková, 2023. Fennmaradt néhány Dietrichstein által Somogyinak írt levél másolata is: ÖStA HHStA StAbt Spanien Diplomatische Korrespondenz 19–17 (Mappe 359) és 20–17 (Mappe 383).

17 Az angol nyelvű szakirodalomban: Martin de Somoghy.

18 ÖStA AVA Adel RAA 398.32.

fiai: Mátyás és Péter, továbbá Ambrus unokája, *Márton*.¹⁹ Tudunk egy erdélyi Somogyi (Simigianus) Ambrosiusról, aki 1590 és 1606 között az erdélyi Belső-Szolnok vármegye jegyzője volt, ezenkívül történetíró,²⁰ de ő 1564-ben született, ezért kizárható, hogy az unokája 1594-ben már apródként szolgált. Neve alapján a család Somogy megyéből menekülhetett – talán a török hódítás miatt – a megfogyatkozott területű Magyar Királyságba, sőt talán még tovább, Morvaországba.

Somogyi Márton valamelyik Dietrichstein családtaggal, Habsburg Ernő spanyol-németalföldi kormányzó kíséretének tagjaként kerülhetett Brüsszelbe, valószínűleg 1594-ben, amikor a főherceg Bécsből Brüsszelbe utazott. Ernő 1595 elején váratlanul elhunyt, és a legelső, jelenleg ismert forrás Somogyi Mártonról ehhez az eseményhez kapcsolódik. A haláleset után két héttel, más udvarnokokkal együtt kérte felvételét az újonnan kinevezett kormányzó, Albert (Ernő testvérének) udvartartásába.²¹ Az irat szerint apródként, majd udvarnokként (*gentilhombre de la casa*) szolgált Ernőt, és kérte előléptetését Albert közvetlen kíséretébe (*gentilhombre de la boca*). Utóbbiba az alacsonyabb rangú nemesek tartoztak, és a főudvarmester irányítása alatt álltak. Az arisztokraták jellemzően kamarási, étekgóji vagy más, magasabb tisztségeket láttak el.

Az Ernő udvartartásából áthelyezésüket kérelmezők listájának végére utólag beírt Somogyit egy bizonyos „spanyolországi Dietrichstein asszony” (*señora de Dietrichstein en España*): Margarita Folch de Cardona i Requesens (1535–1609) ajánlotta be Albert főherceg udvarába. Márpedig az ajánló személye garanciát jelentett a pozitív elbírálásra: a saját fiát, Maximilian von Dietrichsteint²² is az egyik legmagasabb méltósághoz (*sumiller de corps*, főkamarás) juttatta.

Margarita Cardona előkelő katalán családban született, apja szardíniai alkirály volt. Később Albert édesanyja, Habsburg Mária²³ német-római császárné és magyar királyné (II. Miksa császár felesége) egyik legbefolyásosabb udvarhölgye lett. 1553-ban feleségül ment az osztrák–morva főnemesi családból származó, magas rangú Habsburg-udvari tisztviselőhöz, főudvarmesterhez (1576–1590) és diplomatahoz, Adam von Dietrichsteinhez. Az ő gyermekük volt a már említett Franz von Dietrichstein, aki apja spanyolországi követsége idején, 1570-ben született Madridban. Margarita Cardona követte úrnőjét, Máriát, aki férje, II. Miksa halála (1576) után visszatért Madridba. V. Károly császár legidősebb lánya megőrizte befolyását, az özvegy császárnét nagy tisztelet övezte. Fia, a későbbi II. Rudolf császár a már említett Ernővel együtt II. Fülöp spanyol király udvarában nevelkedett részben éppen a Dietrichstein-Cardona család felügyelete alatt. Az egyre terebélyesedő klán a későbbi években kulcspozíciókat szerzett a spanyol Habsburg-udvarban.²⁴

19 Csergheő, 1894. IV. 589.

20 Uo., illetve Nagy, 1863. 294.

21 Memoria de los criados del serenísimo archiduque Ernesto que por haber quedado desacomodados piden a Su Alteza se sirva de ellos. Brüsszel, 1595. március 5. AGRB SEG, Varia 687, sf.

22 Maximilian von Dietrichstein (1569–1611) Albert főherceg főkamarása (1595–1598).

23 Habsburg Mária (1528–1603) osztrák főhercegnő és spanyol infánsnő, magyar királyné (1563–1576), német-római császárné (1564–1576).

24 A Cardona család és Margarita életére: Cruz Medina, 2009.

Franz von Dietrichstein a 17. század első évtizedeiben a közép-európai Habsburg Monarchia egyik legbefolyásosabb politikusává vált: volt a Habsburg Titkos Tanács elnöke és az osztrák örökös tartományok bíboros protektora is. Élete végéig megtartotta aktív kapcsolatait a Spanyol Monarchiával.²⁵

Somogyi Márton származásának feltérképezéséhez fontos adatokkal szolgál a Szlovák Nemzeti Levéltárban őrzött Pálffy családi iratanyag. Margarita de Cardona másik fia, Maximilian von Dietrichstein – a Krusics család révén²⁶ – rokonához, erdői Pálffy Miklós bárónak írt 1598. évi levelében ugyanis kiemelten foglalkozik Somogyi Mártonnal. Az osztrák–morva arisztokrata, aki 1595 és 1598 között Albert főherceg főkamaraosa volt, részletes latin nyelvű genealógiát (*linaje*) kért Pálffy-tól. Maximilian von Dietrichstein, mint a levélből kitűnik, azt gondolta, hogy Somogyi „Forcas Draquin” (Drághy Farkas?) unokaöccse, és Somogyi apja Pálffy Miklós feleségénél (Fugger Máriánál) szolgált. Azt is megtudjuk, hogy Somogyi (ismeretlen nevű) lánytestvérét egy spanyol nemes (akinek a nevét sajnos szintén nem adja meg), a Santiago lovagrend egyik tagja veszi feleségül.²⁷ A férjről Cardona asszony egyik levelében is olvashatunk egy (a fentinek némileg ellentmondó) adatot: 1601 februárjában az éppen vele együtt Spanyolországban tartózkodó Somogyi (immár) sógoráról azt írja, hogy a Calatrava lovagrend legfelső ügyésze (*procurador general*).²⁸

Üstökösszerű karrier, 1595–1607

Somogyi Márton pályája brüsszeli tartózkodása első öt-hat évében üstökösszerűen ívelt felfelé. Az előrehaladás okát jelenlegi ismereteink alapján nem tudjuk megmagyarázni. A gyors változást az udvarnok maga is érzékelte, mert amikor később, az 1620-as évektől jóval nehezebbé vált a további előrejutás, levelezésében egyre hangsúlyosabban jelent meg, hogy kevesebb kegyben részesül Dietrichsteintől és a főhercegektől. Legalábbis ő így érzékelte, és ezt idegen (*extranjero*) voltának és az abból származó nehézségeknek tudta be.

1596-ban, a kapitány halála után Albert mindkét személyi testőrsége, az alabárdosok (*alabarderos* vagy *halberdiers*) és az úgynevezett íjászok (*archeros* vagy *hartschiere*, valójában lándzsások) alkaptányává (*teniente de guarda de archeros y alabarderos*) nevezték ki Somogyit,²⁹ aki rövid ideig maga vezette mindkét testőrséget.³⁰ Ekkorra megkapta az 1595-ben igényelt *gentilhombre de la boca* titu-

25 González Cuerva, 2016.

26 Pálffy, 2003.

27 Maximilian von Dietrichstein Pálffy Miklósnak. Nikolsburg [Mikulov], 1598. június 25. SNA AÚP Arm. I. Lad. 3. Fasc. 8., f. 29r–v, itt 29r.

28 Margarita de Cardona Albert főhercegnek. Madrid, 1601. február 2. AGRB SEG, 533, f. 143r.

29 Raeymaekers, 2013. 89. A kapitány Pierre de Hennin-Liétard, Boussu grófja volt.

30 Az alabárdosokat egy korabeli szépművészeti alkotáson is megtekinthetjük. A világhírű festő, idősebb Jan Brueghel festményén (*Banquete de bodas presidido por los Archidukes*), amely Albertet és Izabellát ábrázolja egy falusi esküvőn alattvalói körében, tucatnyi alabárdos tűnik fel. A rendkívül részletgazdag alkotáson megítélésünk szerint szinte bizonyosan szerepel Somogyi Márton.

lust is.³¹ Végül az alabárdosok alkaptánya lett, tisztségét legalább 1626-ig megtartotta, és ebben a rangban igen jelentős összeget, 1500 forintot (544 dukátot) keresett havonta.³² Cardona asszony a kamarások közé is szerette volna bejuttatni.

Somogyi Márton valószínűleg (legalább) két ízben járt Spanyolországban is. Először 1599-ben utazott oda, bekerült ugyanis abba a szűk körbe, amely elkísérhette Albertet Brüsszelből a valenciai kettős esküvőre. Ekkor kötött házasságot Albert Izabellával, III. Fülöp spanyol király pedig Ausztriai Margittal. Utóbbi frigyből született IV. Fülöp spanyol király, valamint Anna, aki XIV. Lajost, a Napkirályt szülte, továbbá Mária Anna, III. Ferdinánd császár nagy hatalmú és befolyásos felesége.³³

Ezt követően Margarita de Cardona (Spanyolországból) és Albert (Brüsszelből) összehangolt akciót indítottak Lerma hercegének, III. Fülöp első miniszterének meggyőzésére, hogy Somogyit felvegyék a spanyol Calatrava lovagrendbe,³⁴ amit azonban nem sikerült elérni, és később sem, amikor 1618-ban Albert (Lerma halála után) újra próbálkozott.³⁵ 1603-ban Jülich hercegéhez utazott Somogyi diplomáciai küldetésben. 1607-ben németalföldi földbirtokos lett: Vichenet kastélya jutott a birtokába.

Diplomáciai utak, szolgálatok, 1607–1631

Somogyi pályája ezt követően is felfelé ívelt, de már nem olyan látványosan. Számos diplomáciai feladattal bízták meg. 1612 karácsonyán Morvaországban látogatta meg patrónusát, Dietrichsteint.³⁶ 1616-ban újra a Német-római Birodalom területén találjuk. 1621 körül lengyel könnyűlovasok fogadása alkalmával Bécsben tűnik fel.

Dietrichstein bíborosnak szóló leveleiben a rendkívül jól értesült Somogyi részletesen írt a harmincéves háború fejleményeiről, és rendszeresen vigasztalta a bíborost Bethlen Gábor erdélyi fejedelem magyarországi dűlásai és területszerzései miatt, melyek Dietrichstein birtokait közvetlenül is érintették. Amikor 1628-ban Bethlen Gábor unokaöccse, Péter európai peregrinációja keretében Brüsszelben

31 Hortal Muñoz, 2013. 1038.

32 Raeymaekers, 2013. 117. 67. j.

33 Francisco de Mendoza, Albert formálódó brüsszeli udvartartásának főudvarmestere 1596-ban említi Somogyit, mint aki el fogja kísérni a Brüsszelben tartózkodó főherceget spanyolországi útjára. RAH Colección Salazar y Castro 9–61. Az útra, Somogyi említésével lásd: AGR Manuscripts divers, 1859. sf.

34 Lásd Cardona ez ügyben Albertnek írt leveleit: AGRB SEG, 533, fols. 137r–156v, illetve Albert Brüsszelből ugyanekkor írt leveleit Lerma hercegének az ifjú Somogyi „növekedése” (*acrecimiento*), spanyolországi útja és a lovagrend ügyében: BNE Mss. 687, fol. 185. és 261. Érdekes, hogy a *Colección de documentos inéditos para la historia de España* 42. és 43. kötetében kiadták Albert főherceg Lerma hercegének írt ajánlóleveleit, de a Somogyi ügyében írtak hiányoznak.

35 Albert III. Fülöpnek. Brüsszel, 1618. december 24. AGRB SEG, 518, fols. 129v–130r (fogalmazvány). Nem tudunk róla, hogy megkapta volna, vagy hogy tárgyalták volna a kérelmet.

36 Schreiben des Erzherzogs Albert an Kaiser Matthias mit einer Empfehlung für den Truchsess und Leibtrabanten-Gardehauptmann Don Martin Somogy, der an das kaiserliche Hoflager reist (1612). ÖStA HHStA LA Belgien Belgische Korrespondenz 9-1-48.

járt, Izabella kormányzó – a kor szokásai szerint – ünnepélyesen fogadta őt,³⁷ erről Márton is beszámolt a bíborosnak.

Dietrichstein bíboros megbízottjaként Somogyi számos kulcsfontosságú feladatot kapott. Neki kellett továbbítani a bíboros lánytestvérének, Beatriz de Cardona y Dietrichsteinnek, Mondéjar márkinéjának írt leveleit Brüsszelbe, majd a válaszokat Morvaországba. Leveleket kellett átadnia Izabellának és más személyeknek, például Octavio Viscontinak, Albert főlovászmesterének és egy esetben festőt találnia Dietrichsteinnek.

Somogyi Márton 1620-ban Albert főherceg ajánlására II. Ferdinándtól Bécsben bárói címet kapott, és „el barón de Somogyi” lett.³⁸ A leveleiből kiolvasható állandó elégedetlenségének és a rossz anyagi helyzetére való rendszeres panaszkodásnak valós alapja volt. Noha Albert megígényelte neki II. Ferdinándtól a pohárnokságot, egy 1622. évi levele arról tanúskodik, hogy az erről szóló pátenst még nem kapta meg.³⁹ Egy 1626. évi, Madridban őrzött irat szerint a fizetéséből 912 escudóval tartoztak neki.⁴⁰

Az 1620-as évek közepén Somogyi egyik Dietrichsteinnek írt levelében Izabellát is azzal vádolta, hogy elfelejtette őt. A bíboros igyekezett segíteni neki, 1627-ben írt Izabellának, Octavio Viscontinak és a híres hadvezérnek, Ambrogio Spinolának⁴¹ is Somogyi ügyében. Ugyanakkor Somogyi arra is gondolt, hogy elhagyja Brüsszelt. Először azt kérte Dietrichsteintől, járjon közbe annak érdekében, hogy helyezték át az 1624-ben váratlanul elhunyt Károly főherceg udvarába, majd ahhoz kérte Dietrichstein támogatását, hogy a későbbi III. Ferdinánd császár udvartartásába helyezték át. Nem valószínű, hogy a bíboros bármi érdemlegeset tett volna Somogyi érdekében, mivel elveszíthette volna egyik legfontosabb spanyol-német-alföldi bizalmi emberét.⁴²

Somogyi iskolázottságáról nem találtunk ez ideig forrást, ám minden bizonyos műveltsége nem maradt el a németalföldi nemesek szintjétől. Ezt mutatja egy különleges és kultúrtörténeti szempontból is jelentős fontosságú adat. Somogyi 1620-ban küldött egy példányt Franz von Dietrichsteinnek Cervantes *Don Quijoté*-jének 1615-ben, Brüsszelben is kiadott második részéből. A bíborost a cseh kutatás a spanyol aranykori óriás egyik első csehországi olvasójának tartja.⁴³ Somogyi szoros kapcsolatban állt a brüsszeli színházi élet egyik alakjával, a drámaszerző és költő Diego Muxet de Solísszal, aki tíz évvel korábban Spanyolországban belekeveredett a Lope de Vega és Cervantes közötti irodalmi vitába, és aki később egy időre maga is Morvaországba utazott Dietrichsteinhez. Művei 1626. évi brüsszeli kiadásának

37 Az út háttéréről: Hámori Nagy, 2015.

38 Somogy Martin an Erzherzog Albrecht. Zusicherung der Berücksichtigung seiner Empfehlung (1620). ÖStA HHStA Reichshofrat (RHR) Grat Feud Promotoriales 5-92.

39 Nováková, 2023. 147–148.

40 IV. Fülöp Izabellának. 1626. február 21. AHN Estado, Libro 260. fol. 51v. (Copiador de reales despachos concediendo mercedes en el Norte, Flandes.)

41 Ambrogio Spinola (1569–1630) genovai hadvezér 1602-től haláláig a Spanyol Monarchia szolgálatában állt.

42 Nováková, 2023. 147–148.

43 Polišenský, 1972.

előszavában jelezte, hogy Somogyi báró javaslatára döntött úgy, hogy könyvét Dietrichstein bíborosnak ajánlja.⁴⁴

Földbirtokok és leszármazottak

Somogyi Mártonnak nemcsak tisztségei és megbízatásai gyarapodtak, hanem sorra növelte Németalföldön földbirtokait is. 1607-ben a Brüsszeltől mintegy 40 kilométerre, délkeletre fekvő Vichenet kastélya került a birtokába, az 1620-as években a namuri Bothey falu földesura lett. IV. Fülöp spanyol király mint Namur őrgórfja zálogosította el neki az itteni uradalmat. Sajnos a Namuri Tartományi Levéltárban egyelőre nem találtunk érdemi adatokat életéről.⁴⁵ 1629-ben a morvaországi Štáblovicében kapott Dietrichsteintől birtokadományt.⁴⁶

Antoine de Brant, akinek a családja 1550 óta birtokolta a vichenet-i kastélyt, 1607. július 27-én adta el azt Somogyinak. Somogyi halála után, 1633. október 4-én felesége, az ismeretlen származású Barbara de Weyd kapta meg a haszonélvezeti jogot. Somogyinak két leánya volt, az egyik, akinek a neve nem maradt fent, Guillaume-Arnoul de Romrée-hez ment feleségül, aki utóbb Vichenet ura lett 1657-ben. Érdekesség, hogy Guillaume is az alabárdosok testőrségének alkapitánya volt, talán éppen Somogyi befolyására léptették elő. Vichenet jelenleg is a Romrée család tulajdona.

IV. Fülöp spanyol király 1626. október 31-én zálogosította el Bothey falut Somogyi Mártonnak, akinek másik lánya, Anna végrendeletében unokaöccsére, Emmanuel-François de Romrée-re hagyományozta azt (1662. június 20.). A birtokot egészen 1727-ig a Romrée család kezelte.⁴⁷

Somogyi Márton 1631 augusztusában írta eddig ismert utolsó levelét Dietrichstein bíborosnak. Izabella kormányzó ugyanezen év áprilisában hosszan megemlékezett II. Ferdinándnak Somogyi szolgálatairól.⁴⁸ Következésképpen valamikor 1631 második fele és 1633 közepe között hunyt el. Úgy tűnik, nem volt fiúutóda. Somogyi Márton egyik kései leányági leszármazottja, Charles de Romrée de Vichenet (1884–1957) belga diplomataként részt vett az első világháborút követő párizsi béketárgyalásokon, később Madridban is teljesített szolgálatot, a második világháború után pedig a belga külügyminisztérium főtitkára lett. Az ő leánya, Marie – írói nevén Sophie Deroisin – neves belga író nő 1994-ben hunyt el. Somogyi leszármazottjai ismereteink szerint ma is élnek Belgiumban. Megpróbáltuk felvenni

44 Muxet de Solís, 1626.

45 AGR AN Fonds de Corroy-Le-Chateau, 1647.; Échevinages, 7987; Archives de la communauté de Vichenet, 2254.

46 Pilnáček, 1996. 1088.

47 Az adatokra: *Annale*, 1895–1898; Toussaint, 1980. Egy-két sorban Gembloux város honlapja is megemlíti Somogyit (www.gembloux.be) Bothey és Bossière településrészek kapcsán.

48 Izabella II. Ferdinándnak. Brüsszel, 1631. április 18. ÖStA HHStA LA Belgien Belgische Korrespondenz 40, f. 243v.

velük a kapcsolatot, illetve megtudni, hogy megmaradt-e esetleg családi levéltára, de ez ideig nem jártunk sikerrel.

Zárszó

Somogyi Márton életének forrásai Ausztriában, Spanyolországban, Belgiumban és Csehországban találhatóak, a kutatás azonban minden bizonnyal újabb dokumentumokra lel még Franciaországban és a történeti Magyarország területén is. Magyar nyelvű, tőle származó iratot eddig még nem találtunk, és nem tudhatjuk biztosan, beszélt-e magyarul (amit az is befolyásolhatott, hogy mikor jutott árvaságra, és mikor került el Magyarországról). Ami bizonyos: a brüsszeli spanyol Habsburg-udvarban, a Coudenberg-palotában évtizedekig bejáratos volt a főhercegi-kormányzói eseményekre, és első kézből értesült egy világbirodalom irányításának nehézségeiről. A messzi földön született nemesember bizonyosan érdeklődéssel olvasta vagy hallotta Don Quijote de la Mancha és Sancho Panza történetét, már csak azért is, mert ő maga is többször járt azon a szélmalmokkal teli vidéken.

Csak hipotéziseink lehetnek a Somogyit övező tisztelet okairól. Cardona asszony és mindkét fia kivételes energiával támogatta, Albert főherceg legalább háromszor írt Madridba az érdekében. Dietrichstein bíboros 1612 karácsonyán a Somogyi iránt érzett őszinte szeretetéről számolt be Morvaországból Albertnek. Izabella, az akkor már 65 év körüli kormányzó hosszan dicsérte őt II. Ferdinánd császárnak 1631-ben. A testőrkapitányt mindannyian belső emberüknek, sőt szinte „családtagnak” tekintették. Ennek pontos okát és hátterét nem ismerjük. Talán árvasága, talán egyszerűen a személyisége, talán a kinézete, illetve minden bizonnyal a tehetsége, különleges szolgálatai állhattak ennek háttérében. Az bizonyos, hogy Németalföldön még a különböző nemzetekből származó, válogatott nemesek között is megállta a helyét. Hűségéhez nem férhetett kétség: Magyarországról Brüsszelbe kerülve közel negyven évet töltött a Habsburg-dinasztia szolgálatában.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

AGR = Archives générales du Royaume, Bruxelles

AN = Archives de l'État à Namur

SEA = Secrétairerie d'État et de Guerre

AHN = Archivo Histórico Nacional, Madrid

BNE = Biblioteca Nacional de España, Madrid

MZA = Moravský zemský archiv, Brno

RAD = Rodinný archiv Ditrichštejnů

ÖStA = Österreichisches Staatsarchiv, Wien

AVA = Allgemeines Verwaltungsarchiv

HHStA = Haus-, Hof- und Staatsarchiv

RAH = Real Academia de la Historia, Madrid

SNA = Slovenský národný archív, Bratislava

AÚP = Ústredný pálfyovský archív

2. Kiadott források és szakirodalom

Almási

2021 Almási, Gábor: Educating the Christian Prince for Learning and Peace: The Cases of Archdukes Rudolf and Ernst in Spain (1564–1571). In: *Central European Cultures*, 1. (2021) 1. sz. 2–43. DOI: <https://doi.org/10.47075/CEC.2021-1.01>.

Annale

1895–1898 *Annale de la société archéologique de Namur*. Tome 22. Namur, 1895–1898.

Colección de documentos

1863 *Colección de documentos inéditos para la historia de España*. Tomo 42–43. Ed.: Fernández de Navarrete, Martí – Pidal, Pedro José et al. Madrid, 1863.

Cruz Medina

2009 Cruz Medina, Vanessa Margarita de: Cardona y sus hijas, damas entre Madrid y el Imperio: In: *Las relaciones discretas entre las Monarquías Hispana y Portuguesa. Las Casas de las Reinas (siglos XV–XIX)*. Coord.: Martínez, Millán José – Marçal Lourenço, Maria Paula. Madrid, 2009. vol. II. 1267–1300.

Csergheő

1894 Csergheő, Géza: *Der Adel von Ungarn samt den Nebenländern der St. Stephanskronen*. I–IV. Nürnberg, 1894.

Documenta Bohemica

1971–1981 *Documenta Bohemica bellum tricennale illustrantia*. I–VII. Ed.: Polišíenský, Josef V. et al. Praha, 1971–1981.

Duerloo

2012 Duerloo, Luc: *Dynasty and Piety: Archduke Albert (1598–1621) and Habsburg Political Culture in an Age of Religious Wars*. Farnham, 2012.

Fundárková–Pálffy

2003 *Pálfióvci v novoveku. Vzostup významného uhorského šľachtického rodu*. Zost.: Fundárková, Anna – Pálffy, Géza. Bratislava–Bp., 2003.

González Cuerva

2016 González Cuerva, Rubén: La forma de lo informal. Los agentes del cardenal Dietrichstein. In: *El príncipe, la corte y sus reinos: agentes y prácticas de gobierno en el mundo hispano (ss. XIV–XVIII)*. Coord.: Nieva Ocampo, Guillermo – Navarro, Andrea Mariana – González Cuerva, Rubén. Tucumán, 2016. 253–276.

Hámori Nagy

2015 Hámori Nagy Zsuzsanna: Francia követjelentések Bethlen Péter brüsszeli és velencei tartózkodásáról. In: *Lymbus. Magyarágtudományi Forrásközlemények*, 12. (2015) 57–65.

Hortal Muñoz

2004 Hortal Muñoz, José Eloy: La casa del archiduque Ernesto durante su gobierno en los Países Bajos (1593–1595). In: *La monarquía de las naciones. Patria, nación y naturaleza en la monarquía de España*. Coord.: García García, Bernardo José – Álvarez-Ossorio Alvaríño, Antonio. Madrid, 2004. 193–214.

2013 Hortal Muñoz, José Eloy: The Household of Archduke Albert of Austria from His Election as Governor of the Habsburg Netherlands until His Investiture as Sovereign Prince of the Low Countries (1595–1598). In: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 91. (2013) 1011–1055.

Luska

2021 Luska, Stanislav: Las redes de información del cardenal Francisco de Dietrichstein en el imperio español. In: *Tiempos Modernos*, 42. (2021) 321–340.

Monostori

2019 Monostori Tibor: Egy magyar arisztokrata Spanyol-Németalföldön a Flandriai Hadseereg szolgálatában. Forgách Péter koronaőr lovasezredének szerződötése 1637-ben. In: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 15. (2019) 157–174.

2020 Monostori Tibor: Tündérmese. Egy magyar apród rendkívüli karrierje Habsburg Németalföldön a lovagrend kapujáig. In: *Újkor.hu*, 2020. április 5. <https://ujkor.hu/content/tundermese-egy-magyar-aprod-rendkivuli-karrierje-habsburg-nemetalfoldon-lovagrend-kapujaig>.

2023 Monostori, Tibor: Hungaria Hispanica: Resilient Hungary and Its Integration into the Spanish Habsburg System, 1558–1648. In: *Resilience and Recovery at Royal Courts, 1200–1840*. Eds.: Persson, Fabian – Price, Munro – Recca, Cinzia. London, 2023. 21–40.

Monostori–Smid

2022 Monostori Tibor – Smid Bernadett: Magyarok a spanyol inkvizíció előtt a 16–18. században. Egy kutatási projekt és adatbázis-építés első lépései. In: *Világtörténet*, 12. (44.) (2022) 3. sz. 501–516.

Muxet de Solís

1626 Muxet de Solís, Diego: *Comedias humanas y divinas, y rimas morales*. Bruselas, 1626.

Nagy

1863 Nagy Iván: *Magyarország családai. Címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. 10. kötet. Pest, 1863.

Nováková

2023 Nováková, Anna: Comunicar novedades, representar al patrón y disfrutar de mercedes. Los informadores del cardenal Francisco de Dietrichstein en Flandes. In: *Libros de la Corte*, 15. (2023) 26. sz. 127–155. DOI: <https://doi.org/10.15366/ldc2023.15.26.006>.

Pálffy

2003 Pálffy Géza: A Pálffy család felemelkedése a 16. században. In: *Pálfiovcí v novoveku. Vzostup významného uhorského šľachtického rodu. Zborník z vedeckej konferencie Bratislava 20. mája 2003*. Zost.: Fundárková, Anna – Pálffy, Géza. Bratislava–Bp., 2003. 17–36.

Pilnáček

1996 Pilnáček, Josef: *Rody starého Slezska*. Vol. IV. Š–Ž. Brno, 1996.

Polišenský

1972 Polišenský, Josef: Hispania de 1614 en la Biblioteca de los Dietrichstein de Mikulov. In: *Ibero-Americana Pragensia*, 6. (1972) 199–203.

Raeymaekers

2013 Raeymaekers, Dries: *One Foot in the Palace. The Habsburg Court of Brussels and the Politics of Access in the Reign of Albert and Isabella, 1598–1621*. Leuven, 2013.

Toussaint

1980 Toussaint, Joseph: *La nouvelle commune de Gembloux*. Gembloux, 1980.

TIBOR MONOSTORI

THE STORY OF AN ORPHAN CHILD FROM HUNGARY
BECOMING A BODYGUARD OFFICER AND ESTATE-OWNER
IN THE SPANISH LOW COUNTRIES

THE CAREER OF MÁRTON SOMOGYI, 1594–1631

At the end of the 16th century, Martin Somogyi, a Hungarian orphan of noble origins, became a close confidant of the Austrian and Spanish archdukes Albert and Isabella, governors of the Spanish Netherlands and vice-captain of their bodyguards. Some decades later, Somogyi was perhaps one of the first Hungarian readers of Miguel de Cervantes and his Don Quijote, and he was in touch with several key members of the Brussels government. In between his youth and death his talent as well as the insistence and lobbying of two powerful noble dynasties (several members of the Cardona and Dietrichstein families) flew him up the ranks, and granted him estates, important and delicate diplomatic tasks and courtly services.

„Egy kipróbált hűségű és titoktartó ifjú”

Ilosvay János, a fejedelem fegyverhordozója és bujdosótársa

Ilosvay János II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvarának jelentős tagja, alfegyverhordozója volt, s az emigrációba is követte urát, ahol egyike lett legbensőbb bizalmasainak. Mikes Kelemennel lehetett egyidős,¹ de Mikes érdekes módon csak elvétve nevezi meg őt a *Törökországi levelek*ben. A fejedelem is csupán családnevén említi *Vallomásaiban*, másutt pedig hosszan ír róla nevének említése nélkül, de jól azonosítható módon. Thaly Kálmán, a kor kiváló ismerője és a Rákóczi-kultusz megteremtője a történettudományban, hűség és jellemesség tekintetében Mikessel állította őt egy sorba.² Szekfű Gyula méltatlannak nevezte ezt a párhuzamot, s rámutatott Ilosvay emberi gyengeségeire, amelyek között még a császáriak számára történő információátadás és meghódolási (árulási) szándék is szerepelt.³ Érdemes tehát bővebben foglalkozni vele, bár nem került elő róla semmi olyan új tény, ami lényegesen megváltoztatná a személyéről imént előrebocsátott vázlatos képet, legújabb életrajzi szócikkének adatait⁴ azonban sikerült több helyen is pontosítani.

Származása és családja

A Rákóczi-házzal familiáris kapcsolatban lévő, kiterjedt köznemesi családból származott, melynek számos tagja szolgált II. Rákóczi Ferenc hadseregében és udvarában. Tagjai mindjárt az elsők között csatlakoztak a szabadságharchoz.⁵ Három fivér ezereskapitányként kezdte meg szolgálatát: Ilosvay Ábrahám az udvari palotások

* A szerző a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos munkatársa (Budapest, Kerepesi út 29/B., meszaros.kalman@mail.militaria.hu). A tanulmány a HUN-REN-ELTE Nemesi Emigráció és Emlékezet (1541–1756): Forrásfeltárás és Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport (TKCS 01265) keretében készült. Hálával tartozom Fáy Tündének, aki önzetlenül megosztotta velem kutatási eredményeit, sőt az eredeti iratokról készült fényképmásolatait is. (A tőle kapott adatokat monogramjával jelzem: F. T.)

1 Életkorára csak támpontjaink vannak, lásd például alább a 28. jegyzetben hivatkozott adatot.

2 A *Törökországi levelek* Rákóczi újratemetése alkalmából megjelent díszkiadásának bevezetőjében írja: „A fejedelemnek és fiainak szintén mindvégig oldala mellett állott egy másik benső híve: Ilosvay János, talán még Mikest is fölülmúlá hűségben és ragaszkodásban...” Thaly, 1906. XXX.

3 Szekfű, 1913. 374., illetve 1993. 328. 113. jegyz.

4 Heckeneast–Mészáros, 2005. 202.

5 Maga Rákóczi így fogalmazott *Emlékirataiban* a nemesség csatlakozásának megindulásáról: „A főbbek közül csak az Ilosvayak jöttek el, mert ezek nagyon szerettek engem, és különleges vonzalom fűzte őket családomhoz.” (Ford. Vas István.) Rákóczi, 1979. 215. – A család történetének részletes és alapos áttekintését

(tehát a fejedelem testőrségét ellátó gyalogezred), Bálint és Imre pedig egy-egy mezei lovasezred parancsnoka lett.⁶ 1705–1706-ban azonban mindhárman megváltak a katonai szolgálattól, Ábrahám és Bálint utóbb harmincadosként szerepel. Imrét a saját hibájából elveszített gáborjáni ütközet miatt a hadbírótság halálra ítélte,⁷ Rákóczi azonban kegyelemben részesítette, és udvari főemberként fogadta ismét szolgálatába.

A családból Ilosvay György és Gábor is az udvari palotásezred századparancsnokaként kezdte meg a szolgálatát Ilosvay Ábrahám parancsnoksága alatt, s György utóbb (1705–1707) udvari főkornétás (zászlótartó) lett, de végül ő is leszerelt és alispáni tisztséget vállalt.⁸

Ilosvay János csak 1706-ban jelenik meg az udvarban, aki bizonyára jóval fiatalabb volt említett rokonainál. A családtörténeti irodalom még a származását is hibásan állapította meg, amikor Ilosvay Ferenc egykori munkácsi alvárnagy és Csernel Mária gyermekeként azonosította.⁹ Valójában a család másik ágából való Ilosvay Ádám és Ónody Erzsébet fia volt, akiket eddig utódok nélkül tartott számon a családtörténet.¹⁰ Apja 1656-ban született, 1668–1669-ben pedig Thököly Imre iskolatársa volt az eperjesi evangélikus kollégiumban.¹¹ 1688–1691 között beregi alispán volt, és még 1691-ben el is hunyt, mert egy 1692 elején kelt okirat már özvegyét, Ónody Erzsébetet említi János nevű fiának és Mária nevű leányának törvényes és természetes gámjaként.¹² Az asszony röviddel ezt követően a szintén refor-

adja Petrovay, 1896. – A Rákóczi oldalán szerepet vállalt családtagokról kiemelten és igen hosszan ír: Petrovay, 1896. 97., 101–108.

6 Nem lehet itt célunk minden családtag esetében helyesbíteni vagy pontosítani Petrovay adatait, de Ábrahám kapcsán fontos hangsúlyozni, hogy nem csupán *kompániás kapitány* (századparancsnok) volt, hanem (ezeres) *főkapitány*ként az egész palotásezred parancsnoka. Lásd erre angol nyelven: Mészáros, 2004. 180–182.

7 Imre hadbírórsági eljárására lásd: Esze, 1955. 259–260. 1. jegyz., 287. 3. jegyz. – NB. A hadbírótság ítéletét nem hajtották végre, ennek ellenére Rákóczi modern biográfiájának apparátusában halálának évét 1705-re vagy 1706-ra tették: Köpeczi-Várkonyi, 1976. 515., illetve 2004. 682.

8 Az ő személyük azonosítása nem egyértelmű, mert egyidejűleg több György és Gábor is szerepel a kiterjedt családfán. Petrovay nem is tud Rákóczi melletti szerepvállalásukról. Említi viszont Dénest, akinek Thaly Kálmán közlésére hivatkozva alezredesi és fegyvernöki rangot, illetve feladatkört tulajdonít, de erre vonatkozó korabeli forrást nem ismerünk. Végül meg kell még említenünk Lászlót, aki 1709–1712 között szolgált Rákóczi udvarában pohárnokként, s Petrovay Györgynél János öccseként szerepel: Petrovay, 1896. 99. II. tábla és 101. – NB. János helyes azonosításával László származása is kérdésessé vált. Nem valószínű, hogy János testvére volt, mert amikor birtokaikat elkobozták, külön írták össze azokat (lásd alább: 72. jegyz.), márpedig anyjuk életében, édestestvéreként és nőtlen ifjúként aligha lett volna alkalmuk a birtokosztályra, s az Ilosvay Ádám halála kapcsán idézett forrás is csak Jánost és Máriát említi, így legfeljebb utószülött gyermek lehetett volna, ám erre a lehetőségre semmi sem utal.

9 Ezt az álláspontot követi Köpeczi Béla is, de Petrovay munkájára Thaly Kálmán írásaként hivatkozik (Köpeczi, 1991. 245. 41. jegyz.), amiből csak annyi helytálló, hogy a szerző nagymértékben támaszkodott Thaly publikációira és szóbeli közlésére is, de éppen a leszármazási és a családi viszonyok tisztázása Petrovay saját kutatásain alapszik.

10 Petrovay, 1896. 74. és 99. II. tábla.

11 Durovics-Kónya, 2015. 159. No. 233. – Az adat már a régebbi szakirodalomból is ismert: Thaly, 1880. 413., innen idézi hibás oldalszámmal Petrovay, 1896. 74. – NB. Az Ilosvay család református volt, Ádám talán a német nyelv elsajátítása céljából ment a másik protestáns felekezet nagy hírű kollégiumába.

12 MNL OLP 1729. 1. tétel, 1692. január 15. (A dátumban az évszám kissé elhalványult és elmosódott.) – F. T.

mátus Puky Mártonhoz ment nőül,¹³ aki az abaúji Alsómérán élt, és 1686-ban Borsod vármegye helyettes alispánja volt Aszalay András rendes alispán mellett.¹⁴

Anyjkkal együtt az árvák is mostohaapjukhoz költöztek, s hamarosan féltestvérük született, akiről atyja a következő szeretetteljes szavakkal emlékezett meg 1695. február 10-én, Alsómérán kelt végrendeletében: „Az édes kis fiamra, Puky Andrásra, kivel isten fiú-ágon való már defectusra hanyatlott famíliámat ékesíteni méltóztatott, atyai indulatul származott reflexióm lévén, ha az isten édes feleségem életét szegény kis fiam szerencséjére terjeszti, kérem az édes feleségemet, igaz anyai szeretetiben tartsa meg s dajkálkodjék vele; kiért az én istenem lelki testi áldásával boldogítsa.” Mostoha gyermekeit csupán név nélkül említi, mint feleségének „előbbi urától, néhai nemzetes Ilosvay Ádám uramtúl” született „szép gyermekeket”.¹⁵ Puky Márton bizonyára még a végrendelet évében elhunyt,¹⁶ több gyermekük már nem született (vagy legalábbis nem maradt életben).¹⁷ Következő adatunk jó fél évtizeddel későbből való: az időközben felcseperedett Ilosvay Mária 1701 körül nőül ment a szomszédos Felsőmérán birtokos Fáy Mihályhoz.¹⁸

Ónody Erzsébetről ugyan Puky Márton úgy vélte idézett végrendeletében, hogy „beteges állapotjához képest” nem „ígérhet hosszú időt magának”,¹⁹ mégis legalább másfél évtizeddel túlélte férjét. 1707-ben II. Rákóczi Ferenc vette pártfogásába, s az erről tanúskodó dokumentumok alapján sikerült Ilosvay János származását is tisztázni.²⁰ Az eddig ismert családfán való áthelyezés eredményeként megállapíthatjuk, hogy a fent említett három testvérnek, Ábrahámnak, Bálintnak és Imrének János nem első unokafivére, hanem másod-unokafivérük fia, azaz távoli unokaöccsük volt. A családi kapcsolati hálóban valószínűleg nemcsak az Ilosvay rokonság, hanem az édesanya második házasságával szerzett rokonok is fontos szerepet játszottak. A mostohaapa sógorai közül Szentpétery Imre kuruc brigadérost²¹ kell megemlítenünk, aki szintén viselte Borsod vármegye alispáni tisztét, és számolnunk kell Ilosvay János sógora, Fáy Mihály lehetséges szerepével is, aki 1706-tól a fejedelem udvari lovas-karabélyos ezredének egyik századparancsnoka volt.²²

13 A házasságkötésre 1692 és 1694 között kerülhetett sor, amint arra Puky Márton alább idézendő végrendeletéből következtethetünk.

14 Bodnár Tamás szíves közlése Borsod vármegye jegyzőkönyvéből. – NB. Alispánságát a korábbi szakirodalom tévesen 1696-ra tette, lásd: Csoma, 1897. 450. és innen Endes, 1938. 90. VI. tábla.

15 Puky, 1885. 414. A végrendelet eredetije: MNL OL P 1805. 3. tétel, fol. 23–25. – F. T.

16 1694-ben szerepel utoljára Borsod vármegye iratanyagában: MNL BAZVL IV. 501/c. Spec. XIII. Fasc. XIII. No. 66. (Az adatot Bodnár Tamás osztotta meg velem, segítségét ezúton is köszönöm!) – Mivel betegágyából végrendekezett, valószínűleg már nem is gyógyult fel.

17 Puky András szüleinek egyedüli gyermekeként szerepel a családfán: Csoma, 1897. 450. és Endes, 1938. 90. VI. tábla.

18 Fáy, 2024. 45. (Különös véletlen, hogy az Ilosvay család leszármazását jómagam Ilosvay János életrajzírójaként, Fáy Tünde pedig a Fáy család monográfusaként közel azonos időben pontosíthattuk.)

19 Puky, 1885. 414.

20 Lásd alább Rákóczi sókiutalását az özvegy részére a csatolt elismervényekkel (40–43. jegyz.).

21 Szentpétery felesége, Puky Éva és Puky Márton testvérek voltak.

22 Fáy Mihályra lásd: Fáy, 2024. 43–48. – Ehhez némi kiegészítés katonáskodására vonatkozóan: egy 1704. szeptember 12-i összeírás szerint már Monaky Ferenc ezredének főhadnagya volt: MNL OL G 16. I. 2. d. No. 381. pag. 4. Ezt az alakulatot utóbb beolvastották Orosz Pál generális ezredébe, s 1706. március 20-án már itt vette fel előző évi zsoldhátralékát Fekete János fizetőmestertől: Uo. No. 66. pag. 11. – Innen

A fejedelem udvarában

Akár az édes-, akár a mostohaanya rokonságának, akár sógorának köszönhetően, de annyi bizonyos, hogy Ilosvay János igen fiatalon a fejedelem udvarába került, mint Rákóczi fogalmaz *Vallomásaiban*: „kora ifjúságától én neveltem, mert szülei gondjaimra bízta”.²³ Az első adatunk 1706. június 5-ről való: e napi kelettel Visky János udvari vicecommissarius azt jegyezte fel számadásaiban, hogy „Ilosvay János fegyverhordozó uram recognitiója [elismervénye] szerint” 18 forint kantárváltást fog fizetett ki Bercsényi Miklós főgenerális lovászának. Másnap magának Ilosvaynak adott (ekkor tisztségét nem említve) 4 forint poltúra pénzt (vagyis „aprópénzt”), „mellyet bonfordi gyermekeknek osztogatott”.²⁴ Mindjárt (al)fegyverhordozóként²⁵ találkozunk tehát vele. Nem tudjuk, ebben a tisztségben kezdte-e meg a szolgálattát, vagy esetleg az inasok, étkefogók, bejárók közül emelkedett ki egy-két év után. Fennmaradt Daniel Péter főfegyverhordozói konvenció levele, amely 1706. március 1-jén kelt Egerben.²⁶ A konvenció leveleket évente megújították, de mivel itt nem január 1-jei évkezdésről van szó, igen valószínű, hogy a tisztség betöltésének kezdőpontja volt március 1.²⁷ Ilosvay Jánost vélhetően vele egyidejűleg nevezték ki. Daniel Péter körülbelül 22 éves volt ekkor, Ilosvay néhány évvel fiatalabb lehetett, tehát az 1680-as évek második felében (legkésőbb 1690 körül) születhetett.²⁸

Tevékenységükről sokáig nem maradt fenn adat, csak néhány számadási tétel, többnyire járandóságaikról. Visky János még 1706. június 4-én Érsekújvárbán vett a kezébe nagyobb tétel arany- és ezüsfonalat, amelyet azután az udvariaknak osztott ki fizetésük fejében. Ilosvay János ebből 4 motring ezüsfonalat kapott 14 rajnai forint értékben, Daniel pedig 4 motring arany- és 2 motring ezüsfonalat 21 rajnai forint értékben.²⁹ 1706. július 17-én és 18-án Ilosvay (fegyverhordozóként említve) 100-100 forintot vesz fel Rákóczi parancsára Visky Jánostól, majd 1706. október 5-én

röviddel később áthelyezték az udvari karabélyosokhoz, ahol legalább 1709 végéig kapitányként szolgált. Lásd az erre vonatkozó forrásokat: Rákóczi 1706. április 9-i válasza Károlyi Sándor felterjesztésére: AR I/I. 518–519.; a karabélyosok 1707. június 15-i és 1709. október 27-i mustratabellái: MNL OL G 15. I. 1. Caps. A1. Fasc. 3. és Caps. F. Fasc. 180.

23 Rákóczi, 1979. 551.

24 Lásd Visky János számadásait: MNL OL G 29. V. 3. a/B. 1708. pag. 102. Az utóbbi tételt idézi: Thaly 1882. 564.

25 Visky ugyan elhagyta a tisztség elől a *vice* jelzőt, de a későbbi adatok szerint Daniel Péter főfegyverhordozó helyettese volt.

26 Az Ottlyk György főudvarmester által kiállított szerződés dátumában mind a helyszínt, mind az időpontot javították, talán utólag állították ki, és ezért kellett visszakelteni a ténylegesen már viselt tisztség kezdetének megfelelően. Éves fizetése 100 rajnai forint és 6 róf angliai posztó volt: MNL OL G 29. V. 3. a/B. 1706. pag. 35.

27 Annyi bizonyos, hogy a fejedelmi udvar 1705. március 1-jén kelt részletes kimutatásában még sem fő-, sem alfegyverhordozói tisztség nem szerepel: OSZK Kt. Fol. Hung. 1389. Fasc. 4a. fol. 26–28.

28 Daniel Péter életkorát gyászjelentése alapján állapíthatjuk meg: özvegye szerint életének 57. évében hunyt el 1741. március 1-jén. Lásd: MNL OL P 665. 1. a. D. No. 43.

29 Visky ez alkalommal csak Danielt nevezi fegyverhordozónak, Ilosvayt nem: MNL OL G 29. V. 3. a/B. 1710–1712. pag. 59.

2¼ rőf angliai posztót libériára.³⁰ Szalontai János udvari commissarius (Visky főnöke) 1706. évi számadása szerint 1706. október 6-án a miksi táborban 200 forintot fizetett ki Rákóczi parancsára Ilosvay János vice-fegyverhordozónak.³¹ Nem sokkal később Daniel és Ilosvay is a bejárókkal együtt kapott Rimaszombatban egy-egy rókamál bélést.³²

Az ónodi országgyűlésen játszott állítólagos szerepéről csak egy utólag készült és több részletében is koholt emlékirat számol be. Rákóczi egykori diplomatája, vetési Kökényesdy László készítette a bécsi udvar tájékoztatására.³³ Az ő állítása szerint az 1707. június 6-án lekaszabolt turóci követekkel szemben előre eltervezték a leszámolást,³⁴ amelyben három Ilosvay (két nagybácsi és unokaöccsük)³⁵ is főszerepet vállalt, és Kökényesdy közülük Jánost teljes névvel említi (Jean Ilosvai), akinek feladata egy az ország sátora előtt elsütött pisztollyal történő jeladás lett volna. A két idősebb rokonként leginkább Imrét és Bálintot azonosították a későbbi történészek, Thaly azonban 1895. december 18-i levelében úgy tájékoztatta a hozzá forduló Petrovay Györgyöt, hogy Imre, Ábrahám és Dénes lehetett az elkövető, Jánost még „igen gyermekem embernek” tartotta a véres leszámoláshoz, Bálintról pedig úgy vélte, hogy a gyűlésen való „jelenléte nem bizonyos”. Petrovay némi kritika alá vette Thaly állítását, és ellenvetésként megjegyezte, hogy Ábrahámnak a palotások századosaként „nem igen volt helye az országgyűlés sátorában”, Dénes pedig még nem volt fegyverhordozó, János ellenben nem lehetett már „valami zsenge korú”, hiszen két (helyesebben: második) éve viselte az alfegyverhordozói tisztséget, és az ünnepélyes alkalmakkor általa tartott fejedelmi kard kész fegyver lehetett a kezében Rakovszky Menyhért és Okolicsányi Kristóf lekaszabolásához.³⁶

30 A számadás megfogalmazása alapján úgy tűnik, csak a második alkalommal lett a 100 forintnyi összeg magáé Ilosvayé, az első alkalommal talán csak intézője volt valami udvari szükségre felvett pénznek. Lásd: MNL OL G 29. V. 3. a/B. 1708. pag. 113–114., 137.

31 MNL OL G 29. V. 3. a/B. 1706. pag. 166.

32 A bejárók rangban az inasok és étkefogók fölött álló udvari ifjak voltak, Daniel és Ilosvay is fegyverhordozói tisztségük megnevezése nélkül szerepel ebben a kimutatásban: MNL OL G 29. V. 3. a/B. 1706. pag. 14. – Rákóczi 1706-ban két ízben járt Rimaszombatban, előbb október 6-án (Miksi felől érkezve), midőn Esztergom ostromáról Kassa felmentésére, majd november 25-én, amikor a rozsnyói szenátusi ülésre igyekezett. Szalontai János udvari kommisszárius számadásaiban a két időpont közötti kiutalások is szerepelnek rimaszombati helyszínnel, az udvariak egy része tehát huzamosabban a városban időzhetett.

33 E francia nyelvű emlékirat kiadását lásd *Vetes's geheime Nachrichten über die Versammlung in Onod Mai und Juni 1707.* címmel: Fiedler, 1855. 292–294. No. 13.

34 A téma részletes áttekintésére lásd magyar és szlovák nyelven: Mészáros, 2007. 1204. 46. jegyz.; Mészáros, 2008. 139. 45. jegyz. Mivel itt az Ilosvayak szerepvállalásának körülményeit Kökényesdy alapján éppen csak érintettük, most nem szükséges pontosabban áttekinteni az erre vonatkozó forrásokat és irodalmat.

35 Kökényesdynél: „...les trois Ilosvay oncles et nereux”. Fiedler, 1855. 293. – Áldásy Antal megfordítja a rokoni kapcsolatot: „nagybátyát és két unokaöccsöt” említi (Áldásy, 1895. 723.), Petrovay György pedig ezzel vitába szállva (Petrovay, 1896. 107–108.) megjegyzi, hogy Kökényesdy „abban határozottan téved, – ez azonban a fordító hibája is lehet, – hogy az Ilosvayak egyike nagybátyja lett volna a másik kettőnek, mert János atyafigyermeke volt Bálinttal és Imrével, atyáik édes testvérek lévén”. Petrovay is téved azonban, mert János származásának helyesbítésével fentebb már megállapíthattuk, hogy ő nem elsőfokú unokaöccsére volt Imrének és Bálintnak, hanem másod-unokaöccsük fia, tehát igenis távolabbi unokaöccsük.

36 Petrovay, 1896. 107.

A felsorolt családtagok közül, mint fentebb utaltunk rá, Dénes szereplése egyáltalán nem adatolható korabeli forrásokkal, Ábrahám pedig már korábban leköszönt a palotások – nem századosi, hanem – ezredesi posztjáról. Jánosról elfogadhatjuk Petrovay következtetését, aki ugyanakkor Bálint kapcsán is vitába száll Thalyval, azt véelve, hogy Kökényesdy szatmári birtokosként jól ismerhette az Ilosvay családot. Csakhogy a Kökényesdy-féle emlékirat egyedül János keresztnévét említi, a másik kettőét nem. Imre és Bálint részvételéről azonban egy Kökényesdytól független, közel egykorú forrásunk is van. Szalay László a kuruc háború egyik első hazai történetírójától, Kolinovics Gábortól idézi Rakovszkyval kapcsolatban, hogy Bercsényi és Károlyi után „több sebet ejtenek rajta Ilosvay Bálint és Imre, a fejedelem udvarnokai”.³⁷ Ha mégis igazolható lenne Thaly kétkedése Ilosvay Bálint jelenlétét illetően, akkor felvethetjük még az udvari főkornétás, Ilosvay György szerepvállalását, neki ugyanis állandóan a fejedelem környezetében kellett tartózkodnia.³⁸ Összességében még annyit fűzhetünk hozzá Kökényesdy emlékiratához, hogy ha célzatosan meghamisította is az események valós menetét és alaptalanul állította a vérengzés előre eltervezett voltát, az Ilosvayak szerepének kiemelése aligha volt légből kapott (mint láttuk, Kolinovics adata is megerősíti), ráadásul éppen Jánossal még a franciaországi emigráció idején is volt alkalmunk feleleveníteni a régi históriát.³⁹

Következő tényszerű adatunk Ilosvay Jánosról Rákóczi 1707. szeptember 11-én kelt parancslevele, amelyben arra utasítja Csányi György tokaji sóinspektort, hogy adjon 300 kősót a vicefegyverhordó özvegy édesanyja számára, ha arra rendelt emberük jelentkezni fog az adományért.⁴⁰ Ez a dokumentum tisztázza Ilosvay már említett származását is. A fejedelmi utasításhoz ugyanis két (dátum nélküli) elismervény tartozik, az egyikben Komjáti Mihály felsőmérési prédikátor tanúsítja, hogy az Ilosvay számára kiutalt sóból négy kősót vett fel „Puki Mártonné asszonyom izenetiből”, a másikban pedig újabb tíz kősó felvételét igazolja.⁴¹ Nagy nehézségbe ütközött azonban a teljes mennyiség kiutalása, özvegy Puki Mártonné Ónody Erzsébet 1708. február 21-én Méráról írt levélben kérte Csányi sóinspektort, hogy jelezze, ha újabb tíz kősóért küldheti szekerét egyik emberével.⁴² Ilosvay

37 Kolinovics latin nyelvű munkája a kuruc háborúról máig kiadatlan. A vonatkozó részt idézi Szalay, 1859. VI. 426. 1. jegyz.

38 Rákóczi 1707. május 15-én Szerencsről, majd május 26-án már az országgyűlés körömi táborából utasítja a Gazdasági Tanácsot bizonyos dézsmaborok átadására Ilosvay György főkornétás arra kiküldött emberének, úgy tűnik tehát, hogy ebben az időben is mellette tartózkodott: MNL OL E 148. MKA NRA Fasc. 1584. No. 37. és 39. – NB. Az udvariak 1709. évi kimutatásában a fent említett három fivér: Ábrahám, Bálint és Imre is főember-szolgaként szerepel (lásd alább: 51. jegyz.), sajnos, 1707-ről ilyen kimutatásunk nincsen.

39 Lásd erre alább a 70. jegyzetet.

40 Mészáros, 2023. 43–44. A parancslevél hátoldalán Bulyovszky Dániel feljegyzése szerint Csányi 1708. június 5-i elszámolásakor 53 kősót adott át az utalvány ellenében, de mivel 247 kősó még hátralékban volt, a kiutaló parancslevél továbbra is Csányinál maradt. – NB. Az utalvány alább idézendő mellékletei nem adják ki a teljes, 300 darabos tételt.

41 Uo. 44. 1–2. sz. melléklet.

42 Uo. 44–45. 3. sz. melléklet.

bérese, Gyula vagy Gyura Mihály végül 1708. augusztus 31-én 37, szeptember 18-án 50, szeptember 23-án pedig 150 kőso átvételét igazolta Tokajban.⁴³

Magáról Ilosvayról röviddel Rákóczi sókiutalási rendelete után, 1707. november 13-án hallunk újra, mégpedig tisztségének reprezentatív ellátása kapcsán, a Nemesi Társaság új tagjainak beiktatási ceremóniája alkalmával: Rákóczi magán-titkára, Beniczky Gáspár az ünnepély részletes leírásakor megemlíti, hogy a fejedelem oldalán „egyik felől nemzetes vitézlő Daniel Péter főfegyverhordozó őfelsége aranyos bozogányát, más felől pedig nemzetes vitézlő Illosvai János vicefegyverhordozó aranyos s rubintos kardját kezeiken tartották”.⁴⁴ Mindez teljesen egybevág a fejedelem 1708-ban kiadott udvari rendtartásában szereplő előírással, amelyben az olvasható, hogy „pompák alkalmatosságával (...) a fő fegyverhordozónk buzogányunkot, a vice pedig lovon mentünkben kardunkot hordozzák”.

Az utasítás egésze pontosan körülírja a fegyverhordozók feladatkörét és kötelemait: a fejedelem minden szolgája között leginkább ők voltak kötelesek életük árán is védelmezni urukat, legalább egyiküknek ezért állandóan Rákóczi mellett kellett tartózkodnia. Táborozás és utazás alkalmával egyiküknek a fejedelem szobájában vagy sátrában, a fegyverek mellett kellett aludni. Egyedül kvártélyozás esetén, vagyis a nyugalmasabb hátszági szállásokon volt engedélyezve, hogy éjszakára a – fejedelem ruházataért felelős – csuhadárokkal is felválthassák magukat. Még nyugovóra térésüket is szabályozták: uruk lefekvése „után legfeljebb egy órával, minden zörgés és kopogás nélkül, mentül nagyobb csendességgel” kellett ágyukat megvetni, és még arra is ügyelniük kellett, hogy „mindenekben a csinosságot megtartsák”. A fegyverek tisztán és készenlétben tartása is az ő feladatuk volt, olyannyira, hogy életükkel is számot kellett adni, ha ebben valami fogyatkozás lett volna. Sőt, saját fegyverüket és lovukat is úgy kellett tartani, hogy azokból végszükség esetén bármikor kisegíthessék urukat. Amelyikük épp rendes szolgálatban volt, annak egyik felfegyverzett lovát és szolgáját is a fejedelem paripái között kellett készenlétben tartani, hogy minden váratlan helyzetben, akár éjszakának idején is lóra ülhesenek. Rákóczi még a józan életet is szigorúbban elvárta tőlük, mint „egyéb rendbéli” szolgáitól, noha a részegséget senkitől sem tűrte el. Az udvaron belül közvetlenül a főkapitánytól és helyettesétől (Vay Ádámtól és Török Andrástól) függtek, vagyis nem voltak alárendelve az udvarmesternek.⁴⁵

Ilosvaynak az alfegyverhordozói teendők mellett egyéb bizalmas feladatokat, így például írnoki teendőket is el kellett látnia a fejedelem oldalán, aki 1708. április 25-én „bizonyos magános dolgokat dictált” neki, 29-én pedig „sokat dictált” neki és francia titkárának.⁴⁶ Fegyvernöki szerepében minden bizonnyal az 1708. augusztus 3-i trencsényi csatában élte át a legmegrázóbb percekét, amikor a fejedelem lovával felbukva eszméletét veszítette, és ki kellett őt menteni a vesztesre álló csata forgatagából. Egykorú tudósítás nem maradt fenn, amely részletesen említe-

43 Uo. 45–46. 4–6. sz. melléklet. A béres nem tudott írni, ezért csak keresztet tett a neve után, és nevét – nyilván hallás után – kétféle változatban jegyezte le az írnok: két ízben *Gyula*, egyszer pedig *Gyura* alakban.

44 Beniczky, 2005. 71.

45 Koltai, 2001. 173–174.

46 Beniczky, 2005. 129–130.

né a válságos pillanatok lefolyását, de Kolinovics már idézett krónikájában a nemes testőrség három tagja (Bercsényi László, Ghillányi Péter és Simándy Mihály), valamint Berzeviczy Ádám lovászmester mellett a két fegyverhordozót is név szerint említi hősiességük kapcsán.⁴⁷ A Rákóczi után vágató Ilosvay lova állítólag szintén felbukott és nyakát szegte, Daniel pedig saját süvegét adta át a fejedelemnek, mert az övé elveszett a baleset helyszínén.⁴⁸ Mivel Rákóczi a zsbói csatavesztés (1705. november 11.) után személyesen ekkor vállalt csak újra harcot a császáriakkal, szinte bizonyos, hogy Ilosvay János ekkor esett át a tűzkeresztségen is. (Daniel már korábban is hadban forgott, neki nem ez lehetett az első találkozása az ellenséggel.)

Ezt követően csak 1709. június 22-én, Fogarassy István udvari vicekomornyik Kőrössy György főkomornyikhoz írt levelében bukkan fel újra „Ilosvay János uram” neve tisztség nélkül, de Thaly itt ismét zárójeles kiegészítéssel élt, s „udvari főtiszt”-ként azonosította az ifjút,⁴⁹ Petrovay pedig ezt már előléptetésnek magyarázza.⁵⁰ Valójában még ekkor is alfegyverhordozó volt, fennmaradt ugyanis az udvariak 1709. évi tabellája az egyes tisztségviselők jövedelmének részletezésével: Daniel Péter főfegyverhordozó évi 100, vicéje, Ilosvay pedig 80 (német vagy magyar?) forint fizetést kapott. Ezenkívül az előbbinek 3 oralis és 6 equilis portio (azaz személyi fejadag és lótáp) járt, az utóbbinak mindkettőből eggyel kevesebb. (Ez valószínűleg azt jelenti, hogy Danielnek 3 szolgálja és 6 lova, Ilosvaynak pedig 2 szolgálja és 5 lova volt.) Végül mindkettőnek 7-7 sing angliai posztó járt.⁵¹

A fejedelem 1710. május 20-án, Munkácson kelt ünnepélyes oklevelében birtokadományjal jutalmazta „Nemzetes Vitézlő Ilosvai János Fegyverhordozó és a' Szent Háromság gondviselése alatt Vitézkedő Nemessi Társaságbéli Adjutánt” hívét.⁵² A Bereg vármegyei Tivadar faluban adományozott neki két jobbágytelket minden tartozékukkal együtt, egyedül a tisztai révhöz való jogát tartotta fenn magának Rákóczi. Az adomány Ilosvay feleségére és szabad rendelkezése szerinti örökösre is kiterjedt, de ez minden bizonnyal csupán a jövőre szóló kitétel volt, mivel Ilosvay ekkor még nőtlen lehetett, s később sem alapított családot. Az oklevél legfontosabb adatának azt tarthatjuk, hogy Ilosvayt a Nemesi Társaság segédtsíjtje-

47 Kolinovics névsorát épp egy tévesztés miatt tarthatjuk hitelesnek: a nemes testőrök között ugyanis Simándy Gergely és Márton szolgált, nem pedig Mihály, de ha Kolinovics évekkel később jegyezte le mások elbeszélése nyomán a történeteket, akkor a keresztnév eltévesztése érthető, és semmiképp sem tűnik úgy, hogy valaki indokolatlanul tolta magát vagy egy hozzá kötődő személyt előtérbe, mivel ez esetben a név nem lenne eltévesztve.

48 Ismét sajnálkoznunk kell Kolinovics művének kiadatlan volta miatt. Bizonyára az ő előadását tolmácsolja részletesen Thaly, 1864. 255. sz. (november 8.). A szintén Kolinovics munkájára támaszkodó Markó Árpád előadása már kevésbé informatív, Ilosvay nevét éppen csak megemlíti, ráadásul őt és Danielt is csak „apródnak” mondja. Lásd tanulmányának általunk modernizált kiadását: Markó, 2003. 224.

49 Thaly, 1883. 186.

50 Petrovay, 1896. 101.

51 MNL OL G 15. I. 1. Caps. A1. Fasc. 7. pag. 87. – NB. Ebben az évben Ilosvay Ábrahám, Bálint és Imre is az udvari főemberek között szerepel 400-400 forint évi fizetéssel 6-6 oralis és 10-10 equilis portióval, valamint 7-7 sing angliai posztóval.

52 Eredeti: DRERL C 63. 2. doboz. (Rákóczin kívül Ráday Pál írta alá.) – F. T.; Thaly Kálmán másolata: OSZK Kt. Fol. Hung. 1389. Fasc. 27. fol. 26.

ként (adjutant) említi, ez utóbbi tisztsége pedig teljesen új életrajzi adat, sőt a testőrség intézménytörténetéhez is új információt jelent.⁵³ Harmadfél hónappal később, augusztus 6-án, a Sajó menti táborból adta ki Rákóczi újabb oklevelét, ezúttal nem Ilosvay, hanem édesanyja, özvegy Puky Mártonné Ónody Erzsébet számára. Ebben fia „éjjeli és nappali, nyukhatatlan (...) hív szolgálatjára” való tekintettel felmentette az asszonyt a közterhek viselése alól, és ennek megtartására intette Abaúj vármegye tisztjeit is. Az irat külzetére a vármegye október 30-án Fonyban megtartott közgyűlésén rávezették a tudomásulvételi határozatot, éppen akkor, amikor a kuruc hatalom a térségben már teljesen összeomlott.⁵⁴

Maga Ilosvay közben súlyos lovasbalesetet szenvedett, amiből csak hosszú idő után épült fel. Az esetről ismét Fogarassy és Kőrössy levelezéséből értesülünk, előbbi írja utóbbinak 1710. szeptember 24-én: „Tegnap Ilosvay János megrugaskodván az maga lován Buday István uramnál Tardoson, igen rúvál megesett, – szót is alig vehetni belőle.” Jellemző, hogy Thaly ismét zárójeles magyarázatokkal egészítette ki a szöveget: Ilosvayt ezúttal udvari bejárónak, Budayt pedig (helyesen) tábornoknak nevezve, és azt is sietett megjegyezni, hogy Ilosvay utóbb „meggyógyult s elkísérte Rákóczit Párisba”.⁵⁵ 1710. október 22-én Ottlyk György udvarmester arról tájékoztatta a munkácsi várban tartózkodó Kőrössyt, hogy a fejedelem utasítására három beteget küld Munkácsra, köztük Ilosvay Jánost, akiknek ellátására Kőrössy adjon annyi óbort, „amennyit elegendőnek ismèrend”.⁵⁶

Lengyel- és Franciaországban

Felgyógyulásáról és emigrációba vonulásáról nincs közvetlen adatunk, de feltételezhetjük, hogy Rákóczival együtt hagyta el az országot 1711 februárjában. Amikor Rákóczi 1711. augusztus 29-én a dél-lengyelországi Jaraszlóban (Jarosław) hajóra szállt és I. Péter cárral együtt Toronya (Toruń) felé indult, kíséretében volt Ilosvay János is,⁵⁷ aki azután Danckába (Gdańsk) is követte.⁵⁸ Ebből az időszakból maradt fenn Beniczky Gáspár fejedelmi titkár elszámolása 19 aranyról, amelyet szeptember 27-én vett fel „Ilosvai János Uramtul”.⁵⁹

Szatmári-Király Ádám 1711 márciusától vezetett naplójában csak 1712. újév napján bukkan fel a neve, amikor hat református bujdosó nemes egyikeként

53 A Nemesi Társaság névsorának teljességre törekvő áttekintésében Ilosvay neve nem szerepel: Heckenast, 1997.

54 MNL OL P 1805. 3. tétel, fol. 3. (kései másolat) – F. T. Az oklevelet pontos dátum nélkül, csupán évszámmal idézi Csoma, 1897. 449. és őt követve Endes, 1938. 91.

55 Thaly, 1883. 386. (A bejárói feladatkört Thaly nyilván elvettette, emlékezetből írt egy belső udvari tisztséget a névhez.)

56 Uo. 397.

57 Lásd: Hopp, 2000. 112.

58 Neve szerepel egy közelebbi dátum nélkül készült jegyzékben: „Anno 1711. Danckára menteknek Laistroma.” Az akadémiai másolatról közli Hopp, 1973. 44.; Hopp, 2000. 116–117.; az adatot idézi Köpeczi, 1991. 149.

59 Lásd: MNL OL G 15. I. 1. Caps. H. Fasc. 238. pag. 16.

a danckai német templomban vesz úrvacsorát.⁶⁰ Egy 1712. évi udvari számadásban is több alkalommal előfordul Ilosvay János neve: február 3-án, március 13-án és április 2-án nagyobb összegeket juttatott el a számadás készítőjéhez (valószínűleg Fogarassy István vicekomornyikhoz), május 19-én, július 7-én és augusztus 9-én pedig a kiadási tételek között említik, amikor az Elbingenben (Elbląg) lévő lovainak ellátására és az ő ételére és italára, majd pedig általa megelőlegezett kisebb házi kifizetésekre kapott költségtérítést. Több ízben említik szolgáját, aki június 1-jén, 23-án, 28-án, július 3-án és 11-én szecskára (véltetően a hátasok takarmányozására) vett fel kisebb összegeket. (Később ugyanezeknél a kifizetéseknél egy bizonyos Andris szerepel, valószínűleg ugyancsak róla lehet szó.)⁶¹ 1712. október 25-én Sibrik Miklós, doktor Lang Jakab Ambrus és a francia Antoine d’Absac társaságában Danckában hajóra szállva Anglián át Párizs felé indult, ami Rákóczi utazásának előkészítését jelentette.⁶² Egy későbbi adat szerint Rákóczi a Danckában maradt Vay Ádám udvari marsall gondjaira bízta „Ilosvay János nagyobbik pej lovát”,⁶³ a derék hátas azonban aligha látta már viszont gazdáját.

Miután Rákóczi és tágabb kísérete is Franciaországban telepedett le, Ilosvay a félig-meddig inkognitóban lévő urától függetlenül élt Párizsban, a fejedelem által kibérelt Hôtel du Perron palotában, amely éppen a magyarok révén kapta ezután a „kártyabarlangjáról” elhíresült Hôtel de Transylvanie nevet.⁶⁴ Ilosvay itt folytatta, illetve elvégezte tanulmányait. (Sajnos nem tudjuk, formális oktatásban részesült-e, vagy csupán a francia nyelvet és kultúrát sajátította el magánúton.)⁶⁵ Rákóczi úgy emlékezett, hogy „néhány héttel a király halála [1715. szeptember 1.] előtt engedélyt kérvén, barátaival együtt Champagne-ba utazott”. Ez a peregrináció nem tarthatott néhány hétnél, legfeljebb két-három hónapnál tovább, miközben Rákóczi Grosbois-ba vonult, s a kamalduli szerzeteseknél rendezte be a világi élettől visszahúzódó, lelki megújulásra vágyó életét.

Amikor Ilosvay visszatért, Rákóczi kíséretének többi tagjától értesült a fejedelem döntéséről, és mivel megélhetésük már XIV. Lajos életében is az uralkodó kegyétől függött, most az ő halála és uruk magányba vonulása kétségbe ejtette őket. Ilosvay azonnal engedélyt kért és kapott, hogy Rákóczihoz mehessen. „Abban reménykedett, rá tud majd bírni, hogy Párizsban bérelt lakásban tartózkodjam rendszeresen, és inkább az udvart látogassam, mint a magányt” – fogalmazott *Vallomásaiban* a fejedelem. Ilosvay azonban a Rákóczi egyik szolgájával, majd a fejedelemmel folytatott eszmecsere követően, miután egy szerzetesi fogadalomtételnél is jelen volt, maga is a lelki megújulás felé fordult. Párizsba visszatérve az udvari ifjak nevelésével megbízott katolikus pap (talán Brenner abbé)⁶⁶ hatására

60 Szathmári Király, 1866. 257.

61 MNL OL G 15. I. 1. Caps. H. Fasc. 238. pag. 39–79.

62 Szathmári Király, 1866. 262. Idézi Hopp, 1973. 80.

63 Márki Sándor után idézi Hopp, 1973. 84–85.

64 Hopp, 2000. 135.

65 A fejedelem mindössze ennyit ír erről *Vallomásaiban*: „Tanulmányainak elvégzéséért tőlem függetlenül, Párizsban élt az udvaromhoz tartozó többi francia nemessel együtt.” (Ford. Szepes Erika.) Rákóczi, 1979. 551.

66 Hopp, 2000. 166.

a felekezeti kérdésekben is elmélyedt, és úgy döntött, katolizál. Rákóczi, akinek vallási toleranciájáról épp udvarának nagyszámú protestáns tagja tehet tanúbizonyságot, szívből megörült az ifjú szándékának, ami meggyőződése szerint lelki indítatásból és nem számításból fakadt. Áttérésére 1716 vízkeresztjén, azaz január 6-án került sor, július 14-én pedig maga a párizsi bíboros érsek bérálta meg Párizsban, saját kápolnájában; bérmaszülei Rákóczi és felesége lettek, a fejedelemszszonyt azonban távolléte miatt egy szegény asszonnyal kellett helyettesíteni.⁶⁷

Rákóczi udvarának többi tagja nyilván értetlenül állt Ilosvay „pálfordulása” (katolizálása és a szerzetesi magány vállalása) előtt, s talán innen kaphatott szárnyra az az alaptalannak minősíthető szóbeszéd, amely Rákóczi érzelmi kötődését és Ilosvay megtérése fölötti örömét bűnös viszonyként magyarázta. Legalábbis így értelmezhető Rákóczi egyik fiatal, kalandor szellemű diplomatájának, Klement János Mihálynak a császárhoz írt levelében elejtett megjegyzése, hogy „tiltott viszony” (commerce deffendu) alakult ki a fejedelem és Ilosvay között. Jellemző, hogy ennek ellenére is éppen Ilosvayt és Sibrik Miklós udvarmestert akarta megnyerni kémkedésre Rákóczi környezetéből.⁶⁸

Amikor 1717 márciusában Rákóczi egyik portai diplomatája, Pápai János Franciaországba érkezett a szultán meghívólevelével, a fejedelem Ilosvayt küldte hozzá, részben hogy megrója Pápaikat hatáskörének túllépése miatt, részben pedig hogy végére járjon küldetése háttérének. Rákóczi „kipróbált hűségű és titoktartó ifjúként” jellemzi a megbízatás kapcsán Ilosvayt,⁶⁹ és nem is sejtí, hogy épp Ilosvay naivitását kihasználva szerzett a fejleményekről pontos értesüléseket egyik volt diplomatája, az ekkor már a császáriak számára kémkedő vetési Kökényesdy László, akiről fentebb az ónodi országgyűlés kapcsán már volt szó. A fejedelem egykori versailles-i követe már-már dicsekedve írta Savoyai Eugénnek, hogyan tudja lépre csalni a vigyázatlan Ilosvayt, s kiszedni belőle minden fontos információt, ami azért is könnyű, mert a rejtjelezést is ő végzi Rákóczi számára.⁷⁰

67 Az áttérés dátumát Rákóczi is pontosan közli *Vallomásaiban*, és Szathmári Király Ádám is feljegyezte naplójában, a bérálásról csak utóbbi emlékezik meg: Rákóczi, 1979. 552. és Szathmári Király, 1866. 375., 379.

68 Lásd Klement 1715. november 27-én (tehát Ilosvaynak Grosbois-ba való vonulása után, de még ünnepélyes áttérése előtt) kelt levelét a császárhoz: ÖStA HHStA UA Fasc. 194. Konv. B. fol. 1–2. (A levél másolatát Oross András, az MNL OL bécsi levéltári delegátusa volt szíves megküldeni nekem, segítségét ezúton is köszönöm!) Idézi minden megjegyzés és magyarázat nélkül: Köpeczi, 1991. 245. 41. jegyz. – Rákóczi *Vallomásaiban* tett megfogalmazása („jobban szerettem, mint ahogyan illett volna”) már-már megerősíteni látszik ezt a képtelen pletykát, itt azonban sokkal inkább lehet szó a fejedelem által a szolgálatában álló köznevesi ifjú iránt táplált érzelmek feudális hierarchia szerinti illendőségének mértékéről, mintsem a Klement által célzatosan elejtett „tiltott viszonyról”. Rákóczi egyébként tapintatosan, mégis leplezetlen őszinteséggel írt házasságtörő viszonyáról és a francia udvarban történt viszonzatlan szerelmi fellángolásáról is, ezért sem hihető súlyosabb bűnök elhallgatása egy olyan életgyónásban, ahol lelki megtérése szempontjából éppen a vonatkozó időszak jelentett fordulópontot. – A *Vallomások* forrásértékéről legújabbban lásd: Tüskés-Knapp, 2023.

69 „Az újonnan megtért Ilosvayt, egy kipróbált hűségű és titoktartó ifjút küldtem el, hogy tudja meg, és mondja el általam oly szigorúan megtiltott érkezésének okait, és a nevemben parancsolja meg Pápainak, tartson mindent titokban.” Rákóczi, 1979. 576.

70 Köpeczi, 1991. 263.; Köpeczi, 2001. 122.

A fejedelem végül feladta kezdeti bizalmatlanságát, és 1717 őszén Törökországba távozott, hogy megragadja a török–osztrák háborútól remélt lehetőséget. Úgy tűnik, Ilosvay nem tartott vele. Talán valami bizalmas feladattal maradt Franciaországban, mindenesetre személyéről mintegy tíz évig hallgatnak a források.⁷¹ Közben idehaza elkobozták birtokait, amelyeket 1714-ben a Bereg vármegyei Ilosván, Iloncán, Szajkófalván, (Vámos)atyán, az ugocsai (Kis- vagy Nagy)rákócon, valamint az ungi Csertészen írtak össze.⁷² Az elkobzáskor a János nővérét, Fáy Mihályné Ilosvay Máriát illető örökséget is lefoglalták, az ő részét azonban Fáynek sikerült visszaszereznie.⁷³ Ilosvay Mária egy 1738. december 17-i okiratban is szerepel, amely szerint édesanyjának unokaöccse, Ónody András 60 magyar forint megfizetése fejében neki és féltestvérének, Puky Andrásnak engedi át a zálogból kiváltott, Borsod vármegyei Ördögfalva pusztá őket illető negyedrészt.⁷⁴ Férje, Fáy Mihály 1744. április elején elhunyt, gyermekeik (ifj. Mihály, András és Katalin) október 10-én osztoztak meg az örökségen, amelyből anyjuk megélhetését is biztosították.⁷⁵ Egyelőre ez az utolsó adatunk Ilosvay János nővéréről.

A törökországi évek

Nem ismerjük, hogy Ilosvay János tudott-e kapcsolatot tartani rokonaival, kapott-e híreket hazulról, s mint említettük, róla magáról sincs adatunk egy jó ideig. Állítólag csak 1727-ben, Rákóczi György kíséretében érkezett Rodostóba,⁷⁶ Mikes Kelemen ugyanakkor már 1726. szeptember 17-i fiktív levelében olyan utalást tesz, amely vélhetően Ilosvayra vonatkoztatható. Mikes ekkor egy Rákóczi bizalmába férközött francia kalandort, egy bizonyos Vigouroux-t állít pellengérré, aki „ha huszat szól, a tizenkilenc szava hazugság, már itt némellyel elhitette, hogy ő tud aranyat csinálni”.⁷⁷ Mivel Vigouroux később szorosabb, baráti jellegű kapcsolatba került Ilosvayval, s mindketten az alkímia bűvöletébe estek, Mikes megjegyzését is többnyire órá szokás érteni.⁷⁸ Ez esetben téves Karácson imént említett megjegyzése, hogy Rákóczi

71 Thaly Kálmán és őt követve Petrovay György forráshivatkozás nélkül azt írják, hogy Ilosvay már 1717-ben török földre távozott: Thaly, 1888. 314–315.; Petrovay, 1896. 101. Szekfű Gyula is említi ugyan a nevét az 1718. évi eseményektől kezdve, de ő is csak sztereotip felsorolást ad, forrásadatok nélkül: Szekfű, 1913. 186., 214., 217., illetve 1993. 167., 193., 196. R. Várkonyi Ágnes Mikeset és Ilosvayt említi név szerint Rákóczi 1717. október 10-én Gallipoliba érkezett kísérei közül: R. Várkonyi, 2015. 354. Mindezt azonban egyetlen forrás sem erősíti meg: Mikes Kelemen, aki főként az első években számos bujdosótársáról név szerint is megemlékezik, Ilosvayt 1738-ig egyáltalán nem említi. Lásd: Seres, 2011. 45. A konstantinápolyi francia követ és Rákóczi 1725 áprilisa és 1727 februárja között folytatott levelezésében (103 fennmaradt dokumentumban!) sem bukkan fel a neve. Lásd: D’Andrezel, 1984.

72 MNL OL E 156. a. Fasc. 31. No. 108. és 113., Fasc. 84. No. 42., Fasc. 156. No. 22. és egy kései összeírás a birtok sorsára vonatkozó adatokkal: Fasc. 126. No. 45.

73 Fáy, 2024. 45.

74 MNL OL P 1729. 1. tétel. – F. T.

75 Fáy, 2024. 47.

76 Erre vonatkozóan lásd: Karácson, 1911. 112. 4. jegyz.

77 Mikes, 1966. 138. 76. levél.

78 Mikes, 1966. 596. 65. jegyz. Vö. Szekfű, 1913. 289., illetve 1993. 253.

Györggyel együtt ment volna Rodostóba, hiszen a herceg csak 1727. június 15-én érkezett meg a francia kalandor fia, ifj. Vigouroux kíséretében.⁷⁹

Tény, hogy 1727 tavaszától egyre sűrűbben bukkan fel Ilosvay neve a rodostói kolónia tagjai között, főként az idősebb Vigouroux-val folytatott levelezésben.⁸⁰ Az eredetileg protestáns (hugenotta) Vigouroux Rodostóban idősebb fiával együtt katolizált, és ezzel (Ilosvay példáját követő megtérésével) végképp elnyerte Rákóczi bizalmát. Úgy tűnik, Ilosvayt is az ujja köré csavarta. Levelezésükből kitűnik, hogy a francia a császári kegyelem elnyerésével kecsegtette már nem túl fiatal, de roppant naiv barátját. Vigouroux – miközben Rákóczitól kapott diplomáciai feladatait teljesítette – a konstantinápolyi és a berlini császári követ útján felajánlotta szolgálatait a császárnak, s egyúttal Ilosvay számára is kegyelmet és Bécsbe szóló útlevelet kért. Azt állította, hogy a bujdosó nemes Rákóczi bizalmasaként lényeges információkkal szolgálhatna a császár számára. Ilosvay foglalkozott is a hazatérés gondolatával, de a pusztai kegyelem mellé grófi és tábornoki címet, valamint bizonyos máramarosi birtokokat szeretett volna kapni.⁸¹

Mivel próbálkozásai a császári udvar részéről süket fülekre találtak, Ilosvay utóbb másképp próbált kiszakadni a rodostói élet egyhangúságából: 1731-ben tárgyalásokat kezdett a Portán, hogy Moldva határán egy lakatlan területen saját kolóniát, sőt családjában öröklődő új vazallus fejedelemséget alapíthasson. (Ide állítólag még Mikes is követte volna, hogy elnyerhesse végre régi szerelmének, Bercsényi Miklós özvegyének, a Lengyelországba távozott Kőszeghy Zsuzsinak kezét.)⁸² Magától értetődően ez az irreális terv sem valósulhatott meg.

Az öregedő Rákócziban új reményeket ébresztett az 1733-ban kirobbant lengyel örökösödési háború. Egy lehetséges magyarországi hadjárat előkészítése céljából 1734 nyarán a lengyel határszélre küldte Máriássy Ádám ezredest és Ilosvayt, hogy közvetlen kapcsolatba léphessenek lengyel földön élő embereivel, Jávorka Ádámmal és Krucsay Istvánnal.⁸³ A franciák által támogatott Leszczyński Szaniszló helyzete azonban nem alakult kedvezően, és végül Rákóczi reményei is szertefoszlottak. A fejedelem rövid betegség után, 1735 nagypéntekjén távozott az élők sorából. Különös, hogy még 1732-ben megírt végrendeletében Ilosvay nem szerepel. Sem udvarának tagjai, sem pedig azon főemberek között, akiknek a francia király kegydíját kérte pontos összegekben. Az előbbieken kívül Sibirik Miklóst és Mikes Kelemet említi az élen, az utóbbiak között pedig gróf Csáky Mihályt, báró Zay Zsigmondot, Krucsay Istvánt, Pápai Jánost, Máriássy Ádámot és Pápai Gáspárt so-

79 Lásd Mikes június 17-i fiktív levelét, valamint Köpeczi, 1991. 396.

80 A levelezés másolatban áll a magyar kutatók rendelkezésére (OSZK Kt. Fol. Gall. 41.), Thaly, Szekfű és Köpeczi is használta, de teljes kiadása (és magyar fordítása) még várat magára. Ilosvay Vigouroux-hoz írt első ismert levelének kelte (1727. április 28.) megelőzi György herceg érkezését. Lásd erre: Szekfű, 1913. 385., illetve 1993. 339. jegyz. Igen valószínű, hogy Mikes 1726. őszi, már idézett megjegyzése csakugyan Ilosvayra vonatkozik.

81 Szekfű, 1913. 287., 289–291., illetve 1993. 251., 253–254. (Jellemző, hogy Thaly Kálmán csupán a rodostói „mosolygó idyll”-t olvasta ki levelezésükből: Thaly, 1908. 13.)

82 Ilosvay terveiről lásd: Szekfű, 1913. 310. és 394., illetve 1993. 271–272. és 347. 180. jegyz.; Hopp, 1973. 185–186.; Köpeczi, 1991. 423.; Tóth, 2012a. 21.; Tóth, 2012b. 52–53.; Tóth, 2012c. 268.

83 Szekfű, 1913. 331., illetve 1993. 288.; Hopp, 1973. 191.

rolja fel. Nem tudjuk, hogy a fejedelem által egykor annyira kedvelt Ilosvay miért nem szerepel egyik csoportban sem.⁸⁴

Maga Ilosvay még 1735. február közepén is a lengyel határszélen tartózkodott, 13-án a podóliai Zuwanicén állított ki egy okmányt Máriássyval, Jávorkával és Krucsayval együtt.⁸⁵ Rákóczi halála után közülük a Khotinban (Chocim, Hotin) maradt Krucsay és Jávorka tartására a szultán 1735. április 28-án napidíjat rendelt, előbbinek 100, az utóbbinak pedig 90 akcse értékben.⁸⁶ Máriássynak már előbb, 1734. szeptember 24-én illő szállást rendelt a Porta Khotinban, 1736. október 4-én pedig 240 akcse napi tartásdíját is áttették a szultáni kincstárból a moldvai adópénztárba.⁸⁷ Feltűnő, hogy Ilosvay neve e rendelkezések között sem szerepel. Miután 1735-ben kitört az orosz–török háború, 1736-ban pedig átmenetileg orosz kézre került a Krím félsziget, a khotini bujdosók helyzete is megváltozott. Krucsay végleg Lengyelországba költözött, s tartásdíjából Máriássy Ádám kapott némi emelést.⁸⁸ Jávorkát nem sokkal Rákóczi halála után krími konzullá nevezte ki a konstantinápolyi francia követ, ahol az oroszok bevonulásakor „eltűnt” (valójában átállt az oroszokhoz),⁸⁹ s Ilosvay János („Ilosfay nevű bejzáde”) csak ekkor fordult a Portához azzal a kéréssel, hogy Jávorka 90 akcsés tartásdíját ezentúl neki utalványozzák. A szultán azonban már előbb elrendelte a halottnak vélt Jávorka kegydíjának beszüntetését, és 1736. november 13-i rendeletében megtagadta, hogy „abból egyetlen akcse, egyetlen poltura” is kifizetessék.⁹⁰

Ilosvay és a bujdosók életében Rákóczi József herceg megérkezése hozott újabb változást. Miután 1737-ben az osztrákok is bekapcsolódtak az orosz–török háborúba, és ezzel új front nyílt a Balkánon, a törökök ismét hasznot remélhettek a Rákóczi név és a bujdosók mozgósító erejétől. Rákóczi József 1738 elején népe-sebb kísérettel szállt táborba, és a szultán ekkor (január 9-én) főembereinek, három tábornoknak és két „civil” előkelőnek (bejzáde) is tartásdíjat rendelt. A tábornokok közül Rákóczi József olasz kísérője, egy bizonyos Dasti kapta a legmagasabb összeget 360 akcse értékben, utána Pápai János következett 300 és Ilosvay János (Ilosfay) 240 akcsével. A két civil közül Mikes Kelemen volt a rangosabb, az ő 180 akcsés napidíját saját kérésére 300 akcséra emelték fel, végül Pázmán bejzáde következett 120 akcsével.⁹¹ Maga Mikes is ugyanezeket a társait sorolja fel Csáky Mihállyal és

84 Arra aligha gondolhatunk, hogy a név nélkül említett komornyikok egyike lett volna, mert a rájuk egyenként hagyott 1000 livre a többieknek szánt összegeknek csupán a töredékét teszi ki, márpedig ha Sibrik és Mikes 10-10 ezer livre-t kapott, Ilosvay nem kaphatott tizedannyit. Lásd: Rákóczi, 1984. 247–248., 480–481.

85 A latin nyelvű okmány a Forgách Simon néhai kuruc tábornagy ekkoriban elhunyt fiának, Zsigmondnak nyújtott kölcsönösszegek behajtása érdekében készült meghatalmazás volt Krucsay számára. Magyar fordítását lásd: Thaly, 1888. 310–312.

86 Karácson, 1911. 108–109. No. CXII.

87 Uo. 106–107. No. CIX. és 111. No. CXVI.

88 Uo. 112. No. CXVII.

89 Jávorka életének erre a sokáig homályban maradt szakaszára Tóth Ferenc tárt fel új adatokat: Tóth, 2011. 1192–1198.

90 Karácson, 1911. 112–113. No. CXVIII.

91 Uo. 115–116. No. CXXII.

Zay Zsigmonddal együtt 1738. október 14-én Oroszcsíkból⁹² keltezt levelében, miután a súlyosan beteg Rákóczi Józseffel együtt 6-án Vidinben hajóra szálltak. Ilosvayt ebben az egyetlen levélben említi név szerint.⁹³

Az 50. életéve felé járó vagy ahhoz közeledő Ilosvay későbbi sorsát nem ismerjük, nagy valószínűséggel még az év vége előtt elhunyt. Úgy tűnik, hogy rá vonatkoznak Mikes december 15-i levelének következő szavai: „a minap is eltemetők egy atyánkfiát, és amennyin már maradtunk, egy szilvafának is elférünk az árnyékában”.⁹⁴ Korábban Máriássy Ádámot vélték az itt említett elhunyt bujdosónak, akit Mikes egyetlenegyszer sem nevez meg a *Törökországi levelekben*, bár bizonyíthatóan jól ismerték egymást.⁹⁵ Máriássy haláláról, illetve khotini szállásának Zay Zsigmondnak való átadásáról és Zaynak Ruszcsukból Khotinba küldéséről az 1739. május 15-i szultáni rendelkezések szólnak.⁹⁶ Nem valószínű, hogy ha Máriássy már decemberben elhunyt volna, akkor ilyen sokáig várnak ezekkel az intézkedésekkel. Ráadásul Máriássy minden bizonnyal Khotinban hunyt el, Mikes december 15-i levele pedig Csernavodában kelt, tehát az időbeli és földrajzi távolság is ellene szól, hogy Mikes Máriássyra utalt volna. Egy újabban feltárt forrás megerősíti, hogy Máriássy május első felében hunyhatott el, ez pedig nem más, mint Jávorka Ádám 1743. június 22-i levele Károlyi Sándorhoz.⁹⁷ A kalandos életű egykori kuruc főhadnagy – mint láttuk – krími konzulként átállt az oroszokhoz, majd visszatért Lengyelországba, és megszakította a kapcsolatot a törökországi bujdosókkal. Mégis új információkhoz jutott róluk, amikor Bercsényiné Kőszegi Zsuzsi megosztotta vele a Mikestől kapott híreket. Mikes ugyanis megírta egykori szerelmének, hogy Rodostóban az öreg Csákyval és Zayval együtt mindössze hárman maradtak az első bujdosók közül, Ilosvay János és Pápai János 1738-ban hunyt el, Máriássy Ádám pedig Khotinban, három hónappal az oroszok bevonulása előtt távozott az élők sorából. Mivel Khotin 1739. augusztus 30-án került orosz kézre, a már említett szultáni fermán pedig május 15-én kelt, a Jávorka (illetve eredendően Mikes) által említett három hónapos különbség is csak bőven számolva jön ki, bizonyos tehát, hogy nem tehetjük Máriássy halálát további öt hónappal korábbra.

Van ezért némi bizonytalanság Jávorka tudósításának hitelességét illetően: Pápai János ugyanis nem 1738-ban, hanem csak 1740 tavaszán hunyt el Bukarestben. Mikes ennek kapcsán azt is kijelenti, hogy immár csak négyen maradtak az első bujdosók közül.⁹⁸ Mivel Jávorka szerint három évvel később már csak harmadmagával maradt, akár Ilosvay is lehetett volna az, aki 1740 májusa és 1743 eleje között hunyt el. Mivel azonban Jávorka tudósítása teljesen egybeesik Mikes 1738.

92 A bulgáriai Ruszcsuk (ma Rusze) régi magyar neve.

93 Mikes, 1966. 230. 142. levél. Vö. Seres, 2011. 45.

94 Mikes, 1966. 235. 145. levél.

95 Uo. 712.

96 Karácson, 1911. 136–137. No. CXLIX–CL.

97 Közli Seres, 2008. 385–386. No. 6.

98 „...így fogyunk lassanként, és annyi sok közül, csak négyen maradtunk, akik a szegény fejfedelmet, szerencsétlenségünkre, idegen országra kísértük...” Bukarest, 1740. május 22. Mikes, 1966. 249. 156. levél. Hopp Lajos szerint Mikes itt vélhetően „Zay, Ilosvai, Pázmándy személyére és önmagára” gondolt (uo. 723.), de megfelelkeznek Csákyról, akit a fentiek tükrében Ilosvay helyére tehetünk.

december 15-i levelével, Seres Istvánnal érthetünk egyet, hogy az 1740 tavaszán még életben lévő négy régi bujdosó közül a rodostói halotti anyakönyvben 1742. augusztus 5-én *Petrus Pasmandi* néven bejegyzett magyar ezredes (colonellus hungarus) hunyt el elsőként.⁹⁹ Ha Mikes vagy az ő tudósítását tolmácsoló Kőszeghy Zsuzsi, illetve Jávorka tévedett is Pápai János halálának évében, Illosvayét – úgy tűnik – helyesen adták meg. Körülbelül egy hónappal Rákóczi József halála (1738. november 10.) után fejezte be tehát viszontagságokkal teli földi pályafutását II. Rákóczi Ferenc szeretett fegyverhordozója, aki ugyan nem bizonyult annyira „titoktartónak”, mint a nagy fejedelem hitte, de „kipróbált hűségét” azért – ha Szent Péterként olykor meg is ingott – holtig megtartotta.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelyei

DRERL = Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára

C 63. = Puky család levéltára

MNL BAZVL = Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára (Miskolc)

IV. 501. c. = Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Bejegyzett törvényszéki iratok

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.)

E 148. = Magyar Kamara Archivuma, Neo-regestrata acta

E 156. = Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et conscriptiones

G 15. I. 1. = Rákóczi-szabadságharc levéltára, II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára, Emigrációba vitt rész

G 16. I. 2. d. = Rákóczi-szabadságharc levéltára, II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára, Munkácson maradt rész, Katonai iratok

G 29. V. 3. a/B. = Rákóczi-szabadságharc levéltára, Gazdasági iratok, A fejedelmi udvartartás iratai, Udvari kommisszáriusi számadások és más udvartartási iratok

P 665. 1. a. = Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Idegen gyászjelentések

P 1729. 1. tétel = Fáy család, Évrendezett iratok

P 1805. 3. tétel = bizáki Puky család levéltára, Puky családtagok, Puky Márton és felesége, Ónody Erzsébet iratai

99 Seres, 2011. 47. Vö. Thaly, 1889. 571. [nyomdahibából 517!] – Pázmány Péter személyével azonban két probléma is van: az anyakönyv ugyan *Pasmandi* és *Pazmand* alakban írja, Mikes és Rákóczi József azonban *Pázmány*, *Pasmány* írásmóddal utaltak rá. A Rákóczi udvarában szolgálók között mindkét ismert nemesi család, a Pázmány és a Pázmány nevét is fellelhetjük, s véleményünk szerint Thaly önkényesen döntött a Pázmány alak helyessége mellett, mégpedig azért, mert annak kuruc kori tagját a saját felmenői között tudhatta: Uo. 593–595. – NB. Nem pusztán származásának (helyes névalakjának) eldöntése lenne azonban fontos, hanem az is feltárára vár még, hogy mikor csatlakozott a rodostói bujdosókhoz: mindjárt kezdetben (vagyis a Mikes által következetesen megkülönböztetett első csoporttal) vagy később, esetleg csak Rákóczi Józseffel együtt érkezett a Márvány-tenger partjára.

OSZK Kt. = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (Bp.)

Fol. Gall. 41. = A Vigouroux család iratai (1906 körül készült kéziratos másolatok a Naxos szigetén őrzött eredetiekről)

Fol. Hung. 1389. = Thaly Kálmán kuruc kori okmánygyűjteménye

ÖStA HHStA = Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs)

UA = Ungarische Akten (Hungarica)

2. Kiadott források és szakirodalom

Áldásy

1895 Áldásy Antal: Az 1707. évi ónodi országgyűlés története. In: *Századok*, 29. (1895) 546–563., 619–647., 710–745., 845–855., 922–949. [Önállóan is: Bp., 1895.]

AR I/I.

1873 II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712. I. (1703–1706.) Közli: Thaly Kálmán. Pest, 1873. (Archivum Rákócziánium. II. Rákóczi Ferenc levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővíve. Első osztály: had- és belügy. I. köt.)

Beniczky

2005 II. Rákóczi Ferenc ezertizenkét napja. Beniczky Gáspár fejedelmi titkár diáriuma 1707. május 24. – 1710. február 28. S. a. r., előszó és jegyz.: Bánkúti Imre. Bp., 2005. (Rákóczi Források.)

Csoma

1897 Csoma József: *Abauj-Torna egyesült vármegyék monographiája*. I. köt. *Abauj-Torna vármegye nemes családjai*. Kassa, 1897.

D'Andrezel

1984 D'Andrezel vicomte és Rákóczi levelezése (1725–1727). S. a. r., bev. és jegyz.: Köpeczi Béla. Ford.: Németh Miklós. Vaja, 1984. (Folia Rákócziána, 7.)

Durovics-Kónya

2015 Durovics Alex – Kónya Péter: *Az eperjesi kollégium felsőfokú hallgatói / Študenti vyšších tried prešovského kolégia, 1667–1850*. A magyar szöveget szlovákra ford.: Kónya Annamária. Bp., 2015. (Felsőoktatástörténeti kiadványok, új sorozat 11.)

Endes

1938 Csíkszentsimoni Endes Miklós: A Bizáki Puky család nemzedékrendje. In: *Magyar Családtörténeti Szemle*, 1938. 76–101.

Esze

1955 *Kuruc vitézek folyamodványai. 1703–1710*. Összeáll., bev. és jegyz.: Esze Tamás. Bp., 1955.

Fáy

2024 G. Fáy Tünde: *Múltmerítő a fáji Fáy család történetéből*. [Bp.,] 2024.

Fiedler

1855 *Actenstücke zur Geschichte Franz Rákóczy's und seiner Verbindungen mit dem Auslande. Aus den Papieren Ladislaus Kökenyesdi's von Vetes, seines Agenten in Baiern, Frankreich, Preussen und Russland. 1705–1715*. I. Bd. Hrsg. v. Fiedler, Joseph. Wien, 1855. (Fontes Rerum Austriacarum. Oesterreichische Geschichts-Quellen. IX. Bd.)

Heckenast

1997 Heckenast Gusztáv: II. Rákóczi Ferenc elitképző Nemesi Társasága. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szerk.: Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter. Szeged, 1997. 153–169. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.)

Heckenast–Mészáros

2005 Heckenast Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár.* S. a. r., kieg. és előszó: Mészáros Kálmán. Bp., 2005. (Historia Könyvtár. Kronológiai, adattárak, 8.)

Hopp

1973 Hopp Lajos: *A Rákóczi-emigráció Lengyelországban.* Bp., 1973. (Irodalomtörténeti füzetek, 80.)

2000 Hopp Lajos: *Mikes Kelemen. Életút és írói pályakezdet.* Bp., 2000. (Historia Litteraria, 7.)

Karácson

1911 *A Rákóczi-emigráció török okmányai. 1717–1803.* A konstantinápolyi levéltárakból összegyűjtötte és ford. Karácson Imre. Előszó: Thallóczy Lajos. Bp., 1911.

Koltai

2001 *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708.* S. a. r., jegyz. és előszó: Koltai András. A 33. sz. iratot s. a. r. és jegyz.: Sunkó Attila. Bp., 2001. (Millenniumi Magyar Történelem. Források.)

Köpeczi

1991 Köpeczi Béla: *A bujdosó Rákóczi.* Bp., 1991.

2001 Köpeczi Béla: *Vetési Kökényesdi László. Kuruc diplomata és a császár katonája. 1680?–1756.* Bp., 2001.

Köpeczi–Várkonyi

1976/2004 Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc. 2., átdolg. és bőv. kiad.* Bp., 1976. és 3. jav. kiad. Bp., 2004. (Millenniumi Magyar Történelem. Életrajzok.)

Markó

2003 Markó Árpád: *II. Rákóczi Ferenc csatái. (Válogatott tanulmányok.)* S. a. r. [bev., kiegészítő jegyz., bibliográfia és mutatók]: Mészáros Kálmán. Bp., 2003.

Mészáros

2004 Mészáros, Kálmán: *The Palatial Court Regiment of Ferenc II. Rákóczi.* In: *Studia Carolinensia. A Károli Gáspár Református Egyetem folyóirata*, 5. (2004) 3–4. sz. [Európa és Magyarország II. Rákóczi Ferenc korában. Europe and Hungary in the Age of Ferenc II Rákóczi.] 175–194.

2007 Mészáros Kálmán: *Újabb szempontok és források a turóci „pártütés” történetéhez.* In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 120. (2007) 4. sz. 1195–1232.

2008 Mészáros, Kálmán: *Novšie pohľady a pramene k dejinám turčianskej „vzbury”.* In: *Memorialis – historický spis slovenských stolíc. Zborník prác z medzinárodnej vedeckej konferencie, ktorá sa konala pri príležitosti 300. výročia tragických udalostí na počesť turčianskych martýrov Melchiora Rakovského a Krištofa Okoličaniho 7. a 8. júna 2007 v Martine.* Ed.: Kovačka, Miloš – Augustínová, Eva. Martin, 2008. 130–171.

2023 Mészáros Kálmán: *Abaúji ifjak II. Rákóczi Ferenc nemesi testőrségében.* Abovskí mládenci v šľachtickej strážii Františka II. Rákócziho. In: *Rákóczi Kassán. Nemzetközi konferencia előadásai, 2021. Rákóczi v Košiciach. Prednášky medzinárodnej konferencie.* Összeáll./Zostav.: Palenčár Ildikó. Kassa/Košice, 2023. 36–48. (magyarul), 111–123. (szlovákul).

Mikes

1906 *Zágoni Mikes Kelemen Törökországi levelei.* A magy. kir. kormány támogatásával, II. Rákóczi Ferencz hamvainak hazaszállítása alkalmából készült emlékkiadás. Kiad. Miklós Ferencz. Bev. Négyesy László, Thaly Kálmán, Beöthy Zsolt, Szily Kálmán, Erdődi Béla. Illusztr. Edvi Illés Aladár. Bp., 1906.

1966 Mikes Kelemen: *Törökországi levelek és misszilis levelek.* S. a. r. Hopp Lajos. Bp., 1966. (Mikes Kelemen összes művei, I.)

Petrovay

1896 Petrovay György: Az Ilosvay család leszármazása. [1–4. közl.] In: *Turul*, 14. (1896) 1. sz. 19–27., 2. sz. 66–75., 3. sz. 97–110. és 4. sz. 157–178.

Puky

1885 Végrendeletek. Közli Puky Andor. In: *Történelmi Tár*, 1885. 409–415.

Rákóczi

1979 Rákóczi Ferenc: *Vallomások. Emlékiratok*. Szerk. és jegyz.: Hopp Lajos. Ford.: Szepes Erika és Vas István. Bp., 1979. (Magyar Remekírók.)

1984 *II. Rákóczi Ferenc Politikai és erkölcsi végrendelete*. Ford. Szávai Nándor és Kovács Ilona. A tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Köpeczi Béla. A latin szöveget gondozta Borzsák István. A francia szövegeket gondozta Kovács Ilona. Bp., 1984. (Archivum Rákócziánium III. osztály: Írók. II. Rákóczi Ferenc művei, III.)

Seres

2008 Seres István: Jávorka Ádám ismeretlen levelei Lengyelországból, 1743–1744. In: *II. Rákóczi Ferenc, az államférfi. Tanulmányok a sárospataki országgyűlés 300. évfordulójára*. Szerk.: Tamás Edit. Sárospatak, 2008. 375–390. (A sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 53.)

2011 Seres István: Feljegyzések a bujdosótársakról. In: *Magyar Napló*, 23. (2011) 10. sz. 44–50.

Szalay

1859 Szalay László: *Magyarország története*. VI. köt. *A karlovczi békekötéstől a szatmári békéig. 1700–1711*. Pest, 1859. [NB. a mű 1707-tel megszakad!]

Szathmári Király

1866 Szathmári Király Ádám napló-könyve 1711–1717 esztendőkből, II. Rákóczi Ferenc fejedelem bujdosásáról. In: *Rákóczi Tár. Történelmi érdekű naplók, emlékiratok, levelezések, pátensek, hadi-szabályok, országgyűlési diariumok és törvényczikkek gyűjteménye II. Rákóczi Ferenc korához*. Szerk.: Thaly Kálmán. I. köt. *Rákóczi imádsága. Beniczky Gáspár, Szathmári Király Ádám és Ráday Pál naplóik. A szécsényi országgyűlés diariuma s törvényczikkei. (A szécsényi országgyűlési tábor könyvomatú ténnyájával.)* Pest, 1866. 233–396. [Modern kiadását Kis Domokos Dániel készítette elő, megjelenése a közeljövőben várható.]

Szekfű

1913/1993 Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Bp., 1913. Új, modernizált szövegű kiad. Bp., 1993.

Thaly

1864 Thaly Kálmán: A trencsényi harc. 1708. (Történelmi rajz.) In: *Fővárosi Lapok*, 1. (1864) 252–262. sz. (november 4–16.)

1880 Thaly Kálmán: Thököly Imre és iskolatársai mint színjátások. In: *Századok*, 14. (1880) 5. sz. 411–417.

1882–1883 A hazai képzőművészet, műipar, nemzeti viselet, fegyvergyártás és háztartás történetéhez II. Rákóczi Ferenc udvarában s korában. (1706–1711.) [I–IV. közl.] Közli: Thaly Kálmán. In: *Történelmi Tár*, 1882. 555–576., 745–768.; 1883. 184–198., 375–406.

1888 Thaly Kálmán: Jávorka Ádám ezredes s a gr. Forgách és Rákóczi-levéltár. Vázlat a Rákóczi-emigráció történetéből. In: *Századok*, 22. (1888) 4. sz. 293–319.

1889 Thaly Kálmán: Rodostó és a bujdosók sírjai. Történelmi kutatások a helyszínén. In: *Századok*, 23. (1889) 6. sz. 457–514., 7. sz. 561–633.

1906 Thaly Kálmán: Történelmi bevezetés. In: *Zágoni Mikes Kelemen Törökországi levelei*. Bp., 1906. XXI–XXXIV.

1908 Thaly Kálmán: Rodostói nemeslevél Rákóczitól, 1728. In: *Turul*, 26. (1908) 11–14.

Tóth

2011 Tóth Ferenc: Magyar ügynökök a francia király szolgálatában Kelet-Európában az orosz-osztrák-török háború korában (1736–1739). In: *Századok*, 145. (2011) 5. sz. 1183–1214.

2012a Tóth Ferenc: Mikes Kelemen és a francia diplomácia. In: *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*. Szerk.: Tüskés Gábor. Munkatársak: Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Lengyel Réka. Bp., 2012. 17–26. (Historia Litteraria, 28.)

2012b Tóth, Ferenc: Mikes et la diplomatie française. In: *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil*. Hrsg. v. Tüskés, Gábor. Bern, 2012. 47–60.

2012c Tóth Ferenc: Mikes Kelemen és a francia diplomácia. In: *Magyar Tudomány*, 173. (2012) 3. sz. 265–271.

Tüskés–Knapp

2023 Tüskés Gábor – Knapp Éva: *A textualizált Rákóczi*. Bp., 2023.

Várkonyi, R.

2015 R. Várkonyi Ágnes: Európa közös ügye Rodostó nézőpontjából. In: R. Várkonyi Ágnes: *Rákóczi tanulmányok*. Bp., 2015. 353–386.

KÁLMÁN MÉSZÁROS

“A YOUNG MAN OF PROVEN LOYALTY AND SECRECY”

JÁNOS ILOSVAY, THE PRINCE’S ARMOR BEARER AND COMPANION IN EXILE

János Ilosvay was an important member of Prince Ferenc II Rákóczi’s court, his armor bearer and then his companion in exile and in France he became one of his closest confidants. He came from an ancient, Calvinistic noble family in Bereg County, many of his relatives were in Rákóczi’s service as soldiers or court nobles. In 1706, he himself became the prince’s squire (armor bearer) at a very young age, as a half-orphan, and took part in the execution of the deputies from Turóc County who were declared traitors in the Ónod parliament (1707), and in the escape of his wounded lord in the battle of Trencsén (1708). In 1711, he followed Rákóczi to Poland and then to France in 1712, where he converted to Catholicism in 1716 and retired with the prince to the Grosbois monastery of the Kamaldulians. All along, Rákóczi was convinced of his loyalty and secrecy, but as a naive young man he unknowingly provided information to László Kökényesdy, a former *kuruc* diplomat spying for the emperors. In Turkey, he joined the exiled people only ten years later, around 1726, where he forged illusory plans after getting caught up in the web of a French adventurer who also deceived Rákóczi. According to our incomplete data, he died in Csernavoda at the end of 1738, shortly after the failure of József Rákóczi’s attempt and the death of the prince’s son.

Emigráció, utazás, öngazolás

A francia nemesi emigráció diskurzusai a 18. században

A véleménykülönbség, a szembenállás, a „különutasság”, illetve bizonyos tettek – szinte kortól és politikai berendezkedéstől függetlenül – igen sokszor vezettek a lakóhely kényszer alatti elhagyásához, meneküléshez vagy szökéshez, menedék kereséséhez. Az újkori Európában (főleg az 1640 utáni időszakban) már az eltérő indokok miatt szülőhazájukat elhagyó személyek – időnként közösségek – több hullámát is el tudjuk különíteni. A források között megnő azoknak a száma, amelyeknek szerzői születésük, vallásuk, politikai meggyőződésük vagy szerepvállalásuk következtében távoztak külföldre.

Jóllehet a migráció az emberiség történetét a kezdetektől végigkísérő jelenség, a francia nyelvű diskurzusban a leírására használatos szókészlet viszonylag lassan bővült, és csak a 18. század végére nyerte el mai formáját. A francia lexika e téma köré csoportosítható elemeinek (*émigré, exilé, réfugié, proscrit, banni*) eredete és előbukkanása viszonylag jól adatolható, ami segítséget nyújt az egyes csoportok korabeli megközelítésének megértéséhez, valamint lehetővé teszi, hogy a kutató a használt kútfőben csak a korban használatos percepciót keresse.

A felsorolt szavak közül éppen a leggyakrabban – a legtöbbször már születésének kontextusától messze elvonatkoztatva – használt „emigráns” (*émigré*) a legkésőbbi keletkezésű, és egyúttal a leginkább egy adott eseménysorhoz kötött. A latin *emigraré*ből származtatott – írásban először 1780-ban használt – *émigrer* ige befejezett melléknévi igenévi alakjával megegyező *émigré* (nőnemben *émigrée*) főnév első előfordulását a történeti-etimológiai szótárak 1791-re teszik, ami egyértelműen és minden kétséget kizáróan mutatja, hogy a francia forradalom „terméke-ről” van szó. A szómagyarázat szerint az emigráns „olyan személy, aki a Forradalom idején Franciaországon kívülre menekült”. Látható, hogy az időpillanaton túl az exkluzív nemzeti vonatkoztatás is meghatározott. A terminushoz ugyanakkor igen gyorsan negatív jelentéstartalom kapcsolódik – nem csupán Franciaországon belül (ahol a kezdeti tolerancia után egymást követik az emigránsellenes intézkedések),¹ hanem azon kívül is. Jelzésértékű, hogy az olvasót a francia nyelv rejtelmeiben kalauzoló *Le Grand Robert* 2001-es kiadása egy Antoine de Rivaroltól (1753–1801),

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Francia Tanszékének egyetemi docense (6722 Szeged, Egyetem u. 2., szasz@primus.arts.u-szeged.hu).

¹ Boffa, 1992. 315.

a 18. század végének királypárti moralistájától (aki 1792-ben szintén az emigrációt választotta, és emigrációban hunyt el) vett idézettel illusztrálja a terminus első alkalmazásait, és egyúttal a forradalmi emigráns sanyarú helyzetét: „Nem tudván, hová forduljanak ebben a városban, ahol az *émigráns* [émigré] szó a *törvényen kívüli* [proscrit] szinonimája volt, e két szerencsétlen a legteljesebb reménytelenségben élt.”²

Paradox – vagy éppen természetes – módon a szókészlet többi tagja hosszabb múltra – és több jelentésváltozásra – tekinthet vissza. Közülük a latin *exsilium/exilium* („száműzetés”) főnévre visszavezethető, az ófranciában már 1080 körül – *essil/eissil* formában – igazolt *exil* szóból a 12. századra kiformalódó *exiler* („valakit hazájából a visszatérés tilalma mellett elűzni”) ige múlt idejű particípiuma, az *exilé* már századok óta használatos „száműzött” jelentésben.³ Hasonló módon szintén latin eredetű a *refuge* (refugium, menedék). Az ófranciában 1120-tól adott főnévből alakult ki – legkésőbb a 15. században – a *réfugier* ige, melynek melléknévi igeneve (*réfugié, réfugiée*) 1435 óta ismert „menekült” jelentéssel.⁴

A klasszikus műveltségű olvasó számára talán legismertebb *proscriptio* latin főnévből a 15. század elejére alakult a ki a francia *proscription* („törvényen kívül helyezés”) szubsztantívum, és a *proscrire* (lat. *proscibere*) – szintén a középkorban megjelenő – ige *proscrit, proscrire* melléknévi igeneve 1552-től jelent „törvényen kívül helyezett személyt” (ez egyébként korrelál II. Henrik francia király [1547–1559] protestánsellenes politikájával), és 1694-ben – egy újabb protestánsokat üldöző időszakban – melléknévi jelentéssel is bővült.⁵ Jelzésértékű, hogy az emigrációs szókészlet elemei közül egyedül a *proscrire* ige került át az irodalmi nyelvbe, és mindkét (a latin eredetihez rokonított, illetve kiterjesztett) jelentésében használatos a 17–19. század folyamán (Racine-tól Lamartine-ig), csakúgy, mint a mai franciában.⁶ Az általunk ismert terminusok közül egyedülként nem latin, hanem germán eredetre visszavezethető *banni*, amely gyakorlatilag az *exilé* teljes értékű szinonimája, a 13. század óta fordul elő a forrásokban.⁷

Az európai kontinensen a 18. századra szinte „tömegjelenséggé” váló – többé-kevésbé kikényszerített – helyváltoztatás az utóbbi évtizedekben a kutatók érdeklődését is felkeltette. Így a „hagyományos” emigrációkutatás, vagyis az egyes konkrét csoportokat alkotó személyek életútjának, munkásságának, esetleges szenvedéseinek sokszor kultuszteremtő célzatú – és politikai felhangoktól sem mentes – vizsgálata mellett egyre inkább megerősödött az addig feltáratlan vagy negli-

2 „Ne sachant pas où porter leurs pas dans cette ville où le nom d’émigré et celui de proscrit étaient synonymes, le désespoir était au comble pour ces deux infortunés.” Rivarol, Antoine de: *Œuvres*. Paris, 1923. 363. Idézi: Rey, 2001. II. 2024.

3 Rey, 2001. III. 432–433.; Matsumura, 2015. 1417.

4 Rey, 2001. V. 1793.; Matsumura, 2015. 2859.

5 Rey, 2001. V. 1310.; Matsumura, 2015. 2728. A francia monarchia 16–17. századi valláspolitikájához lásd: Szász, 2000.

6 Latin eredetihez rokonított jelentés: „elűzni” (fr. *bannir*), „halottnak tekinteni” (*décréter la mort*); kiterjesztett jelentés: „száműzni” (*exiler*), eltávolítani (*éloigner*), „elutasítani” (*rejeter*), „kitiltani” (*interdire*), „elítélni” (*condamner*). Hongre-Pignault, 2015. 598–599.

7 Rey, 2001. I. 1204.; Matsumura, 2015. 351., 353.

gált forrásokra támaszkodó társadalom- és/vagy művelődéstörténeti megközelítés, ami számos ponton kapcsolódik a technika- és az információtörténethez is. Az ilyen – a kérdés magától értetődő összetettsége miatt szinte mindig nem csupán kollektív jellegű, hanem éppenséggel nemzetközi szerzőgárdát felvonultató – vállalkozások kiváló példáját szolgáltatja a 2010-ben igen beszédes címmel megjelent, Pierre-Yves Beaurepaire és Pierrick Pourchasse által szerkesztett *Les circulations internationales en Europe, années 1680 – années 1780* tanulmánykötet, melyet a szerkesztők munkái mellett – többek között – az államelméleti gondolkodás kontextusát elemző Christine Lebeau,⁸ az útikönyvek fontosságát hangsúlyozó Stéphane Blond,⁹ továbbá a libertinus eszmék közép-európai terjedését bemutató Kovács Ilona írása fémjelez.¹⁰

Szintén nemzetközi és interdiszciplináris jellegű a témánkhöz még közelebb álló a *Nemesi migráció Franciaország és Magyarország között a kora újkorban (17–18. század)* elnevezésű tudományos együttműködési projekt, melyet francia oldalról Michel Figeac, magyar részről pedig Tóth Ferenc koordinál, és amelynek célja – kutatómódszertani kérdések mellett – a 18. századi nemesi emigrációk kutatása, elsősorban francia–magyar vonatkozásban.¹¹ A közös vállalkozás mellett mindkét kutató több évtizede publikálja a nemesség és az emigrációk történetének vizsgálata terén elért önálló eredményeit is, melyek közül Tóth Ferencnek a franciaországi Rákóczi-emigráció had- és társadalomtörténeti vonatkozásában tett megállapításai különösen értékesek.¹²

Jelen tanulmány a fentiekben vázolt kereteket és irányokat figyelembe véve és azokat tiszteletben tartva némileg eltávolodik a vallási, társadalmi vagy politikai csoportok, illetve az azokat alkotó egyének önmagukban való vizsgálatától. Számunkra az emigráns elsősorban a turizmus kora előtti Európában mozgó, a harcoló katonák, a diplomaták, a kereskedők vagy a telepések kategóriáitól elkülönülő utazóként jelenik meg,¹³ és érdeklődésünket elsősorban a tőle származó – még életében megjelentetett vagy hátrahagyott – szövegek (naplók, emlékiratok, önéletrajzok, útleírások) vonják magukra. Ebből következően vizsgálódásunk is leginkább arra irányul, hogy miként tárja a kortárs olvasó vagy az utókor elé a megélt eseményeket, a személyes vagy kollektív élményeket, hogyan látja-láttatja emigrációjának indítékait, milyen módon beszél társadalmi helyzetéről, területi vagy nemzeti hovatartozásáról, azonosítható-e valamiféle csoportidentitás, netán testületi szellem.

Mindezen kérdésekre két 18. századi francia emigráns beszámolóinak vizsgálata alapján keresünk választ. Mindkét szerző az emigráns-utazó egy-egy alkategóriáját testesíti meg; az egyik a század első felében, míg a másik a vége felé élt és alkotott. Mindez kronológiai tekintetben is keretet ad elemzésünknek, és kijelent-

8 Lebeau, 2010.

9 Blond, 2010.

10 Kovács, 2010.

11 Ehhez lásd elsősorban Tóth Ferenc előadását a projekthez kapcsolódó tudományos tanácskozáson: Tóth, 2018. Az előadásra épülő tanulmány: Tóth, 2021. 227–238.

12 Vö. Tóth, 2000.

13 Az utazók csoportosításához lásd például: Kövér, 1995; Kövér, 2007.

hetjük azt is, hogy a jelentős – gyakorlatilag egy évszázadnyi – időbeli távolság és főként a század során bekövetkezett nagy horderejű változások miatt igencsak eltérő emigrációjuk kontextusa is.

Előrebocsátandó, hogy a két forrás nem teljesen ismeretlen a magyar kutatás előtt: legutóbb Kövér Lajos összegezte az alkotók életét, egyúttal műveik Magyarországgal kapcsolatos részeit is közreadta francia és – kisebb terjedelemben – magyar nyelvű szemelvények formájában.¹⁴ Ugyanakkor – éppen a magyarsággal iránti érdeklődés miatt – mindmáig nem történt meg a két forrás komplex értékelése, és minden részletre kiterjedő magyar fordítás sem készült. A két kútfő egybevetésével, valamint az emigrációs diskurzus általunk javasolt, a két említett szerzőre is kiterjedő vizsgálatával a francia kutatás is adós.

Egy protestáns emigráns a 17–18. század fordulójáról: Aubry de La Mottraye

Aubry de La Mottraye Párizsban született 1674-ben. Az akkor még engedélyezett lutheránus felekezethez tartozó ifjú több európai város iskoláiban végezte tanulmányait, és Franciaországot végül vallási okok miatt kényszerült elhagyni, mivel XIV. Lajos francia király (1643–1715) 1685. október 18-án kelt fontainebleau-i ediktumában törvényen kívül helyezte a protestáns felekezeteket, és ezzel hosszú időre megszűnt a nagyapja, IV. Henrik (1589–1610) 1598. évi, gyakorlatilag vallásbékeként értelmezhető nantes-i ediktumával, majd a fia, XIII. Lajos (1610–1643) alès-i kegyelmi rendeletével biztosított (ám az 1660-as évek intézkedéseivel már erősen csorbított) szabad vallásgyakorlás.¹⁵ Aubry de La Mottraye 1696-ban indult peregrinációjának első állomására, Angliába, és ezzel kezdetét vette több évtizeden keresztül tartó szinte állandó utazása. Noha nem tisztünk az emigráns minden utazásának részletes bemutatása, összefoglalásként megemlíthető, hogy bejárta a Földközi-tenger keleti medencéjét, a Balkán-félszigetet, Észak- és Kelet-Európát, hosszabb időt töltött Isztambulban, és többször áthaladt a Kárpát-medencén is. Ez utóbbi tény, emellett az, hogy személyes kapcsolatban állt Thököly Imrével, a magyar kutatás számára kifejezetten fontos forrássá teszi útleírását, mivel egyrészt a visszafoglaló háborúk utolsó szakaszának Magyarországról szolgáltat hiteles kortárs leírást (a mi látókörünkbe is ennek révén került), másrészt közvetlen közlőként látta a Thököly-emigráció törökországi mindennapjait és politikai erőfeszítéseit. Mindazonáltal jelentősége még e két kétségbevonhatatlan tényezőn is túlmutat, mivel – ahogy Kövér Lajos is megfogalmazta – Aubry de La Mottraye szövegével kezdődik a 18. századi Franciaországban Magyarországról kialakuló kép formálódása.¹⁶

14 Kövér 2013; Kövér, 2016. 105–117., 255–269.

15 Szász, 2000. 46–54. A fontainebleau-i ediktum teljes szövegének teljes fordítását lásd: Szász, 2000. 57–59. További – nem teljes – fordítás: *A nantes-i ediktum visszavonása*, 2000. (A két fordítás eltérő forráskiadványok alapján készült.)

16 Kövér, 2016. 14.

Az idősebb La Mottraye végül visszatért Franciaországba, és szülővárosában hunyt el 1743-ban. Útleírásának kiadástörténete remekül illusztrálja a szerző életének kozmopolita jellegét. Annak ellenére, hogy francia szerzőről van szó (ráadásul a kor európai „kultúrnyelve” a francia), a mű első kiadása, melyet I. György angol királynak (1714–1727) ajánl az alkotó, 1723-ban angolul jelent meg Londonban, ekkor még szerzői kiadásban.¹⁷ A második, immár francia nyelvű változatot (melyet mi magunk is használtunk) 1727-ben adták ki Hágában, vagyis Hollandiában, a cenzúra beavatkozását elkerülni kívánó 18. századi francia szerzők szokását követve.¹⁸ (Csak jelzésként jegyezzük meg, hogy Montesquieu *Perzsa levelek* című, a korabeli francia politikai berendezkedés és társadalmi szokások szatirikus – bár bűjtatott – leírását tartalmazó levélregénye is Hollandiában, jelesül Amszterdamban jelent meg 1721-ben, és a magát fordítóként aposztrofáló szerző a névtelenséget választotta.)¹⁹ A harmadik (a szerző életében az utolsó), ezúttal francia–angol kétnyelvű kiadás szintén Hágában jelent meg 1732-ben, ám egy másik kiadónál.²⁰

Ahogy jeleztük, vizsgálódásunk korpuszába Aubry de La Mottraye magyarországi utazásai révén került. Útleírása alapján három, 1712 és 1714 között lezajlott Kárpát-medencei utazás dokumentálható, melyeket a szerző XII. Károly svéd király (1697–1718) szolgálatában álló diplomataként tett. Ez utóbbi elem egyúttal rámutat La Mottraye utazói státuszának kettősségére is, hiszen személye az emigránsok mellett az utazó diplomaták kategóriájába is besorolható. Mindez egyrészt a hagyományos – „szétválasztó” jellegű – besorolási rendszer az eddig feltételezett-nél összetettebb és képlekenyebb jellegét mutatja, másrészt arra is rávilágít, hogy a kor (a 18. század első harmada) nem kizárólagos identitásokban gondolkodik.²¹ Ez viszont újabb kérdésekhez vezet bennünket. Miként értékeli az elbeszélő a saját státuszát? Inkább emigránsnak vagy inkább diplomatának tekinti magát? Milyen szerepet, fontosságot tulajdonít saját magának ebben az eseménydús, kalandokkal, találkozásokkal és helyváltoztatással teli életben?

Amennyiben e kérdések tükrében vizsgáljuk La Mottraye útleírását, első látásra úgy tűnik, hogy hiányzik belőle az utazó társadalmi státuszának („csoport-identitásának”), valamint az állandó utazás kiváltó okának-okainak meghatározása. Jóllehet a szöveg rengeteg részletes leírást tartalmaz a bejárt vidékekről, az ott tapasztaltakról vagy a személyes találkozásokról, a szerző igencsak fukarul bánik a saját személyére vonatkozó megjegyzésekkel, ezzel mintegy előtérbe tolvaa az utazás kalandjellegét. (Itt jegyezzük meg, hogy az emigrációs diskurzus vizsgálatába bevont alapfogalmak közül az *émigré* értelemszerűen még nem fordulhatott elő La Mottraye-nál, viszont az *exilé*, a *réfugié*, a *proscrit* vagy a *banni* bármelyike, akár többük is, teljesen legitim lenne.)

17 La Mottraye, 1723.

18 La Mottraye, 1727.

19 Emellett még a kiadó (Suzanne de Caux) is álnév mögé bújít, és a címlapon – szintén a megtévesztés céljából – Amszterdam helyett Köln szerepel megjelenési helyként. Vö. Montesquieu, 1721.

20 La Mottraye, 1732.

21 La Mottraye, 1727. I. 229–230., 376–377.; La Mottraye, 1727. II. 160–161., 200–203., 218–221. Vö. Kövér, 2016. 105–117.

A mű előszavának (*Avis au lecteur*) szorosabb olvasása hasonló eredménnyel zárul. A felvilágosodás korában önálló filozofikus műfajnak tekintett előljáró beszédek fontosságával tisztában lévő, tőlük szellemi útmutatást váró kutató számára igen csak meglepő a szerző hallgatása. Noha La Mottraye jelentős hangsúlyt helyez az utazással töltött idő hosszára (a 69 évesen elhunyt szerző 26 éven át, vagyis teljes életének több mint egyharmadában, aktív időszakának pedig legalább a felében úton volt), ezenkívül a bejárt országok nagy számára, útleírói pozíciója egyértelműen a művelt, tájékozott utazóé, aki nagy figyelmet fordít arra, hogy az elődjei műveiben található tévedéseket korigálja, és – mintegy az *Enciklopédia* utazásfogalmát²² megelőlegezve – „megismertesse [az olvasóval] különböző népek erkölcsseit, szokásait, a lehető legtermészetesebb módon, előítéletek és takargatás nélkül”.²³

Tény, hogy La Mottraye már művének legelején megemlíti, hogy külföldön telepedett le: „E beszámoló szerzője több mint huszonhat évet töltött idegen országokban való utazással, s néhányukban több évig is tartózkodott”²⁴ – ám ezek közül konkrétan csak a XII. Károly szolgálatában töltött időszakot nevezi meg: „[a szerzőnek] lehetősége volt Svédország néhai királya, korunk e tántoríthatatlan és fáradhatatlan hőse mellett lenni”.²⁵ Mindez olyan hatást kelt, mintha a fennmaradó időszakból semmi sem lehetne a svéd uralkodó nagyságához mérhető. A személyes élményen jócskán túlmutatva La Mottraye megjegyzése teljes mértékben illeszkedik az 1720–1730-as években XII. Károly személye és emléke körül Európa-szerte kialakuló, többek között Voltaire *Histoire de Charles XII* (XII. Károly története) című, 1731-ben megjelent művével fémjelzett kultuszba.²⁶

A személyes motivációk háttérbe szorítása érhető tetten abban is, hogy 1697-es angliai utazásának elbeszélésében Franciaország elhagyását, vagyis a több évtizedes vándorlás kezdetét éppen csak megemlíti. Szó sem esik La Mottraye felekezeti hovatartozásáról, mint ahogy arról sem, hogy az utazás – az emigrálás tipikus eljárásának megfelelően – titokban és sürgető jelleggel történt volna meg. Éppen ellenkezőleg: a fiatal La Mottraye a lehető leghivatalosabb személy, XIV. Lajos francia király londoni követe, Camille d’Hostun de La Baume, Tallard grófja társaságában utazik:

„Mivel Tallard gróf, akit legkeresztényibb felsége a brit udvarba nevezett ki, éppen indulni készült célállomására, úgy döntöttem, hogy Calais-ban csatlakozom hozzá, hogy időben érjek Angliába. Így indultam tehát el február elején.”²⁷

22 . Vö. Szász, 2016. 34–35.

23 „...faire connoître le génie, les mœurs, les coutumes, les opinions des différens peuples, le plus naturellement qu’il lui a été possible, sans préjugé et sans déguisement”. La Mottraye, 1727. I. oldalszám nélkül.

24 „L’Auteur de ces Relations ayant employé plus de vingt-six ans à voyager dans des Païs étrangers, ayant séjourné plusieurs années de suite dans quelques uns de ces Païs.” La Mottraye, 1727. I. oldalszám nélkül.

25 „[l’auteur] a eu l’occasion d’être auprès du feu Roy de Suède, cet inflexible et infatigable héros de nos jours.” La Mottraye, 1727. I. oldalszám nélkül.

26 Vö. Gözsy, 2010.

27 „Monsieur le comte de Tallard, nommé Ambassadeur de sa Majesté Très-Chrétienne à la Cour Britannique, étant sur son départ pour s’y rendre, je résolu de le joindre à Calais pour passer en temps en Angleterre et je me mis en chemin au commencement de Février.” La Mottraye, 1727. I. 148.

Nem sokkal később, az angliai vallási csoportokat bemutató részben találjuk meg a szövegben az Angliába menekült francia protestánsok helyzetének leírását. Az idézett felütéstől eltérően ez a rész már korántsem semleges hangvételű. Mindamellet a szerző itt sem említi a saját üldöztetését (vagy a rá leselkedő veszélyt), ami emigrálásának fő indítéka lehetett. La Mottraye Franciaországot a „haza” (*patrie*) elnevezéssel illeti, és igen visszafogottan tesz utalást a katolikus hitre, illetve XIV. Lajos személyére. Az igazi hangsúly az említett francia protestáns közösség lélekszámára, valamint egyfajta vallási konformizmusra helyeződik. Itt találkozunk egyéenként az emigrációs diskurzus egyetlen beazonosítható elemével, midőn a szerző a „menedék” francia megfelelőjeként a *refuge* egyik szinonimáját, az *asile*-t használja:

„A francia protestánsok itt jó szívvel adott menedékre letek azon üldöztetések elől, melyeket hazájukban az váltott ki, hogy nem voltak hajlandók áttérni uralkodójuk vallására. Londonban harmincöt-harminchat gyülekezetük is van. Ezek közül többen – lelkipásztoraik példáját követve – az anglikán egyház rítusához csatlakoztak. Ennek következményeként lemondtak a fedett fővel történő igehirdetésről, jóllehet egyes nonkonformisták még követték a régi szokást első londoni tartózkodásom idején. Ugyanakkor mindenütt fejből mondják a prédikációt, nem pedig felolvassák, mint az anglikánok.”²⁸

A forradalom korának emigránsa: Salaberry grófja

A másik francia emigráns-utazó a hazájukat kényszerből elhagyók egyik legnépesebb, még a szélesebb olvasóközönség előtt is ismert kategóriájához tartozik – ez pedig a francia forradalom (és annak különböző szakaszai) elől menekülők csoportja. A jelenség fontosságát mutatja, hogy az ekkor születő szó (*émigré*) – a francia nyelvet és a francia kontextust, illetve a francia forradalom időkereteit messze túllépve – általánosan használt fogalommá vált, és – legalábbis Franciaországban – nagy politikai téttel is rendelkezett. Mit takar valójában a forradalmi emigráns fogalma?

A François Furet és Mona Ozouf szerkesztésében először 1988-ban megjelenő, a francia forradalom bicentenáriuma-hoz igazított kritikai szótár (*Dictionnaire critique de la Révolution française*) *Acteurs* („résztvevők”) címet viselő kötetében található „Émigrés” szócikk szerzője, Massimo Boffa mintegy tizenöt oldalon keresztül tárgyalja a forradalmi emigráció történetét, az emigránsok kortárs percepció-

28 „Les Protestants François ont trouvé ici un très généreux asile contre les persécutions qui leur ont été suscitées dans leur Patrie, pour n’avoir pas voulu embrasser la Religion de leur Souverain. Ils ont à Londres jusqu’à trente-cinq ou trente-six lieux d’assemblée. Plusieurs se sont conformez à l’Église Anglicane, à l’exemple de leurs Ministres. Ceux-ci ont renoncé par conséquent à la coutume de prêcher le chapeau sur la tête, quoi que quelques-uns des Non-Conformistes la retinssent encore dans le tems que j’y étois pour la première fois, mais ils continuent de prêcher tous par cœur, et ne lisent pas leurs Sermons comme les Anglicans.” Uo. 162.

ját, számukat, az emigráció kiváltó okait és szignifikáns pillanatait.²⁹ A Hahner Péter által magyar nyelven már 1989-ben röviden összefoglalt³⁰ értékelés alapján megállapítható, hogy gyakorlatilag a Bastille bevételének másnapján, 1789. július 17-én a versailles-i udvar (illetve a királyi család)³¹ néhány prominens tagjának látványos távozásával kezdődő és hivatalosan csak Bonaparte Napóleon konzulátusának idején, az 1802. április 26-i – hűségeskühez kötött – amnesztia-rendelettel lezáródó (néhány intranszigiens királypárti esetében egészen a Bourbon-restaurációig tartó) folyamat korántsem volt egyenletes vagy egységes, időbeli lefolyása, az útnak indulók motivációi, társadalmi összetétele vegyes képet mutat, miközben a „haza” igyekszik egységesen kezelni őket.³²

Az emigráció szűk másfél évtizedes időkeretén belül összességében 150-160 ezer személy távozhatott az országból, és e „tömeg” (amely jóval kisebb demográfiai súlyt képvisel, mint a XIV. Lajos fontainebleau-i ediktuma következtében távozni kényszerülők)³³ időben, földrajzi és társadalmi szempontból is nagy belső egyenlőtlenségeket mutat. Motivációit illetően a forradalmi rezsimmel való nyílt szembenállás (vagyis az elutasítás), a félelem, továbbá a radikális változásokat szinte minden korban és minden országban kísérő „mozgáskényszer” azonosítható; ritmusát pedig a „forradalom logikája” (erősödő radikalizációja) diktálja. Először az abszolút monarchia hívei indulnak útnak, majd a mérsékelt királypártiak, a liberálisok, a girondisták. A század végére Európa minden országában találunk francia emigránst, és néhányan az Újvilágig is elmerészkednek. Az emigráció tömegjelenéssé válásához a monarchikus berendezkedés 1792 nyarán bekövetkezett bukása adta a döntő lökést: ezt követően kétszer annyian hagyják el az országot, mint 1789–1792 között. 1792 az emigráció „legális” kereteit illetően is változást hoz: míg a megelőző években a francia határ gyakorlatilag nyitott, és mindkét irányban szabad a mozgás, a Franciaországot a monarchikus Európával szembeállító háború a határellenőrzés szigorúbbá válását, vagyis az emigráció „veszélyfaktorának” növekedését is maga után vonja.³⁴

Az elégedetlenség, az egyet nem értés vagy a veszélyérzet erősödése mellett az emigráció jelensége két társadalmi-politikai tényező út- vagy megoldás keresésének elbukását is egyértelművé teszi. Egyfelől az emigráció választásával a francia nemesség egy nem jelentéktelen része kifejezésre juttatja, hogy nem képes szembenézni a hagyományos politikai rendszer (az *ancien régime*, illetve általában a királyság intézménye) válságával; másfelől az is kiderül, hogy a forradalom első éveinek új, liberális elitje képtelen egy kompromisszumos, „angol típusú” alkotmányos monarchia hatékony működtetésére.

Nem szabad ugyanakkor az emigrációt kizárólagosan nemesi mozgásként kezelni. Annak ellenére, hogy a forradalmi interpretáció szerint minden emigráns

29 Boffa, 1992. 315–329.

30 Hahner, 1989. 57.

31 Vovelle, 2005. 699.

32 Boffa, 1992. 315–322.

33 Uo. 316–317.

34 Dewald, 2002. 186–189.

a forradalom engesztelhetetlen ellensége, az idő előrehaladtával – főleg az „1792-es fordulatot” követően – a harmadik rend tagjait is megtaláljuk az emigránsok között, és immár sokan a szélsőségektől megrettent egykori forradalmárok csoportjából kerülnek ki.

Mindez azonban kevésbé befolyásolja az emigráns figurájának forradalmi percepcióját. A forradalom során eltörölni kívánt múlt jelképévé válik, aki állandóan intrikál, restaurációs terveket sző, és már pusztán léte is az ancien régime iránti nosztalgia megtestesülése.³⁵ Ezzel magyarázható, hogy a kezdeti toleranciát követően a forradalmi kormányok egyre komolyabb megtorló-elnyomó intézkedéseket hoznak velük szemben, ezek végrehajtása azonban sokszor esetleges vagy a pillanatnyi politikai helyzet nyomása alatt történik.³⁶ Ebből fakadóan az emigráns egészen az 1820-as évekig a francia történelem kortársak által is vitatott szereplője, akinek viselkedését – politikai preferenciától vagy éppen anyagi érdekektől függően – ki-ki tekinthette az abszolút királyhűség manifesztálódásának vagy a nemzet megosztására irányuló törekvésnek.³⁷ Ehhez az összetett, hullámszó, de mindenképpen kiemelt fontosságú folyamathoz tartozik második kútfőnk szerzője.

Charles-Marie d'Yrumberry, Salaberry grófja szintén Párizsban született 1766-ban egy navarrai származású nemesi családban. Apját, Charles Victoire François d'Irumberryt, aki korábban a blois-i számvevőszék elnöke volt, a jakobinus diktatúra alatt a párizsi forradalmi bíróság halálra ítélte, és 1794. április 1-én kivégezték. Charles-Marie még 1790-ben, tehát a forradalom kezdeti szakaszában emigrált, 24 évesen; ezzel elvitathatatlanul a „nemesi emigráció” tagjává vált. A Franciaországot elhagyó fiatal Salaberry először Németországban, majd Magyarországon, Törökországban és Itáliában utazgatott. Ezt követően beállt Joseph de Bourbon-Condé herceg, XVI. Lajos unokatestvére Németországban, a wormsi körletben szerveződő ellenforradalmi seregébe, ám nem követte parancsnokát Oroszországba, hanem titokban visszatért Franciaországba, és a vendée-i felkelés idején a köztársasági csapatok ellen harcolt. A Konzulátus idején, 1800. április 2-án kibocsátott pacifikációs rendelet tette lehetővé, hogy visszatérjen Blois-ba, ahol – lojalitása ellenére – rendőri felügyelet alatt állt egészen I. Napóleon császárságának bukásáig. Már az első, 1814-es Bourbon-restauráció során csatlakozott a királypártiakhoz, és részt vett a Napóleon száznapos uralma elleni belső inszurrekcióban. További pályafutása is a legitimista oldalhoz kötötte: 1815-től a szélsőséges királypárti (az abszolút monarchia visszaállítását szorgalmazó) képviselőcsoport tagja, majd az 1830-ban az egyenes ági Bourbon-leszármazottak uralkodásának véget vető júliusi forradalmat követően teljesen visszavonult a politikai élettől. 1847-ben, 81 évesen fosséi kastélyában hunyt el. Széles körű műveltséggel és írói vénával is

35 Boffa, 1992, 316.

36 Megjegyzendő, hogy a vagyonekbevitel következő véghezvitelétől eltekintve a hazatérő személyekkel szemben ritkán lépnek fel, ami 1794 után jelentős számú emigráns visszatérését teszi lehetővé, akik amnesztia híján is háborítatlanul élnek Franciaország területén. A Direktórium idején foganatosított intézkedések (korlátozták a kivégzések számát, továbbá tartózkodtak újabb emigráns- vagy nemességellenes rendeletek meghozatalától) értékelését lásd: Soboul, 1967. 53.

37 Boffa, 1992. 316.

rendelkező férfiúként több történeti, politikai és irodalmi jellegű munkát is megjelentetett, és részt vett a kor nagy biográfiai vállalkozásában, a Louis-Gabriel Michaud által szerkesztett *Biographie universelle* munkálataiban is. Hatvan levélből álló útleírása tartalmazza a 18. században Magyarországról Franciaországban, francia szerző tollából közreadott egyetlen igazán összetett kortárs beszámolót. (A szerző hat levelet, vagyis a teljes mű egytizedét szentelte hazánknak.)³⁸

Salaberry életútjának és a magyar nyelvű szakirodalom eddig tett megállapításainak ismeretében joggal számíthatunk arra, hogy esetében az emigráns létet annak minden velejárójával vállaló, harcos szellemiségű és a haza sorsának befolyásolására minden alkalmat megragadó beszámolót olvashatunk. Ezt a feltételezést látszott alátámasztani az a tény is, hogy szerzőnk keleti utazására még 1790–1791-ben, tehát közvetlenül Franciaország elhagyása után került sor, aminek következtében az erről tudósító útleírásnak – legalábbis elméletileg – informálnia kellene mind a helyváltoztatást kiváltó okokról, mind az utazó identitásáról, vagyis a csoportazonosságáról.

Az útleírás elemzése csak részben igazolja feltevésünket. Az egyébként mindennemű előljáró beszédet nélkülöző szövegben a szerző pontosan megadja Franciaország elhagyásának számos körülményét (így például a dátumot és a menekülés útvonalát), az ezt kiváltó okok és az utazó ezzel kapcsolatos gondolatai, érzései azonban csak áttételesen jutnak kifejezésre az első levél elején:

„1790. október 5-én indultam el Párizsból. Rocroi síkja volt az első érdekes dolog, amit láttam. Itt aratott győzelmet 1643-ban a Nagy Condé,³⁹ s itt haladt át számkivettként unokája⁴⁰ 1789-ben. Mielőtt Liège-be érünk, át kell jutnunk az Ardenneken. Az itteni puszták tájnak egyes helyeken a Meuse folyó kifejezetten festői jelleget kölcsönöz. Ha az ember kissé melankolikusabb hangulatban van, s ismeri az utat, kedvét lelheti az ilyen elhagyatott vidékeken való bolyongásban.”⁴¹

Az útleírás további részeiben sem találunk olyan elemeket, amelyek utalnának arra, hogy mik a forradalom elől menekülő emigránsok diskurzusának tipikus jegyei. Miközben Salaberry igen részletesen szól több olyan témáról, melyek az arisztokrata közönséget érdekelhetik (vagy amelyeket csak az arisztokrata közönség érthet meg), egyetlen alkalommal sem tárja az olvasó elé saját helyzetét. Ennek következtében sok információt kapunk a német nemességről, a császár- és királykoronázásokról, a bécsi udvar életéről, az osztrák hadseregről, az egyébként szintén emigráns Ligne hercegeről, Kaunitz kancellárról, vagy éppen a bejárt országok

38 Vö. Kövér, 2013.

39 II. Louis de Bourbon (1621–1686), Condé hercege katonai győzelmei miatt kapta a „Nagy Condé” (Le Grand Condé) elnevezést. A rocroi-i csatában (1643) a spanyol hadak felett aratott győzelme döntően befolyásolta a harmincéves háború kimenetelét.

40 V. Joseph de Bourbon Condé (1736–1818) már 1789. július 17-én elhagyta Párizst. Később ő szervezte meg a worms-i körletben az emigráns hadsereget.

41 „Je suis parti de Paris le 5 octobre 1790. Le premier objet intéressant que j’ai vu, a été la plaine de Rocroi, que le Grand Condé traversa en vainqueur en 1643, et que son petit-fils traversoit en proscrit en 1789. Avant d’arriver à Liège, on traverse les Ardennes. La Meuse, dans quelques endroits, rend encore plus pittoresques ces solitudes sauvages. Quand on a une teinte de mélancolie, et qu’on sait le chemin, on doit aimer à s’égarer dans ces déserts là.” Salaberry, 1799. 1. [Első levél.]

szépségéről és érdekességeiről, a szerző mindvégig az átlagos utazó szemével látatja a dolgokat, az embereket és a történeteket.

Az utazás lezárulta és az útleírás kiadása között eltelt viszonylag hosszú – hétévnnyi –, az önreflexióra elég alkalmat szolgáltatató idő alapján némileg, a fentiek ismeretében viszont már egyáltalán nem meglepő, hogy egészen a hatvanadik, vagyis a legutolsó levélig kell várnunk arra, hogy a szerző konkrét felvilágosítással szolgáljon visszatérésének (vagyis az emigráns lét végének) időpontjáról, okairól és az egykori útnak indulás közvetlen kiváltó tényezőiről. Eszerint a Párizsból 1790. október 5-én útnak induló Salaberry gróf bő egyévnnyi távollét után, 1791 novemberében lépett ismét francia földre. Ez a – legalábbis elméletileg – Marseille-ből keltezett levél jelenti a visszatekintve az erőszak elől menekülő személynek a boldog periódus lezárását:

„Sajnos hamar véget ért ez a régvolt népek emlékezete, a nagyságuk, szellemük és iparkodásuk tanúbizonyságául szolgáló épületek képe által megtöltött időszak. Éppen csak belepillanthattunk az egymástól oly különböző tájakba, szokásokba és vallásokba. Annak idején itthagytam azt a politikai vélemények, szenvedélyek, gyűlölködés és félelem által keltett forgószélet, amely végigsöpört Franciaországon.”⁴²

Természetszerűleg vetődik fel a kérdés: miért tért vissza az utazó egy, a hozzá hasonlókhöz ellenségesen viszonyuló országba? A francia nemzeti könyvtár, a Bibliothèque nationale de France Gallica adatbázisában szereplő információk alapján 1798-ban – tehát a Direktórium idején – a szerző nevének említése nélkül megjelent szövegben Salaberry „felvállalja” királpártiságát. Beszámolója szerint XVI. Lajos francia király sorsának alakulása és Luxemburgba való állítólagos menekülésének híre készíti a szerzőt az emigráció megszakítására:

„Egyetlen emlék hívott haza. [Nápolyban] azt mondták, hogy XVI. Lajos megérkezett Luxemburgba. Úgy hittem, hogy ez az esemény polgárháború kitérését jelzi, s azonnal útnak indultam, hogy osztozzam családom sorsában. (...) Hajóra szálltam hát Marseille felé. Aiolosz⁴³ láthatóan úgy vélte, utam nem sürgős, s így viharok vagy a vitorlákat dagasztó hátszél, netán szép manőverek leírása helyett az ilyesmit kedvelőknek meg kell elégedniük a lehető legnagyobb nyugalommal, mivel végül tizennyolc napi utazás után értünk csak Hyères⁴⁴ kikötőjébe. Itt a szenvedéstől, a türelmetlenségtől és az éhségtől hajtva inkább partra szálltam. Mintha egy fortyogó vulkán kráterébe léptem volna, ahol az előregések oly erős kitérését

42 „Qu'ils furent courts, hélas! ces momens que le souvenir des peuples anciens, la vue de ces monumens de leur grandeur, de leur génie, de leur industrie avoient occupés. Qu'elle fut rapide cette course à travers les terres, les coutumes, les religions si différentes j'avois quitté l'atmosphère de cette trombe, qui, formée par les opinions, les passions, les haines, les craintes, s'élevoit sur la surface de la France.” Salaberry, 1799. 329. [LX. levél.]

43 Isten a görög mitológiában, a szelek őrzője.

44 Hyères (vagy Hières) délkelet-franciaországi város a Földközi-tenger partján, 85 kilométerre Marseille-től keletre. A korabeli közlekedési eszközökkel számolva szárazföldön – az időjárástól és a terepviszonyoktól függően – a két település egy-két napi járóföldre feküdt egymástól.

sejtettek, hogy – ennek lefestéséhez nem bírván sem Vernet⁴⁵ ecsetjével, sem Tacitus pennájával – nagy sóhajtások közepette tettem el tárcámba e vázlatot és ceruzáimat.”⁴⁶

Összegzés

Konklúzióink elején szükségesnek tartjuk, hogy visszatérjünk a bevezetőben megfogalmazott kérdésekre, melyek közül a legfontosabb talán az, hogy beazonosítható-e az útleírások műfajához tartozó forrásainkban egyfajta „emigráns-diskurzus” sajátos jegyei.

A tárgyalt két kútfő – noha mindkettő 18. századi – eltérő korból, eltérő helyzetű és motivációjú személytől származik. Mindkét esetben elvégeztük a „beazonosítási” folyamatot, „rákeresve” a helyváltoztatás kiváltó okára, annak körülményeire, valamint a szerző önreflexiójára. Vizsgálódásunk eredményeként megállapítható, hogy a francia nyelvben a korban az emigráció jelenségéhez kötődő szókészlet elemei a szövegekben nem vagy csak minimális mértékben fordulnak elő. La Mottraye-tól értelemszerűen nem várható el, hogy magát emigránként azonosítsa – hiszen még maga a szó sem létezik –, útleírásában a szülőháza elhagyásának bemutatása, illetve az életút összefoglaló értékelése is igen rövidre sikerül, a szerző mindvégig adós marad a saját helyzetével való szembenézéssel, mint ha fogalomkészletéből hiányozna a menekülés vagy az elűzetés. Még ennél is meglepőbb Salaberry „hallgatása” – annál is inkább, mert az – elméletileg – veszélyesebb királypártiságot nyíltan vállalja, miközben az emigráns lét szinte csak utalásszerűen van jelen.

Egyik szöveg esetében sem zárhatjuk ki az adott kor alapkultúráját, vagyis azt, hogy a sorok között olvasó kortárs úgyis értette, hogy miről van szó. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy műve megjelentetésével mindkét szerző „kivárta” nem csupán a Franciaországba való visszatérést, hanem a politikai helyzet egyfajta lenyugvását, a közvetlen veszély elmúltát.

Ezek után természetesen felvetődik a kérdés: ténylegesen veszteséget jelentett a szülőháza elhagyása? La Mottraye kalandokban, találkozásokban, kitüntetésekben és egyéb, a szerző jelentőségét még jobban hangsúlyozó elemekben bővelkedő útleírását olvasva az a benyomásunk, hogy az elének táruló, idegen föl-

45 Clause Joseph Vernet (1714–1789) francia festő; különösen ismert tengeri viharokról, hajótörésekről szóló képeiről.

46 „Un seul souvenir m’y ramena. Louis XVI étoit arrivé, disoit-on [à Naples], à Luxembourg. Je crus que cet événement devoit un signal de guerre civile, et je partis sur le champ pour partager le sort de ma famille. (...) Je m’embarquai pour Marseille. Eole apparemment ne me jugea pas si pressé, car au lieu de tempêtes, de vent en poupe ou de belles manœuvres, je n’offrirois aux amateurs de descriptions que le calme le plus plat, puisque nous mîmes dix-huit jours à arriver à la rade d’Hières, où d’ennui, d’impatience et de faim, je préférâi me faire descendre. C’est-là que je remis le pied sur un nouveau cratère, dont les premières secousses annonçoient de si violentes explosions et que n’ayant pour les peindre ni le pinceau de Vernet, ni le burin de Tacite, je remis, en soupirant, dans mon porte-feuille cette esquisse et mes crayons.” Salaberry, 1799. 329–331. [LX. levél.]

dön leélt élet sokkal inkább egy Európa különböző országaiban fényes karriert befutó világpolgáré, mintsem egy hazáját kényszerből elhagyó személyé. Salaberry-nél az útleírás elején és végén, vagyis az útnak indulás és a visszatérés „pillanatában” található néhány rövid passzus kivételével szinte még utalást sem találunk az utazó motivációira, érzéseire vagy gondolataira. (Ráadásul az ő esetében a hazatérés leírása jóval részletesebb, mint az elindulása.)

Mindamellett egyik szöveg sem hagy kételyt a szerzők társadalmi hovatartozását illetően: mind La Mottraye, mind Salaberry az elit tagjának tekinti magát. E fel fogás gyökere vélhetően a származás fontosságában rejlik, és mind a két útleírás a kozmopolita elitek Európáját jeleníti meg előttünk. Talán ebben valósul meg a „tesztületi szellem”. La Mottraye esetében az európai nemesi elithez való tartozásban feloldódik a menekült lét, míg Salaberrynél a királpártiság jelenti azt a tágabb vagy magasabb kategóriát, ami talán még a nemesi származásnál is fontosabb lehet.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Blond

2010 Blond, Stéphane: N'oubliez pas le guide! L'Itinéraire d'une partie de l'Europe de Louis Dutens. In: *Les circulations internationales en Europe, années 1680 – années 1780*. Dir. Beaurepaire, Pierre-Yves – Pourchasse, Pierrick. Rennes, 2010. 259–278.

Boffa

1992 Boffa, Massimo: Émigrés. In: *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Chapitre 2. Acteurs. Dir. Furet, François – Ozouf, Mona. Paris, 1992. (2ème éd.) 315–329.

Dewald

2002 Dewald, Jonathan: *Az európai nemesség, 1400–1800*. Ford. F. Nagy Piroska. Bp., 2002.

Gőzsy

2010 Gőzsy Zoltán: Adalékok Voltaire XII. Károly király története című munkájának 18. századi hatásához és recepciójához. In: *A poltavai csata jelentősége az orosz és a svéd történelemben*. Szerk. Miszler Tamás – Sashalmi Endre. Pécs, 2010. 61–83.

Hahner

1989 Hahner Péter: *A nagy francia forradalom kisenciklopédiája*. Bp., 1989.

Hongre–Pignault

2015 Hongre, Bruno – Pignault, Jacques: *Dictionnaire du français classique littéraire, de Corneille à Chateaubriand*. Paris, 2015.

Kovács

2010 Kovács, Ilona: La circulation des idées libertines en Hongrie et en Europe Centrale aux XVII^e–XVIII^e siècles. In: *Les circulations internationales en Europe, années 1680 – années 1780*. Dir. Beaurepaire, Pierre-Yves – Pourchasse, Pierrick. Rennes, 2010. 411–423.

Kövér

1995 Kövér Lajos: Francia katonák, telepések és utazók Magyarországon. In: *Francia eszmék. Tanulmányok a francia forradalomról*. Szerk. J. Nagy László – Szász Géza. Szeged, 1995. 54–68.

2007 Kövér Lajos: *A XVIII. század magyarságképe elfeledett francia források tükrében*. Szeged, 2007.

2013 Kövér Lajos: Hat levél a 18. század végének Magyarországról. In: *Aetas*, 28. (2013) 3. sz. 154–178.

2016 Kövér, Lajos: *Documents et témoignages français imprimés sur la Hongrie, 1565–1814*. Szeged, 2016. (Documenta Hungarorum in Gallia, 4.)

La Mottraye

1723 La Mottraye, Aubry de: *A. de la Mottraye's Travels through Europe, Asia and into parts of Africa, Containing a great variety of geographical, topographical, and political observations on those parts of the world...* London, Printed for the Author, 1723.

1727 La Mottraye, Aubry de: *Voyages du Sieur A. de La Motraye, en Europe, Asie et Afrique. Où l'on trouve une grande variété de recherches géographiques, historiques et politiques, sur l'Italie, la Grèce, la Turquie, la Tartarie, Crimée, & Nogaye, la Circassie, la Suède, la Laponie, etc... avec des remarques instructives sur les mœurs, coutumes, opinions &c. des peuples & des païs où l'Auteur a voyagé*. La Haye, T. Johnson & J. Van Duren, 1727.

1732 La Mottraye, Aubry de: *Voyages, en anglois et en françois, d'A. de La Motraye en diverses provinces et places de la Prusse ducale et royale, de la Russie, de la Pologne, etc.* La Haye, Adrien Moetjens, 1732.

Lebeau

2010 Lebeau, Christine: Circulations internationales et savoirs d'État au XVIII^e siècle. In: *Les circulations internationales en Europe, années 1680 – années 1780*. Dir. Beaurepaire, Pierre-Yves – Pourchasse, Pierrick. Rennes, 2010. 169–179.

Matsumura

2015 Matsumura, Takeshi: *Dictionnaire du français médiéval*. Paris, 2015.

Montesquieu

1721 [Montesquieu:] *Lettres persanes*. Tome I, Tome II. A Cologne, chez Pierre Marteau, 1721.

Nantes-i ediktum visszavonása

2000 A nantes-i ediktum visszavonása (1685. október 17.). Ford. Sahin-Tóth Péter. In: *Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Szerk. Poór János. Bp., 2000. 230–233.

Rey

2001 *Le Grand Robert de la langue française*. Dir. Rey, Alain. Paris, 2001.

Salaberry

1799 Salaberry, comte de: *Voyage à Constantinople, en Italie et aux Iles de l'Archipel par l'Allemagne et la Hongrie*. Paris, An VII [1799].

Soboul

1967 Soboul, Albert: *Le Directoire et le Consulat*. Paris, 1967.

Szász

2000 Szász Géza: A francia állam és a protestánsok a 17. században – tűréstől tiltásig. In: *Aetas*, 15. (2000) 1–2. sz. 39–61.

2016 Szász Géza: „Ki fog itt segíteni?” A reformkori Magyarország képe a francia útleírásokban. Szeged, 2016.

Tóth

2000 Tóth, Ferenc: *Ascension sociale et identité nationale: intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIII^e siècle, 1692–1815*. Bp., 2000.

2018 Tóth, Ferenc: *L'émigration nobiliaire hongroise en France au XVIII^e siècle. Bilan de recherches, questions méthodologiques*. https://umotion.univ-lemans.fr/video/3471-integration-limmigration-nobiliaire-hongroise-en-france-au-xviii-e-siecle-bilan-et-perspectives-de-recherche-questions-methodologiques/?is_iframe=true.

2021 Tóth, Ferenc: *L'émigration nobiliaire hongroise en France au XVIII^e siècle. Bilan de recherches, questions méthodologiques*. In: *Noblesses en exil. Les migrations nobiliaires entre la France et l'Europe (XV^e–XIX^e siècle)*. Dir. Bourquin, Laurent – Chaline, Olivier – Figeac, Michel – Wrede, Martin. Rennes, 2021. 227–238.

Vovelle

2005 Vovelle, Michel: A forradalom. In: *Franciaország története I.* Szerk. Duby, Georges. Ford. Sujtó László. Bp., 2005. 687–739.

GÉZA SZÁSZ

EMIGRATE, TRAVEL, ASSERT YOURSELF

SPEECHES OF FRENCH NOBLE EMIGRANTS IN THE 18TH CENTURY

If migration is an eternal phenomenon, in French, words relating to emigration appear gradually, and the vocabulary only becomes complete at the end of the 18th century. If we study the discourse of French emigrants, our examples show that references to their status are missing in the texts, and their conditions are only mentioned indirectly. Aubry de La Mottraye, a Protestant emigrant from the beginning of the century, rather emphasizes his activities as a diplomat. The Count of Salaberry, an emigrant from the Revolution, talks about his departure and his return, showing himself sensitive to the destiny of France, without however describing himself as an emigrant. In both cases, we see confirmation of belonging to the European elites. It appears that, in both cases, non-national categories are favoured by the authors.

Egy ír nemes beszámolója a török elleni harcokról 1683-ból

Francis Taaffe levelei

Közismert, hogy a 17. század legnagyobb létszámú emigráns csoportját azok az ír katonák alkották, akik – különösen Oliver Cromwellnek az ír katolikusok ellen folytatott kegyetlen hadjárata hatására – elhagyták Írországot, és a kontinensre jöve a katolikus uralkodó, elsősorban a francia király és a Habsburg-uralkodóház szolgálatába álltak. A „vadludak”-nak (*the Wild Geese*) nevezett ír katonák már a harmincéves háborúban is harcoltak, s közülük többen igen magas rangra emelkedtek az osztrák császár szolgálatában.¹ A magyar történelem szempontjából is kiemelt jelentőségű az a Francis Taaffe, akinek kései leszármazottai magyar nemességet is kaptak, miközben ír származásuk tudatát híven őrizték.²

A Taaffe családnak már a 17. század elején is szoros kapcsolata volt a Habsburgokkal, amit bizonyít, hogy Theobald Taaffénak mind a hat fia összeköttetésben állt a bécsi udvarral.³ Theobald gyermekei közül a legismertebb a harmadik fiú, Francis, aki Olmützben tanult, majd osztrák szolgálat után 1670-ben Lotaringiai Károly herceg seregéhez csatlakozott, és aztán később részt vállalt Bécs és Magyarország török uralom alóli felszabadításában. Említést érdemel bátyja, Nicholas is, Carlingford második grófja,⁴ aki előbb Spanyolországban szolgált, majd a katolikus restaurációt megkísérlő II. Jakab király titkos tanácsának tagjaként a király 1688-ban Bécsbe küldte, de a hírre, hogy az általa szolgált trónkövetelő partra szállt Írországból, azonnal hazatért, és a Boyne folyónál lezajlott, majd a katolikusok számára súlyos vereséggel végződő csatában 1690. július 11-én életét vesztette.⁵

Míg Nicholas II. Jakab megbízható emberei közé tartozott, öccse, az 1639-ben született Francis III. Ferdinánd vejének, Lotaringiai Károlynak volt a bizalmasa.⁶ A herceggel való szoros kapcsolata még a hatvanas években kezdődött, 1673-ban ő vezette

* A szerző az MTA doktora, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Moravcsik Gyula Intézet tudományos főmunkatársa, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar egyetemi tanára (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., takacs.laszlo@abtk.hu).

1 Mheara, 1994. 76–92.; Murphy, 1994. 23–28.; magyarországi szerepvállalásukról: Oross, 2011.

2 Említésre méltó még a Taaffe család tagjai közül Patrick Taaffe, aki tábori lelkészként szolgált a szintén ír Walter Butler ezredes mellett, s köze volt Wallenstein osztrák császári generális meggyilkolásához.

3 Vö. Worthington, 2004. 174.; Griffin, 2023. 68.

4 Nicholas Taaffe (?–1690. július 1.).

5 Taaffe, 1856. 15–16.

6 Az íreknek a lotaringiai udvarban játszott szerepéről röviden lásd: Griffin–Filet, 2018. 22–25.; Filet, 2021. 36.; Spangler, 2024. 241–60.

győzelemre a sereget Bonn-nál a franciák elleni háborúban. Később Lotaringiai Károly rábízza gyermekei, különösen a legidősebb, I. Lipót herceg nevelését.⁷ Szoros kapcsolatukat mutatja, hogy Francis volt az, aki 1674. május 12-én a lengyel királyválasztáson Lotaringiai Károly érdekében híres beszédet mondott. 1682-ben lett generális, és egy évvel később egy négyszáz lovasból álló hadtestet vezetett, amely számos nagyszerű és sikeres katonai manővert hajtott végre a törökellenes küzdelmekben.⁸ Ezeknek a hónapoknak az eseményeiről több levélben is beszámolt bátyjának, amelyeket egy évvel később könyvformátumban is kiadtak Londonban az európai hírekre szomjas olvasóközönségnek.⁹ A kiadás évében Francis Magyarországon tartózkodott, majd két évvel később részt vett Buda felszabadításában, a következő évben pedig ő vezette volna azokat az ír önkénteseket, akik Magyarországra jöttek harcolni a török ellen, de végül mégsem ő felelt a nehezen megregulázható katonákért.¹⁰ Szolgálataiért 1694-ben Aranygyapjas-renddel tüntették ki. Később is több fontos diplomáciai küldetést teljesített, és nemzetközi elismertsége következtében még az angol parlament is külön törvényben rendelkezett sérthetlenségéről.¹¹ 1704-ben halt meg, s később kiváló katonaként és elegáns diplomataként emlékeztek meg róla, akinek Livius *Ab Urbe conditá*ja és Curtius Rufus Nagy Sándor-életrajza voltak kedves olvasmányai még hadjáratai idején is.¹² Ennek a török elleni küzdelmet az egész kereszténység ügye szempontjából kiemelt jelentőségűnek tartó emigráns ír katonának, illetve egyik fiatal angol beosztottjának a leveleit adjuk most közre magyar fordításban.

Taaffe gróf levelei bátyjához, Carlingford grófjához

Taaffe gróf levelei a császári táborból bátyjához, Carlingford grófjához itt Londonban, amelyekben beszámol a Bécs ostroma előtti, valamint a Bécs ostromakor megvalósított legjelentősebb hadmozdulatokról, valamint számos figyelemre méltó részlettel szolgál a török elleni magyarországi győztes hadjáratról: kiegészítve két másik levéllel, amelyeket egy fiatal angol nemes, a császári hadsereg önkéntese írt. London, Nyomtatva T. B. számára, és William Abbingtonnál, a Wonder Tavern közelében, a Ludgate Hillen árusítják. 1684.

7 Vö. Taaffe, 1856. 16–17.; Tóth, 2021. 195.

8 Francis Taafféről számos alkalommal megemlékezik hadinaplójában Lotaringiai Károly is (kiadása: Tóth, 2017).

9 Az Országos Széchényi Könyvtárban található példány kapcsán Bakonyi Zsuzsanna ismertette röviden Taaffe karrierjét és a levelek tartalmát: Bakonyi, 2020.

10 Az események menetéről részletesen lásd: Oross, 2011.

11 Vö. Taaffe, 1856. 23.

12 Taaffe, 1856. 25.

AZ OLVASÓHOZ

Minthogy jelenleg Bécs ostroma és a magyarországi háború a közbeszéd tárgya, feltételezem, hogy nem lesz kellemetlen számotokra, ha az eddig megjelenteknél pontosabb és világosabb beszámolót adok nektek a keresztény fegyvereknek a törökök elleni sikereiről, még hozzá ha olyan beszámolót írok, amelyet nem szóbeszéd-ből gyűjtöttem össze, nem is hírlapokból és újságokból ollóztam ki, hanem ezek mind eredeti levelek, amelyeket Ő Főnagysága és Ő Királyi fensége már látott és jóváhagyott, és amelyeket egy nagy hírvő lovag írt, aki nemcsak jelen volt azoknál az eseményeknél, amelyekről ír, hanem mint a császári hadsereg főtisztje, maga is jelentős részt vállalt bennük. Ő Lord Taaffe, őfelsége alattvalója, aki fivérének, Carlingford grófjának és Grana márkijának, Flandria kormányzójának küldte ezeket a leveleket, amelyekben nemcsak az igazság erejét, hanem bizonyos szerénységet és nemes természetet is felfedezhetünk, mivel anélkül, hogy bármit is magának tulajdonítana, nem mulasztja el, hogy másoknak is igazságot szolgáltatson. E tulajdonságai, valamint az *idegen* uralkodó udvarában tanúsított körültekintő magatartása révén nagy tiszteletet és bizalmat szerzett annál a császárnál, akit szolgál, valamint őfelségének, Lotaringia hercegének szeretetét és bizalmát is kiérdemelte, és az egész birodalomban nagy hírnévre tett szert. Így nemcsak önmagának, hanem hazájának, királyhoz hűséges családjának és azoknak a nemes őseinek is becsületére válik, akiktől származik. Példa ő arra, hogy felébressze az angol nemzet becsületérzetét, és minden úriember számára érzékeltesse, mennyivel inkább szolgálná érdeküket és becsületüket, ha kardjukat ilyenkor a kereszténység védelmére vetnék be, mint hogy ifjúságukat játékarlangokban és pincékben pazarolják el, és egymást gyilkolják, ahogyan azt értelmetlen és ostoba veszekedésekben teszik.

1.

Passau, 1683. július 24.
Carlingford grófjának Londonban.

Megtiszteltetés volt hallanom Önről Lord Lansdowne-tól,¹³ akit, ha nem lett volna tele bátorsággal és vitézséggel, az itteni ügyek szerencsétlen állása bizonyára eltántorított volna egy ilyen nagylelkű tervtől, minthogy azonban elhatározta, hogy velünk teszi próbára szerencsését, a kötelesség, amellyel a királynak és Ő Királyi Fensége parancsainak tartozom, az öröm, hogy olyan előkelő úriembert szolgálhatok, mint Lord Lansdowne, valamint az önök érdeklődése arra késztet, hogy semmit se mulasszak el az ő szolgálata tekintetében, valamint hogy keressem az alkalmat egy ilyen érdemes barát megszerzésére.

13 Talán George Granville-ről (1666–1735) van szó, aki Lansdowne első bárója volt.

A hetvenezer ember helyett, amelyet Lotaringia hercege ígért e szörnyű háború folytatására, sohasem gyűjtött össze harmincezernél többet.¹⁴ Az alatt a két hónap alatt, amíg Magyarországon állomásoztunk, csak tétlenkedtünk, kevés kísérletet tettünk, féltünk ugyanis attól, hogy csökken az erőnk az oszmán haderő megérkezése előtt, mivel a betegség és a szükséges eltávozások miatt hadseregünk már huszontháromezer főre apadt, és ez volt a legnagyobb létszámú erőnk, amikor a nagyvezír¹⁵ hetedikén legalább százhatvenezer harcosból álló seregével¹⁶ tőlünk ágyúlövésnyi távolságban sorakozott fel egy kis folyó, a Rába két ága között, s én nem a legnagyobb számot mondom, hanem ellenkezőleg, hiszen az összes általunk ejtett fogoly, valamint más értesülések szerint is létszámuk meghaladja a kétszázezer főt a tatárok és a magyar felkelők mellett. Könnyen el tudja képzelni, uram, hogy ez a felbukkanás mennyire meglepett bennünket, hiszen mindig azzal a reménnyel kecsegtettük magunkat, hogy a Lengyelországgal kötött szövetségünknek arra kellett volna kényszerítenie a törököt, hogy megossza erőit, s noha az ellenkezőjéről értesültünk, azon a napon mégis megtartottuk állásainkat, s visszavertünk húszezer tatárt, akik az orrunk előtt keltek át a folyón. Az ellenség, látva, hogy milyen nehéz volt utat törni felénk, harmincezer lovasból álló különítményt rendelt ki, hogy a folyó mentén a mi jobbszárnyunkkal szemben szóródjék szét, a magyarok egyik egységével együtt, melyet Budiani gróf,¹⁷ egy nemesember vezetett, aki a nemrég fellázadt országból való. Ő, miután éjjel értesült róla, hogy a törökök minden nehézség nélkül átjöttek a folyón, Budiani összecsapott az említett magyar lázadókkal, és a felkelő Thökölyért kiáltott, majd pedig, miután számot vetett azzal, hogy számarányban elmaradunk tőlük, s hogy a folyón több helyen is át lehet kelni, az ellenség pedig minden előnyös helyet megszállva tart és képes arra, hogy amikor csak akarja, ágyútűz védelme alatt megerősítse a gázlót, s egyúttal a lovasok nagy részét is mozgósítsa – hiszen azok már ezen az oldalon voltak, és akár oldalról, akár hátulról megtámadhattak minket –, őfelsége úgy ítélte meg, hogy ez a táborhely nem biztonságos, és még aznap éjjel elhagyta azt a helyet, miután legelőször is hatezer embert küldött Győrbe (ez a helység tűnt ugyanis valamennyi helység közül ostrom által leginkább fenyegetettnek). Gyalogságunk a Schutz-szigeten¹⁸ keresztül Pozsony felé vonult, ahol az őket fenyegető egységek nem érhették el őket, lovasságunk pedig a Győrtől Pozsonyig terjedő síkságon vonult keresztül.

Tizenharmadikán egy négyszáz főből álló lovashátvédet vezettem, amikor Peternel mezején¹⁹ kétezer tatár támadt ránk,²⁰ és ezzel párhuzamosan, amint a balszerencse akarta, a mi lovas előrsünket is riadóztatták, amikor egy csoporttal a málháinkra támadtak, és őfelsége attól félve, hogy az ellenség elvág bennünket

14 1683. július 1-jén Lotaringiai Károly alig valamivel több mint harmincezer fős sereggel rendelkezett saját számítása szerint is. Vö. Tóth, 2021. 174–175.

15 Kara Musztafa pasa (1634/35 – 1683. december 25.).

16 Lotaringiai Károly ennél kétszer nagyobb ellenséges haderővel számolt. Vö. Tóth, 2021. 175.

17 Gróf Batthyány Kristóf (1637–1685) erdélyi kapitány. Vö. Tóth, 2021. 176.

18 Alighanem a Radó-szigetre gondol.

19 Ma Peternell-Carnuntum Ausztriában.

20 Az eseményről Lotaringiai Károly is beszámol. Vö. Tóth, 2021. 177–179.

Bécsből, ahol még mindig ott tartózkodott a császár az egész udvarral együtt, a lovasságot a lehető leggyorsabb menetben odavezényelte, miközben csak egyetlen ezredet hagyott hátra, hogy őrséget álljon. Ez az ezred, látva, hogy a többi csapat erőltetett menetben távozik, azt feltételezte, hogy azok elvonulását a hátulról ránk támadóktól való rémület okozta, és e feltételezés következtében a világ lehető legszégyenletesebb módján elmenekült, anélkül hogy egyetlenegyszer is pisztolyt rántott volna, vagy az ellenség legkisebb támadásának is ellenállt volna. Ekkor a parancsnokságom alatt álló négyszáz lovast bekerítették, és én nem tudom megmondani, milyen gondviselés folytán szabadultam meg, mivel legalább fél órán át meneteltem összevissza²¹ az ellenség között. Ekkor olyan nagy volt a por, hogy a menekülők még azt sem vették észre, hogy felmentő segítség érkezik, és ez a kavardás több századunkat is összezavarta, amelyek pedig a segítségükre kívántak sietni. Elsőként az én ezredem öt egysége gyűlt össze. Egy századot teljesen összeroppantott a menekülő ezred, a többi azonban olyan vitézül viselkedett, hogy szegény Aremberg herceget²² és Millini grófort,²³ az azonos nevű bíboros testvérét (ez a bíboros jelenleg nuncius Spanyolországban), valamint az én ezredem mindkét kapitányát, Aremberg herceg titkárával és nyolcvan lovassal együtt azon a helyen megölték.

A lotaringiai herceg végül, miután nagy nehezen összeterelte a maradék lovasságot, hozzánk sietett, ahol a legelső századokat még páni félelemben találta, majd emberei előtt leszállt a lováról, hogy lássák, nincs többé veszély. Ez a példa újra bátorságot öntött csapatainkba, és miután a por némileg elült, szembesültünk azzal, hogy az egész zűrzavart mindössze hatezer török és tatár okozta. Ekkor őfelségével az élünkön elindultunk felénk, ők azonban nem bírták elviselni csapataink látványát, és hiába követték őket nehéz német lovainkkal, mivel könnyű lovaink nem voltak, az ellenség hihetetlen gyorsasággal röpült tova. Ebből azonban megtudtuk azt, amiről azóta megbizonyosodtunk, hogy ez a hatezer lovas csak azt a célt szolgálta, hogy fedezzék a fősereget, amellyel, mivel úgy gondolták, hogy Győr megtámadása már nem annyira céljuk, mint ahogyan azt először tervezték, egyenesen Bécs felé vonultak.

Talán igen meglepőnek fogjátok tartani, hogy nem voltunk jobban értesülve az ellenség tervéről és menetelésének irányáról, de ez nem annyira meglepő, ha azt halljátok, hogy egész Magyarország ellenünk volt, és nem egy paraszt is Thököly mellé állt. Ami pedig azt a csapatot illeti, amelyet felderítésre küldtünk a Győr és Bécs közötti síkságra, bizony egyetlen ember sem menekülhetett volna meg közülük, ha felfedezik őket. Ilyen nagy az ellenség száma és gyorsasága.

Összefoglalva, uram, nagyon kétségbeejtő helyzetben vagyunk. Egész Magyarország ellenünk van. Az udvar Passauba vonult. Egész Ausztria Bécs körül Neustadttól²⁴ és Sankt Pöltentől²⁵ lángokban áll, és mi nem tudjuk megakadályozni,

21 Taaffe a francia eredetű *pesle-mesle* kifejezést használja.

22 Alexander-Joseph Aremberg herceg (1664–1683).

23 Savo Millini bíboros testvéréről van szó.

24 Wiener Neustadt.

25 Taaffe St. Hyppolitnak nevezi a várost.

mivel már csak egy legfeljebb tízezer fős lovasságunk maradt Lotaringia hercegének vezetése alatt. Bécsset már tíz napja ostromolják, és ha őfelsége nagyszerű előrelátásának és körültekintésének köszönhetően nem küldött volna tíz-tizenegyezer embert a városba az utolsó pillanatban (ráadásul ez volt az összes gyalogsága, amivel a seregében rendelkezett), akkor a hely mostanra már biztosan elveszett volna. Bajorország tízezer bátor, de tapasztalatlan katonát küld nekünk, és a császártól is további tízezret fogunk kapni erősítésként. A lengyel királyt²⁶ szerződésünk kötelezi arra, hogy személyesen vonuljon serege élén Bécs felmentésére, és a legkisebb késedelem is a legnagyobb veszélynek tűnik. Szászország, Franciaország és Brandenburg ígéretet tett arra, hogy csapatokat küld, és Isten adja, hogy mindannyian kellő időben érkezzenek. Ha [a törökök] elfoglalják Bécsset, akkor úgy látom, hogy nem lesz vége nyomorúságainknak, remélem azonban, hogy Isten nem hagyja cserben a maga ügyét, sem Ausztria [uralkodói] házáat, amely mindig is oly hűséges volt hozzá.

2.

Az angremi táborból, 1683. augusztus 17.²⁷
Carlingford grófjának Londonban.

Megkaptam július tizenhetedikén Londonból kelt levelét, és ezerszeresen is hálát adok az Istennek, hogy megmentette királyi urunkat, a királyt és a herceget a gonosz merénylők szörnyű tervétől.²⁸ Jóságos Isten! Micsoda örület ez? Nézzünk végig egész Európán, és lássuk, találunk-e olyan alattvalókat, akikkel ilyen jól bánnak, vagy akik olyan áldott békét élveznek, mint Anglia alattvalói. Vagy van-e olyan nemzet a világon, amely nem irigyl a mi boldogságunkat!? Én annyira megvetem azokat a hírhedt gazembereket, hogy ezentúl a törököket és a tatárokat a legbecsületesebb embereknek fogom tekinteni. Mostanra kétségtelenül megkaptam a beszámolót, amelyet Passauból küldtem a hadjáratunkról. Lord Lansdowne átadta azt a spanyol követnek, aki megígérte, hogy Don Petro de Ronquillónak²⁹ küldött csomagjában elküldi Angliába. Lotaringia hercegének azóta volt szerencséje tizennégyezer lovasával vereséget mérni Thököly húszezer magyarból és hatezer törökből álló seregére Pozsony közelében,³⁰ ahol Thököly birtokba szerette volna venni a várost, és Magyarország királyává kívánta koronáztatni magát. Mi felvonultunk feléjük egy nyiladékon (azaz szűk átjárón) keresztül, amelyet dragonyosokkal töltöttek meg, és bár az ellenség rendben felsorakozott, nem volt bátorságuk ellenállást tanúsítani. Alighogy a mi lovas előrsünk elhaladt, a pánikszerű félelem úgy magával ragadta a felkelőket, hogy hamarosan elmenekültek, magukra hagyva a törököket, akik egy

26 Sobieski János (1629–1696) 1674–1698 között lengyel király.

27 Ahogy a következő levélből kiderül, alighanem arról a táborhelyről van szó, amely Bécsből keletre feküdt. Ma Angern an der March Alsó-Ausztriában.

28 Rye House Plot II. Károly angol király meggyilkolásának terve.

29 Pedro Ronquillo Briceño (1630–1691) spanyol követ az angol udvarban.

30 Július 29-én.

ideig rendezetten vonultak vissza, de a lengyelek, akiket a mi vérteseink néhány ezrede támogatott, olyan dühösen támadtak rájuk, hogy végül szétverték őket, ezer emberüket holtan hagyva maguk mögött, ezerkétszáz szekérenyi poggyással, amelyből a mi embereink zsákmányt szereztek. A lázadók lovassága lovaik gyorságának köszönhetően megmenekült, valamint némi gyalogságuk is elbújt az erdőkben és a hegyekben, amelyek megközelíthetetlenek voltak lovaink számára. Ez a csapás annyira megrémítette Thökölyt, hogy nem láttuk többé.

Bécset már öt hete ostromolják, és bár az ellenség az első napon elfoglalta állását a Glacis lábánál,³¹ a külvárosok védelme alatt, amelyeket mi elmulasztottunk lerombolni, négy hétig csak az ellenkező oldalon lévő sziklasírt egy pontját foglalták el a Pallace bástya és Lebell bástya között. Öt nappal ezelőtt aknát ástak a Ravelin hegy alatt,³² az említett két bástya között, ahol heves támadást indítottak, abban a reményben, hogy elrejtőzhetnek benne, de nagy veszteségeket okozva nekik visszaverték őket, maguktól a foglyoktól pedig, valamint a táborukban lévő kémjeinktől megtudtuk, hogy már több mint tizenkétezer janicsárt veszítettek. A bajorok kilencezer fős serege már megérkezett a kremsi hídhoz, a franciák nyolcezer fős serege pedig holnapra lesz itt. Szászország választófejedelme további tízezer emberrel már úton van, de aligha lehet velünk a hónap vége előtt. A lengyel király is jön huszonhárom-huszonnégyezer emberrel, és mi most körülbelül huszonháromezer császárral vagyunk együtt. Elhatároztuk, hogy ezekkel a csapatokkal e hónap vége felé Bécs segítségére indulunk, vagy meghalunk e kísérlet közben. Ha azonban a lengyel király késve érkezik, és ha a várost nagyon szorongatva találjuk, nélküle fogjuk megpróbálni a város felmentését. Arról biztosítanak bennünket, hogy a császár személyesen szándékozik velünk lenni, és én szívből kívánom ezt az ő nagyobb dicsőségére. Úgy gondoljuk, hogy a Dunát Kremsnél, egy kisebb városnál fogjuk átlépni, amely körülbelül tíz mérföldnyire van Bécstől. A vidék nagyon hegyvidéki és erdős, amíg egy szűk mérföldnyire nem érünk attól a helytől. Harmincezer gyalogosunk lesz, ha az ellenség eléink jön, akkor fel kell adniuk néhány őrhelyüket, ha nem, akkor pedig köztünk és a város között lesznek, és a helyzet olyan lesz, hogy a lovaságnak, amelyekben a legnagyobb erejük van, nem sok hasznát veszik majd.

Lord Lansdowne-t nagyra becsüli őfelsége, Lotaringia hercege, és rendkívül kedveli hadseregünk minden tisztje és legjobb emberei.

31 A Wiener Glacis nevű korabeli erődítmény.

32 Az említett helyek a bécsi Burg déli részén helyezkedtek el.

3.

A korneubourgi táborból a Duna mellett, 1683. augusztus 25.³³
Carlingford grófjának Londonban.

Don Petro de Ronquillio fedőnéven küldött leveleimben, valamint a marcheggi táborból Flandria kormányzója csomagjában küldött leveleimben megbízható beszámolót adtam az itteni állapotokról, valamint arról, milyen jelentős dolgok történtek ebben a táborban. Folyó hó huszonegyedikén Lotaringia hercege elhagyta a határt, azt a kis átgázolható folyót, amely Ausztriát és Morvaországot Magyarországtól elválasztja, hogy minél közelebb jusson a Duna partjára, Fulme³⁴ és Krems fölé, hogy ott átkeljen a nagyszerű ügy, vagyis Bécs felmentése céljából, remélve, hogy az a két csapás, amelyet az ellenség már elszenvedett, valamint Lengyelország királyának a határai felé való közeledése egy ideig késlelteti az ostromot. Tegnap Stockeraunál táboroztunk le, ahol azt mondták, hogy törökök és tatárok jelentős hadteste vonult át a határon, és ennek igazságáról gyorsan megbizonyosodtunk öt vagy hat falu lángjai révén, amelyeket a táborunktól néhány mérföldnyire láttunk égni, mivel barbár szokása ezeknek a hitetleneknek, hogy amerre elvonulnak, mindent felgyújtanak. Erre őfelsége elhatározta, hogy egy tízezer lovasból álló gyors sereggel azonnal feléjük vonul. Utolértük őket, mintegy tizenkétezeren voltak, és Bécs hídjá mellett vonultak csatába. Őfelsége személyesen rohamozta meg a jobbszárnyat, ahol a törökök dühödt támadásba lendültek. Néhány lengyel csapatunkat megzavarták, de mivel hamarosan néhány német lovasunk is csatlakozott hozzájuk, háromszáz emberük elvesztése után megfutamították őket, és a további ötszáz embert, akiket a nagyvezír táborából csónakokkal küldtek át a Dunán abban a hitben, hogy ugyanazzal az eszközzel megmenthetik magukat, olyan hevesen üldözték, hogy – lovukat zsákmányul hagyva maguk után – legtöbbször a folyóba fulladt. Jobbszárnyunk egy kis erdőig húzódott szét, a balszárny, amelynek én voltam a parancsnoka, az egész síkságon végig fölfejlődött. Amint ezt meglátta az ellenség, ez arra ösztönözte őket, hogy legfőbb erejüket ellenünk fordítsák, hogy mind oldalról, mind hátulról ránk támadhassanak. Lewis Badin herceg azonban a jobbszárnyon lévő lovasok egy részét könnyű hadmozdulattal a közelünkbe rendelte, és az ellenség több kísérlet után belátta, hogy nem tud megtörni bennünket, hanem mindig veszteséggel verik vissza őket, ami miatt a sikeres ellenállástól kétségbeesve egy kis dombra húzódtak le a századaikkal tőlünk egy puskalövésnyi távolságra, amivel megakadályozták, hogy meglássuk a mögöttük esetleg rejtőzködő tartalékot. Akkor, amikor úgy tűnt, hogy készen állnak a harcra, százötven kétségbeesett török és tatár, látva a távolságot, amely a mi századaink és a jobbszárny között volt, az erdő mögé osont, hátulról ránk támadt, de én a második vonalunk két századának támadást parancsoltam,³⁵ mire gyorsan széteszlottak, és csak kevesen menekültek meg közü-

33 Ma Korneuburg Alsó-Ausztriában.

34 Talán Tullna gondolt Taaffe.

35 Ekkor Taaffe még csak hat századnak parancsolt. Vö. Tóth, 2021. 196.

lük. Azt vártuk, hogy az ellenség felhasználja ezt a zűrzavart arra, hogy egész hadtestével megtámadjon bennünket, de nem így történt, hanem az egész csak arra szolgált számukra, hogy gyors visszavonulással mentse az irhájukat. Mi ekkor már rájöttünk, hogy az említett dombon előttünk felvonuló századuk csak arra volt hivatva, hogy a többit védje és fedezze a visszavonulást, és elvesztegettük az időt, hogy a mi vérteseinkkel üldözzük őket, mert ők nem tudták volna vérteseinket a csatamezőn való küzdelemben megelőzni, mivel soha nem tartanak együtt, de nagyon fürgék, nagy gyorsasággal futnak, és lehetetlen őket egy csapatba fogni, hacsak nem tetszik nekik. Lengyeleink valóban üldözőbe vehették volna őket, de úgy látszott, hogy nem akarják, és őfelsége úgy ítélte meg, hogy valószínűleg Thököly erősítést kaphat, aki néhány nappal korábban a határ közelében táborozott, ezért őfelsége nem tartotta jónak, hogy tovább üldözze őket, hanem visszafordult a nagy csata felé, amely most már közeledett. Az ellenség a helyben megölteken kívül több üstdobot és több mint húsz lobogót veszített el a visszavonulás során.

Őfelsége rendkívüli bátorsággal és vitézséggel vezette ezt a harcot az ellenséggel szemben, de túlságosan kitette magát a veszélynek, mint ahogyan azt minden alkalommal túlságosan gyakran megteszi.

Még mindig itt vagyunk, és nagy feladatunk, Bécs felmentése előtt állunk. Őfelsége Lengyelország királya több mint húszezer emberével hét napon belül velünk lesz. Bajorország, Szászország és Franciaország huszonnégyezer embert küldött nekünk, mi, császáriak pedig húszezer fölött vagyunk. Ha Isten nem lesz ellenünk, remélem, hogy néhány napon belül küldhetek nektek egy dicsőséges győzelemről szóló beszámolót. Lord Lansdowne különösen kitüntette magát ebben a hadjáratban, mivel mindig a csatának azon a részén lehetett találni, ahol a legforróbb volt a helyzet, és kétségtelenül nagyon bátor fiatalember.

4.

A nagyvezír táborából éjfélkor, 1683. szeptember 12-én.
Carlingford grófjának Londonban.

Felszabadítottuk Bécset, de ha a győzelem nem volt is olyan teljes, mint ahogyan azt magunknak ígértük, ez csak ellenségeink gyávaságából fakadt, akiket reggeltől estig magunk előtt hajtottunk, egyik állásuk után a másik állásukból verve ki őket, anélkül hogy egyszer is lett volna bátorságuk szembefordulni velünk, még hozzá több olyan szűk szoroson keresztül, amelyeket, ha lett volna egy kis bátorságuk, soha nem tudtunk volna erővel elfoglalni. Az ütközet ott tartott a legtovább, ahol a lengyel király volt, de ez csak növelte dicsőségét, mivel ágyúiknak és sok emberüknek az elvesztésével győzte le őket. Egész táborukat úgy hagyták hátra, sátraikkal, málhájukkal, poggyászaikkal együtt, és idővel majd több részlet is világosabb lesz számunkra. Holnap üldözni szándékozunk őket; és lehetetlen, hogy ne legyen sokkal több, mint amit eddig tudunk. Ha nem sötétedett volna be addigra, mire a külvárosba értünk, akkor bizonyosan teljes vereséget mértünk volna rájuk.

Lord Lansdowne megtisztelt azzal, hogy elfogadta ezredem egyik lovasegységének a parancsnokságát.³⁶ Nagyon bátor fiatalember, és minden alkalmat megragad, hogy bátorságát bizonyítsa, s hogy kitűnjék. Egész hadseregünk barátságát és megbecsülését kívívta. Éppen most hallottam, hogy megszereztük a nagyvezír kincstárát. A következő alkalommal többet fogtok hallani.

5.

A nagyvezír táborából éjjélkor, 1683. szeptember 12-én.
Őexcellenciája, Grana márki,³⁷ Spanyol Hollandia kormányzója részére stb.

Ahelyett, hogy Bécs felszabadult volna, és a törököket teljesen legyőzték volna, bocsánatát kérem, ha azt mondom, hogy az ostromot csak megszüntették, az ellenséget pedig menekülésre kényszerítették, ami nem a mi hibánk volt, hiszen a Kahlenbergtől egészen a Filberg-bástyáig dombról dombra, és egyik szurdokból a másikba [azaz az egyik szűk ösvénytől a másikig] üldöztük őket, és soha nem volt bátorságuk megállni a csapataink előtt. A többiért Monsieur Preudhomme-hoz fordulok, aki nagyon jó ember, és megérdemli a jutalmat a hírekért, amelyeket szállít, és amelyekben ő is nagy szerepet vállalt, de az ellenség gyávasága miatt volt ez a kevesebb, mint ahogy ő remélte, és kérem, hogy kapja meg támogatása jelét.

Korábban már említettem Önöknek, hogy a lengyel király a maga királyságának legbecsületesebb embere, és most ismét el kell mondanom Önöknek, hogy kevés olyan király van a világon, aki jobban megérdemelné, hogy az legyen, mint ő, vetélytársa pedig, lotaringiai hercegünk, aki nagyszerű kapitány és kiváló katona, minden kötelességét megvalósította, s mindemellett úgy intézte az ügyeket, és úgy találta meg a módját csapataink eme egyesítésének, hogy annyi felség, választófejedelem és uralkodó megférjen egymással, hogy a legkisebb vita vagy nézeteltérés sem merült fel közöttük.

Élek a szabadsággal, hogy a törököktől szerzett zsákmányunk egy részét elküldjem Neked, ami igen apró ajándék. Általában elmondható, hogy elfoglaltuk az ellenség összes sátrát, és csodálni fogod csapataink mértéktartását, melyek ekkora zsákmány közepette táborról táborra üldözték a hitetleneket, de sem a tisztok, sem a közkatonák nem akartak egyszer sem bármihez is hozzányúlni, amíg meg nem győződtek a győzelemről. Még nem tudom, hány ágyút vittek el, és hányan haltak meg a jobbszárnyon, akik ellen a lengyel király személyesen harcolt, a többit majd Monsieur Preudhomme elmondja. Éjszaka lett, mielőtt ideértünk, ami megakadályozott bennünket abban, hogy tovább üldözzük őket, de holnap korán reggel a sarkukban leszünk. Örökké az Öné,
Üdvözlettel stb.

36 Taaffe ekkor már tíz század parancsnoka volt. Vö. Tóth, 2021. 205.

37 Othon Henri del Caretto vagy Del Carretto, Savona és Grana márkija (1629–1685) 1682–1685-ben Spanyol Hollandia kormányzója.

6.

A Pozsony melletti táborból, 1683. szeptember 22.
Carlingford grófjának Londonban.

Megtiszteltetem magam azzal, uram, hogy még aznap éjjel, amikor a bécsi támadás történt, elnagyolt vázlatot adtam önnek Grana márki egyik tisztje révén, akit Flandriából küldött, hogy megvigye neki ezt a nagyszerű hírt, és hozzá kell tennem, hogy soha ilyen fontos győzelem nem került még ilyen kevés vérbe. A mi oldalunkon nem haltak meg tisztek, kivéve Crouy³⁸ herceg testvérét, Trantmanstorf³⁹ gróf őrnagyot, Batzi gróf dragonyos kapitányt, és a lengyelek közül néhány előkelő embert, akik a nagyon kemény összecsapás okozta döbbenet felemelő bátorsággal viselték. Ha a nagyvezír mestere lett volna feladatának, soha nem jutottunk volna el a kahlenbergi hegyektől Bécsig véres és kétségbeesett harc nélkül, és igen mostoha körülmények között, mivel három szörnyű árkon át kellett eljutnunk a hegyektől a városig. Isten azonban annyira bolonddá tette őket, hogy hagyták, hogy gyalogságunk és dragonyosaink nyugodtan megvessék lábukat, hogy biztosítsák lovasságunkat, amely egyszerre csak egy-két emberrel volt képes áthaladni az orruk előtt. Visszavonulásuk olyan sietős volt, hogy általában összes tüzérségi felszerelésüket otthagyták nekünk, és a rovancsolás során kiderült, hogy a táborukhoz vezető úton és a táborukban több mint százhusz darab ágyút, elképesztő mennyiségű lőszer- és élelmiszerkészletet, valamint az egész táborukat úgy hagyták hátra, hogy még annyi időt sem adtak maguknak, hogy legalább egy sátrat is lebontsanak. A mezőt mindenféle gazdag zsákmány borította. Német csapataink végigvonultak az egész Spoyl közepén, és egyetlen katona, sem gyalogos, sem lovas nem lépett ki a sorból, hogy fosztogasson, és mi többre becsüljük ennek az önfegyelemnek és a katonai fegyelem pontosságának a dicsőséges voltát, mint a lengyelek összes zsákmányát, ami hihetetlen volt. A nagyvezír egész kincse az ő zsákmányuk lett, a király pedig bevallotta, hogy nagy gazdagságra tett szert, és a nagyvezír felszerelésének értékét, amely egyedül az ő birtokába került, százezer koronára becsülik. A lengyelek elvitték Mohamed nagy zászlaját és a lófarkakat is, amelyeket maga a szultán adott a nagyvezírnek erre a nagy hadjáratra. Lovasságunk néhány tagja másnap sátraik átkutatása közben öt-hatezer dukát készpénzt talált, és többek között a szultán követét, akit, miközben a sereget követte, otffelejtettek a táborukban. Ő megerősítette nekünk, hogy az ostrom kezdete óta seregük hetvenezer emberrel csökkent, a török foglyok pedig azt vallották, hogy abból a negyvenezer janicsárból, akik korábban érkeztek arra a helyre, tizennyolcezer nem távozott el. Ha nem szállt volna ránk az éjszaka, közvetlenül Bécs külvárosában, teljes győzelmet arattunk volna. A szurdokokat már elfoglaltuk, az ellenség pedig teljesen összezavarodott, és ha csak két órával hosszabban tart a nappali fény, a kis Schwechat folyóig üztük volna

38 Charles Eugène de Croÿ (1651–1702) burgundiai-francia, Croÿ hercegi házból származó arisztokrata. Harcolt Bécs felmentésénél és a magyarországi törökellenes háború több csatájában.

39 Ferdinand Maximilian von Trauttmansdorff (1628–1683).

őket, ahol kegyelmünkbe fogadtuk volna őket, de ők éjjel elvonultak, és bár Lotaringia hercege másnap hajnalban üldözőbe szerette volna venni őket, a lengyel király nem tartotta jónak, mert a lovai negyvennyolc órája nem ittak. Azok azonban, akik hajlamosak kritikusan nyilatkozni, azt állítják, hogy a lengyel csapatok, amelyeknek akarata előtt a király néha kénytelen meghajolni, még egy nappal többet követeltek, hogy a török tábornok teljesen kifoszthassák. Reméljük, hogy még a hadjárat vége előtt elfoglalhatunk néhány helyet a határon. Thököly a lengyel királyhoz fordul közvetítésért. A nagyvezír felbőszülve ezen a szégyenletes veszteségen, azóta levágatta a budai vezír, két basa és ötszáz tiszt fejét, ami könnyű módja lesz annak, hogy seregének végleg véget vessen, ha az egyik oldalon ő gyilkol, a másikon pedig mi.

Adieu, *in fine*, ideje volt már megsegíteni Bécsset, mivel mindkét bástyán két jelentős rés volt, és a fél védvonal leomlott, a tizenkétezer emberből álló helyőrség négyezerre csökkent, és bizonyos, hogy soha egyetlen helyőrség sem viselkedett derekasabban. Igyekszem vázlatot készíteni a helyről és a támadásokról, hogy bemutatthassam a királynak és ő királyi felségének, és van is itt egy mérnök ezen a helyen, aki megígérte, hogy nagyon jól megcsinálja.

Lord Lansdowne-nak megadatik a megtiszteltetés, hogy lássa e hadjárat befejezését, mivel nem tartja elégnek, hogy kivette részét Bécs felmentéséből és a török legyőzéséből. Bárcsak a szász választófejedelem⁴⁰ is ugyanezt a megfontolást követte volna, de ő már a Bécs felmentését követő napon elhagyta a hadsereget, és a város felszabadításának dicsőségével fejezte be a hadjáratot. Bajorország választófejedelem⁴¹ a csapataival, valamint a franciákkal együtt még mindig velünk menetel, mivel elhatározták, hogy meg fogják várni a hadjárat végét.

7.

A Párkány melletti táborból, Esztergommal átellenben, 1683. október 10.⁴²
Carlingford grófjának Londonban.

Küldtem Önnek egy rövid beszámolót Bécs felmentéséről és az ellenség előtte való szégyenletes meneküléséről. Ebből azonban nem származott olyan előny, ami egyébként értelemszerűen bekövetkezett volna, a lengyelek késlekedése miatt másnap ugyanis nem lehetett folytatni az üldözést. A nagyvezír azonban felbőszült ezen a gyalázon, s haragját seregének tisztjein vezette le: megfojtatta a budai vezírt (ez a nyolcvanéves ember talán az Oszmán Birodalom legügyesebb embere volt, s a legveszedelmesebb ellenségének bizonyulhatott volna) négy basával és négy-ötszáz tiszttel egyetemben azzal az ürüggyel, hogy nem teljesítették a feladatukat, és nem engedelmessé váltak a parancsának. Budiani gróf, egy magyar nemes, aki győri visszavonulásunk után honfitársainak egy jelentős részével a felkelő Thökölyhöz pártolt, hogy a császárnak meggyőző bizonyítékot adjon őszinte megbánásáról, levágott két-

40 III. János György (1647–1691).

41 III. Miksa Emánuel (1662–1726).

42 Az október 9-én Párkánynál felsorakozó haderővel kapcsolatban lásd: Tóth, 2021. 222.

ezer kíséretű török katonát, akiket a nagyvezír a megerősítésére küldött, és bár az árulásából nagy előnyre tettünk szert, nem tudtunk mást tenni, mint elborzadni ettől az árulótól. Folyó hó ötödikén a lengyel sereg lovasságunkkal együtt Gömörnél átkelt a Dunán, egynapi járóföldre távolodva el gyalogságunktól, a lotaringiai herceg azonban, aki elhatározta, hogy megtámadja Párkányt, kénytelen volt egy ideig a gyalogság miatt lemaradni, mert a bajorok néhány szerencsétlen körülmény folytán még hatnapi menetre voltak tőlünk. A király, miután tájékoztatták arról, hogy Párkányban ötezer főnél nincs több török, sietve megindította csapatait Párkány felé, anélkül hogy a tervről tájékoztatta volna őfelségét, és mivel bízott magában és biztos volt abban, hogy előőrsre képes megvalósítani [a tervet], nem is vonultatta fel csapatait a csatában, de nagyravágyása és a Bécsnél elért siker miatt az ellenséggel szembeni megvetése sokba került neki. Szemben azzal az ötezer fővel, amelyről hírt kapott, Párkány alatt egy tizenkétezer fős hadtesttel találta magát szemben. Ez a hadtest azon nyomban olyan dühvel támadta meg a lengyelek előőrsét, hogy bár bátran viselkedtek, végül arra kényszerültek, hogy csatlakozzanak a főszereghez, és ez olyan rendezetlenül történt, hogy az egész sereget, amely akkor még nem sorakozott fel a csatába, miután pánikba esett, félelmében teljesen szét lehetett volna verni, ha a lotaringiai herceg (aki ekkor már értesítést kapott a királyok távozásáról) nem követi sietve a csapatait, és így nem akadályozza meg a további zűrzavart.

Az én ezredem alkotta ezen a napon az előőrsöt, és őfelsége megparancsolta, hogy siessék, úgyhogy az ellenségtől mintegy félórányi menettávolságra egy dombháton kellett átkelnünk, csapataink mégis azzal a szándékkal vonultak tovább, hogy a veszteséget jóvátegyék, és a szövetségesek által okozott bajt helyrehozzák. Ezt nagy örömmel megtették, és így nagyon rövid idő alatt csatlakoztunk a tizenöt századból álló hadrendhez. Csapataink ilyen módon való megérkezése rövidesen véget vetett a törökök menetelésének, ami nekünk alkalmat adott arra, hogy többi emberünkkel továbbvonuljunk, a lengyeleknek pedig arra, hogy felismerjék egymást. Az ellenség ekkor megelégedve a lengyelekkel szemben szerzett előnyével, rendben visszavonult a domb aljára, ahol először voltak, és mi úgy gondoltuk, hogy nem biztonságos tovább követni őket a lengyelekkel, akiket a kapott csapás megdöbbsentett, és attól tartottak, hogy a nagyvezír egész hadserege ott állomásozik. Ezután Párkánytól körülbelül egyórányi távolságra, a Duna mellett ütöttek tábornak, és a király akkor úgy vélte, hogy meg kell várni a gyalogság megérkezését, mielőtt bármilyen további vállalkozásba fognának. Körülbelül ezer lengyelt öltek meg, akiknek a többsége dragoonos volt. Őket, miután a síkságon leszálltak a nyeregből, lovaik elhagyták, ezért az ellenség képes volt felmorzsolni őket. A király szokásos bátorságában olyan messzire merészkedett, mint senki más, és ha nem lett volna mellette egy német lovas, aki segített neki, akkor minden bizonytalansággal vagy megölték volna, vagy fogságba esett volna. Tetteért őfelsége halálából ezredessé léptette elő.

Másnap Stahremberg gróf marsall,⁴³ aki oly bátran védte Bécset, nyolcezer gyalogossal csatlakozott hozzánk. A lengyelek annyira elkeseredtek sebesüléseik

43 Guido von Starhemberg (1657–1737) harcolt Bécs 1683-as védelmében, Buda 1684-es ostrománál és Buda 1686-os visszafoglalásánál.

miatt, amelyek még mindig véreztek, hogy attól tartva, hogy a nagyvezír seregének többi részével a közelben van, megpróbálták a királyt minden további erőteljes vállalkozástól eltéríteni, de Lotaringia hercege olyan erősen sürgette az ellenkezőjét, hogy végül rávették őket.

A kilencedik nap ütközetre sorakoztunk fel az ellenséggel szemben. Őfelsége meghagyta a lengyeleknek, hogy válasszák ki, hol helyezkedjenek el, de a jobb-szárny helyett, amelyet addig mindig választottak, a két szárnyon és a mi tartalékunkba osztották be magukat. Az ellenség, mikor látta, hogy így feléjük vonulunk, előrevonult, csatasorba rendeződött, és azoknak a foglyoknak a vallomása szerint (ők mindig sokat mondanak), a törökök száma nem haladta meg a tizenhatezer embert, és bizonyára soha nem követtek el nagyobb vagy rosszabbul támogatott meggondolatlanságot, de mégis eleinte ilyen merészséggel álltak ki ellenünk, hogy az egész nagyvezír hadserege sem tudott volna többet tenni, és mivel nem tudtak egész vonalunk elé állni, jobbra húzódtak, és anélkül hogy egyszer is megkísérelték volna megtámadni a német századokat, hihetetlen dühvel estek neki azoknak a lengyeleknek, akiket a balszárnyunkon találtak, remélve, hogy olyan olcsó üzletet csinálnak belőlük, mint előző nap: de Jablonowski,⁴⁴ Lengyelország tábornoka olyan felkészülten fogadta őket, hogy az lecsillapította dühüket, és ugyanakkor, amikor mi az első vérteseinkkel megtámadtuk őket, teljesen rendetlenségbe taszítottuk őket. Ezeknek a vereségét azonnal követte az összes csapatuk általános megfutamodása, és az említett balszárnyunk első vonalának megrázkódtatása olyan erőteljes és sikeres volt, hogy sem Lord Lansdowne-nak, akinek ezredem egyik századának parancsnokságát adtam, sem nekem, aki a megtámadott szárny második vonalát parancsoltam, nem volt alkalmunk pisztolylövésre. Őfelsége a kuriaszterek első sorát, a horvátokat és néhány lengyelt a menekülőket üldözésére bocsátotta, akiket kardjaink hegyével a hátukba dőfve egészen a párkányi erődig üldöztünk, és a legszörnyűbb mézárást vittük véghez köztük; azok tömege, akik a hídon át akarták menteni magukat, olyan nagy volt, hogy a híd megtört alattuk, és rengetegen voltak, akik inkább a Dunába vetették magukat, mint hogy elviseljék embereink dühét és a lengyelek bosszúját. Egészen bizonyos, hogy azokkal együtt, akiket megöltek, és azokkal, akik megfulladtak, seregük jobbik fele elpusztult, és ritkán találunk egy szurdokharcban nagyobb emberveszteséget. Ők a török sereg virágai voltak, akiket az új budai vezír, Ali aleppói basa és hat másik basa irányított, a budai vezír meghalt, az aleppói és szilisztriai basák fogságba estek, egy harmadik basa pedig megfulladt. Megmentettünk továbbá mintegy hatszáz foglyot a lengyelek dühétől, és bizonyosan több mint háromezer lovat vittek el, és legalább ugyanannyi megfulladt. Párkány elfoglalása e győzelem következménye volt, embereink ellenállás nélkül hatoltak be oda, noha több janicsár is volt ott, és sokan mások is visszavonultak oda. De a lengyelek, miután előbb kifosztották [Párkányt], látva, hogy a törökök leütötték néhány bajtársuk fejét, és ezeket a törökök felvonultatták az erőd védősánca mentén, bosszúból kíméletlenül felgyújtották ezt a fontos helyet, amelyet meg kellett volna őriznünk. Adjunk azonban hálát Istennek, aki így láthatóan megmutatta ma-

44 Stanisław Jan Jablonowski (1634–1702) 1682–1702 között a lengyel korona nagyhetmanja.

gát az ő maga és a mi ügyünkben, hogy ellenségeinket a kezünkbe adta, továbbra is hűséges beszámolót adok arról, hogy mi történik itt, és kérem, hogy közölje azt őfelségével és a herceggel.

8.

Egy angol nemes, a császári hadsereg önkéntes katonájának levele apjának Londonba.

[...] 1683. október 5.

Uram,

Ugyanazon a napon, amikor Bécset felszabadítottuk, elküldtem Nagyuraságodnak a híreket egy hírvivő útján, amelyet Grana márkinak küldtek, és azóta adtam Nagyuraságodnak egy bővebb beszámolót erről; azóta ellenállás nélkül haladtunk előre Magyarországon, és mintegy hat nappal ezelőtt a német és lengyel lovakkal Gömörnél átkeltünk a Dunán, magunk mögött hagyva az ágyúinkat és a gyalogságunkat, elhatározva, hogy egynapos menetelés után, amely egy takarmányban bőséges vidékre vezetett minket, ott maradunk. A lengyel király azonban, miután értesült arról, hogy négyezer török Esztergomnál átkelt a folyón, másnap reggelre, anélkül hogy Lotaringia hercegét értesítette volna, dragonyosai és huszárai kíséretében feljűk vonult, de sokkal erősebbnek találta őket, mint ahogyan arról korábban értesült. Őfelsége vereséget szenvedett, csapatai rettenetesen megzavarodtak, személye veszélyben volt, és az ellenség addig üldözte őket, amíg meg nem látták lovainkat, amelyek szerencsés módon két órával a lengyelek után vonultak az élükön álló Lotaringia hercegének parancsára. Mire a törökök abbahagyták az üldözést, és visszavonultak Esztergom ágyú alá, mi pedig látótávolságon belül táboroztunk, amíg másnap, nyolcadikán, gyalogságunk nem csatlakozott hozzánk. Ekkor, tegnap csatarendben feljűk vonultunk, és ugyanabban a helyzetben találtuk őket, hogy fogadjanak minket. Balszárnyunk első sora dél körül megtámadta jobbszárnyukat. Olyan nagy erővel történt a támadás, hogy sikerrel végződött, és a hitetlenek kénytelenek voltak megadni magukat. Nem sokkal később egész seregük megfutamosodott, a mieink pedig üldözőbe vették őket a folyó partján, ahová levonultak, úgy, hogy csak nagyon kevesen menekültek meg közülük. Ezt követően még ugyanazon az éjszakán megtámadtuk Párkányt, a Dunának ezen az oldalán álló egyik erődítményt, az esztergomi hídfőnél, és támadással elfoglaltuk. Foglyaink azt mondják, hogy tizenhatezer emberük volt, és őket a legjobb csapataikból választották ki. A nagyvezír küldte oda őket azzal a céllal, hogy megakadályozza, hogy tönkretegyük azt a hidat, amelyen keresztül a lázadókkal érintkeztek. Kara Mohammed basát, aki nemrég lett Buda vezírje, és aki a főparancsnok volt, ott a helyszínen megölték. Ali basa Aleppóból és a szilisztrai basa fogságba esett, egy másik basa megfulladt. Veszteségük, hogy szerényen szóljak róla, meghaladja a nyolcezer főt. A gyakori támadások, amelyeknek ki vagyunk téve, megakadályoznak abban, hogy elhagyjam a sereget, bár a legtöbb önkéntes – a honfitársainkon kívül – már visszatért. Ez az évszak ebben az országban nagyon barátságtalan, sőt, nem is tudnám

elviselni, ha nem kapnék naponta folyamatos támogatást Taaffe uramtól, s ha alkalom adódik rá, őfelségétől és a hadsereg összes főtisztjétől, bár néhány szolgálóm meghalt, és szinte mind beteg.

A legnagyobb tisztelettel, uram,
A tiéd stb.

9.

Egy másik levél az előző levelet író kéztől.
Pozsonyból, 1683. november 7-én.

Uram,

A legutóbbi, uraságodnak küldött levelemben beszámoltam arról a csatáról, amelyben a törökök fölött győzelmet arattunk Esztergom közelében, és arról, hogy ugyanazon a napon támadással bevettük Párkányt. Azóta átkeltünk a folyón, ostrom alá vettük és elfoglaltuk Esztergomot, még hozzá nagy veszteségek nélkül, mivel három napon belül, miután az ágyúink felállítása befejeződött, megkérték őket, hogy kapituláljanak és adják át a helyet, ágyúikkal, lőszerikkel és így tovább, nekünk. Ezek után, mivel nem volt kilátás több hadi vállalkozásra ebben az évben, az első pillanatban elhagytam a sereget a bajor választófejedelemmel, és egészen Gömörig vártam őt, ahol otthagytam az ő választófejedelmét, és magam mentem Győrbe, mivel nem akartam látatlanul hagyni egy helyet, amelyet a világnak ezen a részén *Propugnaculum Christianitatis*nek neveznek, ahonnan tegnap egy felégett és kietlen vidéken keresztül idejöttem, ahol John testvéremet és Mr. Alman urat, akit meglepett, hogy az évnek ebben az időszakában a hadsereg felé tartva találtam; be kell vallanom, hogy szívből sajnálom, hogy a testvérem betegsége megakadályozta, hogy találkozzunk, amikor júliusban a hadseregbe mentem, ahelyett hogy novemberben jöttem volna onnan; mert akkor láthatta volna, hogy három nagy csatát vívtak, a hitetlenekkel való csetepaték mellett, Bécs híres ostromát, egy erőd ostromát, egy nagy jelentőségű várost, Magyarország fővárosát, amely sokáig a törökök birtokában volt, október végén ostromolták és elfoglalták, és számos más fontos helyet és várat a keresztények győztes fegyverei kezére adtak, ami több, mint amit eddig láttunk, vagy mint amit valószínűleg látni fogunk e száz év bármelyik három hónapja alatt. Innen szándékozom holnap Bécsbe indulni, onnan pedig Linzbe, hogy visszatérésem előtt megvárjam ő császári felségét, ahonnan azonnal, uraságod parancsának engedelmeskedve, elküldöm Mr. Alman urat Angliába. Ami pedig testvéremet illeti, akit Önöknek van szerencséje a gondjaimra bízni, biztosíthatom őlordságát, hogy mivel nekem semmi másom nincs, csak amit jóságodtól kaptam; így minden, amim van, közös lesz közöttünk, és higgye el nekem, hogy mindig a legnagyobb tisztelettel, uram,
a tiéd stb.

10.

Linz, 1684. január 4.

Carlingford grófjának Londonban.

Körülbelül két napja, hogy megkaptam két üdvözlő személy levelét, amelyek közül az egyik (úgy tűnik) először járt Magyarországon. Örömmel hallok, hogy a király és ő királyi felsége elégedetnek látszik a kapcsolataimmal, mert ez a kettő két olyan személy, akiket végtelenül szeretek és tisztetek, ahogy kell, és akiről nagyon jól tudom, hogy a legélesebb ítélőképességűek; bevallom, büszke vagyok arra, hogy jó véleményükben némi részem van. Lord Lansdowne-nak volt szerencséje túlságosan nagyra értékelni azokat a kis szolgálatokat, amelyeket neki tettem. Ő nagyon bátor lovas, és a legelkötelezettebb, legjobb képességekkel rendelkező ember, akit ismerek, és mivel megtisztel azzal, hogy szeret engem, így hasonló kegyet biztosítana nekem az én uram, az ő atyja előtt, akit én a legjobban tisztetek. A császár a birodalom grófi rangjával küldi őt Angliába, hogy megmutassa, milyen nagyra becsüli a bátor férfiakat, és bár ez semmit sem tehet hozzá nemes családjá fényéhez, az utókornak mégsem lesz oka megorrolni, hogy ilyen dicsőséges alkalomból szerezte meg, mindazonáltal azt kívánom, hogy erről semmit se tegyen közzé Bathé uram engedélye nélkül. Gran, másképpen Strigonium (Esztergom) elfoglalásával befejeztük táborozásunkat, a lengyelek ellenállása ellenére, akik mindent megtettek, hogy eltérítsenek bennünket ettől, egy olyan évszakban, amely valójában nem volt alkalmas a háborúra. Az a könnyedség, amellyel Lotaringia hercege a hídépítést végezte, meggyőzte arról [önmagát], hogy az ellenség mennyire nyugtalan, és hogy ezt a lehető legjobban ki kell használnia. Őfelsége a lengyelek jóváhagyása nélkül átkelt a Dunán, s a folyamatosan zuhogó eső ellenére olyan erővel folytatta az ostromot, hogy öt nap múlva a város ura lett. Ez a hely nem erős, csak szűk volta miatt, és nem is jelentős, csak a Dunán való átkelés lehetősége miatt, de az ország nagy részét uralja. Ez Magyarország fővárosa, és a múltban a keresztényeknek meg a törököknek is több hónapos ostromba került a város megszerzése. Esztergom elfoglalását hamarosan a lázadók visszaszorítása követte, akik maguk is bejöttek és kegyelemért könyörögtek. A lengyelek szálláshelyüknek Felső-Magyarországot választották, és ígéretet tettek Kassa [...] és Eperjes visszafoglalására. Mivelhogy azonban nagyobb ellenállással kellett szembenézniük, mint képzelték, ezért inkább lemondtak róla, mint hogy egy ilyen kellemetlen évszakot elvesztegessenek. A császáriak azonban Dutsch és sok más vár elfoglalásával biztosították a maguk helyzetét. Ezekről a helyekről kiűzték a lázadókat. Vannak, akik azt gyanítják, hogy a lengyel tiszték és a lázadók megegyeztek, én a magam részéről azonban nem hiszek ebben, és azt hiszem, azért nem foglalták el Kassát, mert gyalogságra és élelemre volt szükségük. Azt hitték ugyanis, hogy pusztán fegyvereik híre és a király jelenléte révén el tudják foglalni, s ezen kívül a városok ostromlása nem az ő dolguk.

Lord Lansdowne tanúsítja majd, hogy még mielőtt hozzám küldött volna, mindent megtettem, amit csak lehetett, hogy találjak Önnek egy pár jó török lovat, de szavamra mondom, nem találtunk egyet sem, amely megérte volna a fáradsá-

got, mert mindazokat a lovakat, amelyek jobbak voltak a szokásosnál, a lengyelek és más tábornokaink már megszerezték maguknak. Ők jobban vágytak fosztogatni, mint jómagam. Vettem egy török sátrat, anélkül hogy láttam volna, de azt mondják, nagyon szép. Néhány török fegyverrel együtt vettem meg, amelyek szintén különösek a maguk nemében, és amelyeket Hamburgon keresztül szándékozom elküldeni. Megajándékozhatja velük a királyt vagy a herceget, ha jónak látja, hogy érdemes elfogadniuk, de más módon is rendelkezhet felőlük, ahogyan Ön gondolja a legjobbnak. Ha tetszik, elküldöm Önnek Lotaringia hercegének képét, és ha tudom, a lengyel királyét is megszerzem. Lord Lansdowne futára éppen úton van, úgyhogy most nem tudok semmit mondani a newheuselli ügyekről, de előbb küldök Önnek egy beszámolót arról, valamint más dolgokról, amelyeket szándékomban áll megírni Önnek.

Maradok örökre...

Üdvözlettel stb.

11.

Linz, 1684. január 5.

Bathe grófjának⁴⁵ Londonban.

Uram,

Nem tudom, mit írhatott Lord Lansdowne Önnek, ami javamra szolgált, s a kedveség és jóság ilyen lekötelező megnyilvánulásait váltotta ki Önből, mint amilyenekkel minden levelét tele találom, de az igazság az, hogy én vagyok az, aki ezerral tartozom uramnak, az Ön fiának, amiért velem táborozott, és barátságának olyan egyértelmű jelét adta nekem, hogy nincs az egész hadseregben olyan vitéz, aki ne tartaná magát megtisztelve ezzel. Olyan állapotban talált bennünket, amely bárkit elkeserített volna, kivéve őt magát; seregünk a nagy létszámú helyőrségek miatt, amelyeket Győrben, majd Bécsben kellett hátrahagynunk, egy csupán hétezer lovasból álló könnyű hadtestre olvadt. Az udvar is visszavonulóban volt, s ez talán igazolta volna őt, ha ilyen nagyszerű példát követett volna, ő azonban befejezte volna, amit elkezdett, és az az igazság, hogy jó szerencsénket attól az időponttól keltezhetjük, amikor ő közénk jött. Része volt a törökök legyőzésében Pozsonynál, Korneuburnnál, Bécsnél és Párkánynál, és Esztergom bevételénél. Mindenütt kitüntette magát, s úgy cselekedett, mint egy ilyen atya és oly jeles ősök fia. S ha szenvedett is ebben a hadjáratban, mely egyike volt a [...], amelyet hosszú időn keresztül vívtunk, dicsőséggel és Ő császári felsége kitüntető megbecsülésének jeleivel ékesítve tér vissza, és olyan emléket hagy maga után, amely örökre becsületére válik családjának és hazájának. Imádkozom Istenhez, Uram, hogy sokáig élvezhessék egymás társaságát, s hogy én is élvezhessem mindkettejüket. Minden alkalmat keresni fogok, hogy alázatos munkámmal kiérdemeljem az Ön megtisztelő kegyelmé-

⁴⁵ John Granville (1628–1701) Bath első grófja. Az ő unokaöccse volt George Granville, aki feltételezhetően azonos Lord Lansdowne-nal.

nek azt a részét, amellyel Ön nagylelkűségének köszönhetően előre megajándékozott engem, s hogy erre módom legyen, én [...] Önt, hogy minél előbb visszaküldjön bennünket Lansdowne urunkhoz. A király nem tud olyan személyt alkalmazni ebben az udvarban, aki elfogadhatóbb lenne, [...] őt tisztelettel vagyok,

Uram,

Az Ön [...] alázas szolgája, TAAFFE.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Bakonyi

2020 Bakonyi Zsuzsanna: *A kardot válaszd, ne a kocsmát*. https://nemzetikonyvtar.blog.hu/2020/09/12/a_kardot_valaszd_ne_a_kocsmat_francis_taafe_levelei_becs_1683as_torok_ostromarol.

Filet

2021 Filet, Jérémy: The Networks of Francis Taafe, 3rd Earl of Carlingford and Irish Jacobite Émigrés in the Duchy of Lorraine. In: *Eighteenth-Century Ireland*, 36. (2021) 1. sz. 27–47. DOI: <https://doi.org/10.3828/eci.2021.5>.

Griffin

2023 Griffin, Stephen: Francis Taafe, Third Earl of Carlingford, and the House. In: *Resilience and Recovery at Royal Courts, 1200–1840*. Eds.: Persson, Fabian – Price, Munro – Recca, Cinzia. Cham, 2023. 65–83.

Griffin–Filet

2018 Griffin, Stephen – Filet, Jérémy: Irlandois de Nation. In: *History Ireland*, 26. (2018) 3. sz. 22–25.

Mheara

1994 Mheara, Róisín Ní: The Wild Geese in Austria. In: *Seanchas Ardmhacha: Journal of the Armagh Diocesan Historical Society*, 16. (1994) 76–92. DOI: <https://doi.org/10.2307/29742634>.

Murphy

1994 Murphy, James H.: The Wild Geese. In: *The Irish Review* [Cork], 16. (1994) 23–28. DOI: <https://doi.org/10.2307/29735753>.

Oross

2011 Oross András: Ír ezredek Magyarországon. Adalékok az állandó hadsereg téli beszállásolásának gyakorlatához az 1690-es években. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 124. (2011) 1. sz. 117–144.

Spangler

2024 Spangler, Jonathan: Private Justice or Ducal Power? Testing the Strength of Public Authority and Dynastic Loyalty among Transnational Nobles at the Court of the Duke of Lorraine. In: *Notions of Privacy at Early Modern European Courts: Reassessing the Public and Private Divide, 1400–1800*. Eds.: Neighbors, Dustin M. – Nørgaard, Lars Cyril – Woodacre, Elena. Amsterdam, 2024. 241–260. DOI: <https://doi.org/10.2307/jj.12381768.14>.

Taafe, Fr.

1684 *Count Taafe's letters from the imperial camp to his brother the Earl of Carlingford here in London giving an account of the most considerable actions, both before, and at, the raising of the siege at Vienna, together with several remarkable passages afterward, in the victorious campagne against the Turks in Hungary: with an addition of two other letters from a young English nobleman, a voluntier in the imperial army.* London, 1684.

Taafe, K.

1856 Taafe, Karl: *Memoirs of the Family of Taafe.* Vienna, 1856.

Tóth

2017 *Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine.* Texte présenté et annoté par Ferenc Tóth. Paris, 2017. (Bibliothèque d'Études de l'Europe Centrale, 20.)

2021 Tóth Ferenc: *A hercegség nélküli herceg. Lotaringiai Károly (1643–1690).* Pécs–Budapest, 2021.

Worthington

2004 Worthington, David: The 1688 Correspondence of Nicholas Taafe, Second Earl of Carlingford (?–1690), from the Imperial Court in Vienna. In: *Archivium Hibernicum*, 58. (2004) 174–209. DOI: <https://doi.org/10.2307/25529637>.

LÁSZLÓ TAKÁCS

AN IRISH NOBLEMAN'S ACCOUNT OF FIGHTING THE TURKS IN 1683

LETTERS OF FRANCIS TAAFFE

In the 17th century, many Irish nobles served in the armies of European Catholic monarchs. Among them, Francis Taafe, who was a close confidant of Charles V, Duke of Lorraine and leader of one of his army corps, stands out. He took part in the campaign against the Turks in 1683 and was present at the liberation of Vienna and Esztergom. He gives a vivid account of his experiences in letters to his brother, which were published a few years later for the information of the English public. In his letters, he reports not only on the movements and battles with the Turks, but also on the behaviour of the various national armies and his general impressions of the territories that the Christian armies were marching to liberate. Taafe's account is also worthy of attention because it shows how he approached the task he had undertaken and how he fought with unflagging loyalty and determination for the goal he had committed to achieving, even when far from his homeland.

Thaly Kálmán híres műve franciául¹

E több kutató közös munkája eredményeként nemrégien megjelent kötet a magyar történetírás egyik fontos időszakába kalauzolja az olvasót. A sokoldalú történész, Thaly Kálmán (1839–1909) *Rodostó és a bujdosók sírjai* című munkájának francia fordítása a magyar történelem egyik legfigyelemreméltóbb időszakába, a 19. század utolsó évtizedeibe visszanyúlva mutatja be, hogy az akkori tudósok és értelmiségiek milyen módon fedezték fel a korábbi évszázadok nemzeti hőseit. Az 1848–1849-es szabadságharc és főleg az 1867-es kiegyezés után lehetővé vált a Habsburg-uralommal szembe forduló történelmi alakok életének kutatása, majd ezt követően ezek a személyek a magyar romantikus nemzeti történetírás legfontosabb hőstípusaivá váltak, mint például II. Rákóczi Ferenc (1676–1735), a Zrínyi és a Bercsényi család tagjai.

Thaly Kálmán kötetének középpontjában elsősorban II. Rákóczi Ferenc áll. Thaly munkája először 1889-ben jelent meg. Az új, francia nyelvű kiadvány szerkesztőinek (Tóth Ferenc, Csorba György és Fodor Gábor) köszönhetően a könyvet – az újabb kutatási eredményeket felhasználva – sikerült nemzetközi történelmi kontextusba helyezni. A francia fordítást Élisabeth Sugár (1918–2003) magyar emigráns már néhány évtizeddel korábban elkészítette, de az eddig egy családi levéltári fiókban pihent. A nemrég felfedezett műfordítás jól visszaadja a 19. század végi magyar nemzeti történetírás hangulatát, illetve az 1848 előtti függetlenségi mozgalmak kutatásának szellemiségét.

A Rodostó és a bujdosók sírjai II. Rákóczi Ferenc fejedelem függetlenségi küzdelmének hősköteményét fogalmazza meg történelmi megközelítésben. A francia fordítást tartalmazó kötet bevezető részének első tanulmányában Tóth Ferenc alapos részletességgel bemutatja a neves erdélyi uralkodóktól származó, 18. század elején regnáló fejedelmet, aki a szabadságharc (1703–1711) élére állt. A küzdelmek kudarcát követően Rákóczi száműzésbe kényszerült, és először Lengyelországban, később Franciaországban, majd végül a Márvány-tenger partján telepedett le, ahová a Habsburg Monarchiával háborút vívó szultán hívására érkezett.

A lázadó fejedelem és az oszmán uralkodó közötti együttműködés alapjául a Habsburg-ház elleni küzdelem szolgált. Mivel nem sokkal a fejedelem Törökföldre érkezése után a két hadakozó nagyhatalom békét kötött, Rákóczi tervei hamarosan köddé váltak. A birodalom stabilitását szem előtt tartó császári diplomácia elérte a béketárgyalások során, hogy a Habsburg-ellenes küzdelmekben részt vevő magyar emigránsokat a határvidéktől távolabbi

¹ Kálmán Thaly: *Rodosto et les tombes des émigrés*. Traduit du hongrois par Élisabeth Sugár, édition scientifique avec introduction et notes établies sous la direction de Ferenc Tóth. Budapest, ELKH Centre de recherches en sciences humaines, 2021. 238 p.

területeken telepítsék le. Így került Rákóczi fejedelem bujdosótársaival együtt a Márvány-tenger partján fekvő Rodostóba, ahol egy valóságos kis magyar kolóniát hoztak létre. A szabadságharc után kialakult hőskultusz egyik kulcsfontosságú forrásának Mikes Kelemen 1794-ben megjelent, *Törökországi levelek* című műve tekinthető, amelynek keletkezéséről és sokat vitatott útjáról, Magyarországra kerüléséről is fontos részleteket tudhatunk meg Tóth Ferenc tanulmányából. Az írás ezek mellett a Kőszeghy (később Keösseck) család példáján keresztül bemutatja, hogy a magyar bujdosók leszármazottai miként illeszkedtek be a rodostói levantei társadalomba. A magyar hangzású neveket viselő családok egészen a 19. század végéig jelen voltak a kikötőváros társadalmi és hivatali elitjében, és gyakran fontosabb diplomáciai tisztségeket is betöltöttek.

A régebbi munkák újrakiadásának egyik legfontosabb hasznát az jelenti, ha széles körű tudományos megvilágításba helyezik az eredeti szöveget. Csorba György és Fodor Gábor erre a feladatra vállalkozott, amikor a rodostói bujdosók utódainak életét és örökségét vette górcső alá. A szerzőpáros emellett kitűnően ábrázolja a 19. századi magyar közélet viszonyait is, rámutatva, hogy a korabeli magyar értelmiséget jelentős mértékben megosztották a Rákóczi-kor emlékezetének kérdései. Hiába volt Rákóczi a Habsburg-ellenes küzdelmek első számú hőse, személyét „rebellis” tevékenysége miatt hivatalosan továbbra is felsegárolónak tekintették. Ezzel szemben a népi kultúrában és különösen a paraszti világban ekkorra már kialakult a szabadságharcos hős kultusza. Thaly Kálmán személyesen is hozzájárult a Rákóczi-kultusz megerősödéséhez, valamint az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc emlékével való összefonódásához.

Thaly és a nemzeti függetlenségi pártok kezdeményezésére indult el 1888-ban a törökországi expedíció, amelynek a történész-költő az egyik leglelkesebb tagja volt. Részt vett a bujdosók sírjainak azonosításában, segédkezett Rákóczi Konstantinápolyban található sírjának felfedezésében. A sírt szinte vallásos áhítattal ábrázolta a könyvében. A sír feltárása során rajongással gyűjtötte a fejedelem koponyájához tapadt, a balsamozáshoz használt növénymaradványokat, valamint a szemfedőt és a sírban található egyéb tárgyakat, melyeket ereklyeként adott tovább. A bujdosók feltárt maradványainak eljuttatása Magyarországra kezdetben a magyar kormány ellenállásába ütközött, mivel a kormány nem kívánta megsérteni az uralkodó tekintélyét. 1904-ben azonban a bécsi udvar beleegyezett abba, hogy a maradványokat Magyarországra szállíthatják. A hamvak ünnepélyes hazahozatalára 1906 októberében került sor. A kultusz megerősödésével az egykori törökországi magyar emigránsok emlékhelyeinek a jelentősége megnőtt. 1920-tól a magyar kormány figyelmet fordított a magyar állami függetlenség előzményeinek tekintett kérdésekre, ennek keretében döntést hozott a rodostói Rákóczi-ház megvásárlásáról. A számos fényképpel illusztrált tanulmányban a két történész sikeresen felvázolta a törökországi magyar múlt emlékeztörténetének változásait, egészen a rodostói Rákóczi Múzeum megnyitásáig (1982). Az utóbbi évtizedekben az 1996-ban létrejött Rodostó Alapítvány igyekezett feltárni és megővni az egykori magyar emigránsok Márvány-tenger partján található házeit, jelezve a téma máig ható aktualitását.

A bevezető tanulmányokból nyert ismeretekkel felvértezett olvasó bátran kezdhet Thaly munkájának olvasásához, amelyet Élisabeth Sugár fordított francia nyelvre. A magyarul és franciául kiválóan értő műfordító Thaly munkáját rendkívül igényes, irodalmi értékű szöveget létrehozva ültette át Victor Hugo nyelvére. Jelen kötet Élisabeth Sugár fordításának a helyesírás és a mondatszerkezet szempontjából egyaránt szöveghű kiadását tartalmazza. Thaly ebben az írásában Rákóczi és bujdosótársai törökországi nyomait kutató, 1888–1889-es tanulmányútjáról számolt be. Az emelkedett, gyakran dagályos stílusban írt szöveget tanul-

mányozva az olvasó átélheti a fejedelem és a rodostói emigránsok galatai templomban található sírjai felfedezésének élményét. A Tóth Ferenc vezette kutatói közösség a számtalan magyarázó történelmi, földrajzi és genealógiai jegyzettel új dimenzióba helyezte a történész-költő művét. A számos metszetet, festményt, fotót és családfát tartalmazó kötetben a magyar történészek meggyőzően rekonstruálták a magyar vonatkozású törökországi emlékhelyeken folytatott régészeti kutatásokat. A tudományos kiadvány másik jelentősége abban rejlik, hogy Thaly Kálmán munkáját tovább folytatva – például a Kőszeghy és a Bercsényi család történetét feltáró esettanulmányok révén – bemutatja az emigráns közösség csoportdinamikáját is. Ebből a szempontból nagyon fontosak a kötet függelékében található források, amelyek lehetővé teszik, hogy árnyaltabb képet kapjunk az egykor a Márvány-tenger partján meghúzódó magyar közösségről. Jó példa erre a Rákóczi fejedelem Konstantinápolyból Rodostóba vezető 1720-as tengeri útjáról szóló beszámoló. A téma iránt érdeklődő olvasó a kötet végén gazdag forrásjegyzéket és bibliográfiát talál, amelyek az egyes kérdések további elmélyült kutatására ösztönözhetik a történészeket. Végezetül megállapíthatjuk, hogy a *Rodosto et les tombes des émigrés* című, francia nyelvű kötet a magyar történelem egyik megkerülhetetlen témájának állít emléket, és hozzájárul a 18. századi függetlenségi mozgalmak és azok későbbi hatásainak megértéséhez.

Jean-Charles Daumy*

* A szerző az Université de Bordeaux Montaigne doktorandusza.

A nemesség és az eszmék vándorlása Európában a 17–19. században¹

A kora újkori lengyel és litván nemesi családok körében elterjedt műfajnak számított a *silva rerum*nak nevezett kéziratgyűjtemény, ami elsősorban családi krónika volt, és amelyet sok egyéb kézirattal is kiegészítettek. Nem véletlen, hogy éppen e műfaj nevét választotta Tóth Ferenc a válogatott tanulmányait tartalmazó kétnyelvű kötet címéül. A nemesi családtörténetek mellett a szerző számos egyéb témájú írása is helyet kapott a könyvben. Az időrendi sorrendbe rendezett tanulmányok elsősorban a nemesség és eszméi európai vándorlásainak történetét idézik fel, főleg a magyar–francia kapcsolatokra fókuszálva. Az írások kiemelten tárgyalják a magyar és francia nemesi sorsokat, valamint a kor legfontosabb világnyelvén keletkezett, Magyarországra vonatkozó forrásokat.

A kötet első két írása V. Lotaringiai Károly herceggel foglalkozik. Az első tanulmány a herceg hadjáratainak naplóját elemzi, amelyet a szerző egyébként 2017-ben jelentetett meg a neves francia Honoré Champion kiadó gondozásában.² Világosan bemutatja, hogy milyen lehetséges forrásait ismerjük a munkának, és kitér a szerzőség kérdésére is. A Lotaringiai Károly hadjáratainak részletes történetét tartalmazó hadinapló a Magyarországot a török hódoltságából felszabadító háború (1683–1699) egyik legfontosabb hadtörténeti forrása, amely egyebek mellett beszámol a korabeli hadviselés történetének olyan jellegzetes jelenségeiről is, mint például a magyaros portyázó, kisháborús harcászat. Több törökellenes győzelmet követően Lotaringiai Károly herceg részt vett 1687-ben József főherceg magyar királlyá való koronázásán is, ahol – a hagyomány szerint – átadta a császárnak annak a politikai testamentumának szövegét is, amelyről a következő tanulmány szól.

Az 1697-ben Lipcsében publikált munkát viszonylag jól ismerték a történészek és a filológusok, ennek ellenére kevés alapos tanulmányt jelentettek meg a műről. A benne található politikai eszmék ugyanakkor ma is izgalmas kérdéseket vehetnek fel. Amint erre a szerző rámutat, a kis politikai értekezés a herceg császárnak szánt ajánlásait és intelmeit tartalmazza. A herceg külpolitikai irányváltást javasolt, szerinte az osztrák Habsburg uralkodóknak le kellene mondaniuk a spanyol örökségről, és elsősorban Közép-Európára és Magyarországra kellene összpontosítaniuk a figyelmüket. Emellett a herceg számos értékes reformgondolatot is megfogalmazott, mint például az adózásban elvárt közteherhivvelés elvét. Lotaringiai Károly politikai testamentuma különösen érdekes lehet a Habsburg Monarchia 18. századi története vizsgálatára szempontjából. A szerző is kiemeli azonban, hogy összefüggések feltételezése a császári intézkedések és a politikai testamentum szövege között – meg-

1 Tóth Ferenc: *Silva rerum. Tanulmányok a nemesség és eszméik vándorlásáról Európában a nagy változások idején (XVII–XIX. század) – Études sur la circulation de la noblesse et ses idées en Europe à l'époque des grands changements (XVII^e – du XIX^e siècles)*. Budapest, LineDesign, 2021. 376 p.

2 *Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine*. Texte présenté et annoté par Ferenc Tóth. Paris, 2017.

felelő feltárómunka, konkrét bizonyítékok hiányában – egyelőre csak bizonytalan találgatásokhoz vezethet.

A könyv következő részében a szerző levéltári kutatásainak eredményeivel ismerkedhetnek meg az olvasók. Itt kapott helyet Franz Moritz von Lacy tábornoknak a bécsi Kriegsarchivban őrzött, Magyarországról írt kéziratosszerű esszéjét bemutató tanulmány is. Az ír származású katonatiszt már az osztrák örökösödési háború és a hétéves háború során kiemelkedő hadszervező teljesítményt nyújtott, aminek köszönhetően később az Udvari Haditanács elnöke lett. Magyarországról írt munkája valószínűleg ekkor keletkezett. Ennek első fejezeteiben főleg földrajzi, társadalmi, kulturális és politikai kérdésekről értekezik. A harmadik fejezetben tárgyalja a magyar nemzeti génusz témáját és a korabeli hadtudományi szakirodalomban elterjedt véleményekkel összhangban elismerően szól a magyarok született katonai erényeiről. A francia nyelven készült értekezés teljes szövegének tudományos kiadása megtalálható a tanulmány utáni függelékben, és a forrás gazdag ismeretanyagot nyújt arról, hogy a felvilágosodás korában a külföldiek milyen képet alakítottak ki és terjesztettek Magyarországról.

A felvilágosodás idején a francia szellemi és vallási mozgalmak jelentős hatást gyakoroltak a magyarországi elitre, amit jól illusztrálnak a korabeli főúri és egyházi könyvtárak, például a szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár. Herzan Ferenc püspök több mint ötezer kötetes könyvgyűjteményében jelentős részt tesznek ki a janzenista írások. Montesquieu, Voltaire és Rousseau kiadványai mellett megtaláljuk itt olyan, korukban híres janzenista szerzők munkáit is, mint Pierre Nicole vagy François Arnauld.

Egy másik könyvtörténeti vonatkozású tanulmány a magyar származású francia emigráns diplomata és katonatiszt, François de Tott könyvtárával foglalkozik. Az 1790-ben eladásra kínált könyvgyűjtemény 237 kötetből és 158 tételből álló katalóguslistájának elemzése során megismerhetjük Tott báró tevékenységének szellemi forrásait. A nagyszámú katonai szakirodalom, amelyben megtalálható például Julius Caesar kommentárjainak Turpin de Crissé által gondozott 18. századi kiadása, jól kapcsolódik a könyvtár tulajdonosának katonai pályájához. Kiemelendők még a gyűjtemény kiváló erődítéstechnikai és ostromlástanai szakmunkái, köztük Vauban és Bélior írásai, amelyek kiválóan tükrözik a Dardanellák védműveit 1770-ben elkészítő Tott báró tudásának elméleti alapjait. François de Tott reformtevékenysége az Oszmán Birodalomban végül gyorsan véget ért, mivel 1776-ban hazatért Franciaországba.

A kötet utolsó előtti tanulmányát is François de Tott emlékének szentelte a szerző. Az 1768–1774-es orosz–török háború után meggyengült Oszmán Birodalom jövőjével kapcsolatban a francia haditengerészeti minisztériumban felmerült a levantei tengeri kereskedelem biztonsága és fejlesztése érdekében egy olyan elképzelés, amely Egyiptom katonai megszállását javasolta. A terv előkészítésére 1776-ban a magyar származású Tott bárót jelölték ki. Megbízták a földközi-tengeri francia kereskedelmi és konzuli hálózat átfogó ellenőrzésének feladatával, aminek leple alatt ezt a küldetést is elvégezte. A tanulmány idéz a báró titkos küldetéséről beszámoló zárójelentésből, amelyet később Napóleon is felhasznált az egyiptomi expedíció előkészítése során. A báró pályafutása jól illusztrálja a felvilágosodás korában zajló nemesi migrációs folyamatok intenzitását, a második rend kozmopolita értékrendjét és diplomáciai szerepét.

A vizsgált történelmi jelenségre a rodostói magyar emigrációhoz kapcsolódó két személy bemutatásával is rávilágít a szerző. Elsőként Mikes Kelemenről, II. Rákóczi Ferenc száműzött fejedelem társáról esik szó. Mikes életének emigrációban töltött, utolsó szakasza intenzív fordítói és írói tevékenységgel telt, ugyanakkor a konstantinápolyi francia követség-

gen keresztül a diplomáciával is kapcsolatba került. Az ő példáján keresztül jól szemléltethető a Franciaország, az Oszmán Birodalom és a rodostói magyar emigráns közösség között kialakult kapcsolatrendszer.

A sokoldalú, összetett nemzetközi kapcsolatok egészen a görög szabadságharc idejéig (1821–1832) megfigyelhetők, amint ezt a kötet utolsó tanulmányának főszereplője, Grégoire Keösseck (magyarul Kőszeghy Gergely) tanulságos életpályájának felidézésével élénk tárja a szerző. A rodostói konzulágensként tevékenykedő magyar–görög származású diplomata hivatala előírásaival szemben is fellépett a görög szabadságharcosok ügyének védelmében, és levelezésében a véres oszmán megtorlások leleplezésével megpróbálta befolyásolni a francia diplomáciát. A könyv egy másik tanulmányában Reviczky Károly Imre magyar arisztokrata származású császári diplomata szerepéről esik szó. Reviczky széles körű nyelvtudásának köszönhetően több fontos európai állomáshelyen is képviselte a császári kormányzatot. 1772-ben, Lengyelország első felosztása idején követként igyekezett érvényesíteni Mária Terézia Galíciára vonatkozó jogait, 1781-ben Berlinben, majd 1785-ben Londonban folytatta diplomáciai és kultúraközvetítő tevékenységét.

Tóth Ferenc termékeny kutatómunkájának köszönhetően európai távlatokba helyezve ismerhetjük meg a Franciaország, a Habsburg Monarchia, Magyarország és a Kelet régiói közötti nemesi migrációs folyamatokat és az eszmék vándorlását. A kötet egyebek mellett rámutat a kora újkori európai politikai, diplomáciai és katonai kapcsolatok jellegzetességeire is. Végül, de nem utolsósorban a kétnyelvű kötet elősegítheti a magyar–francia kutatók közötti dialógust és hozzájárulhat a kapcsolatok további fejlesztéséhez is.

*Clément Monseigne**

* A szerző az Université de Bordeaux Montaigne doktorandusza.

Portugália és Brazília történelme az „Atlantisz-álom” tükrében¹

Portugália és Brazília 19. és 20. századi történelmének eseményekben, radikális változásokban, kulturális értékek születésében rendkívül gazdag, izgalmas időszakát mutatja be Szilágyi Ágnes Judit legújabb kötetében. Összetett, egymásba fonódó, ugyanakkor egymástól eltávolodó folyamatként látjuk a két – több évszázadig szoros kapcsolatban élő – ország történelmét 1889–1930 között. Két fiatal köztársaság egymásra rezonáló viszonyait kívánta a szerző megragadni, az Első Brazil Köztársaságét (1889–1930) és az Első Portugál Köztársaságét (1910–1926/1933). Az időszakot döntően befolyásolta a modernizáció és a nacionalizmus, amely mind Portugáliában, mind Brazíliában kifejtette hatását. Szilágyi Ágnes Judit döntően eszme-, irodalom- és politikatörténeti megközelítésben, több mint ötszáz oldalon dolgozta fel és foglalta össze remek stílusban több év kutatásának eredményét. A körülbelül negyvenévnyi időszak áttekintése jelentős mennyiségű – portugál, angol, német, francia, magyar nyelvű – szakirodalom tanulmányozását tette szükségessé.

A bevezető, első fejezet megindokolja a témaválasztást, ismerteti a feldolgozás módszerét és historiográfiai áttekintést ad. A koncepció ötlete akkor vetődött fel a szerzőben, amikor kezébe vette a portugál nyelvű *Atlántida* számaint. A folyóirat elsősorban alapkonceptiója miatt volt érdekes: a portugál–brazil közeledés programját hirdette, és teret adott az aktuális társadalmi és politikai kérdéseknek is. A rövid ideig megjelenő folyóirat témái lehetővé tették a kutatás kiterjesztését időben és térben. A két állam történetének párhuzamos vizsgálata a luzo-brazil eszme alapján a nemzetközi szakirodalomban is egyedülálló feldolgozáshoz vezetett.

A luzo-brazil eszme lényegét Szilágyi Ágnes Judit így fogalmazza meg: „állandó szellemi kapcsolat és értékközvetítés Portugália és Brazília között, ezzel barátságuk, testvériségük megélése, egymás erősítése kulturális, gazdasági és politikai téren egyaránt. A szoros, ugyanakkor folyamatos elmélyítendő összetartozás alapja a két nép civilizációs és biológiai összefonódása (luzitán faj), tágabb értelemben az azonos neolatin háttér, a nyelv, a lelki rokonság és a közös múlt emléke, valamint a jövő ígérete.” A második fejezet a két ország összefogásának „vagyott” gondolatát, az elképzelés megszületésének körülményeit, a két állam közeledését népszerűsítő hazafias mozgalom céljait és szereplőit veszi sorra. Először részletesen bemutatja az *Atlántida* című, portugál nyelven, Lisszabonban és Rio de Janeiróban, 1915–1920 között havonta megjelenő folyóirat programját. Az *Atlántidában* fogalmazódott meg a legerőteljesebben a két ország összefogásának gondolata. (A könyv címében

¹ Szilágyi Ágnes Judit: *Az „Atlantisz-álom” a modernizáció és a nacionalizmus korában. Portugália és Brazília 1889–1930.* Bp., L'Harmattan Kiadó, 2023. 550 p. (Bibliotheca Americana.)

olvasható, idézőjelek között szereplő „Atlantisz-álom” is a brazil-portugál összefogás szándékára utal tágabb időkeretben.)

A folyóiratot elsősorban az értelmiség, a politikusok és a vállalkozói réteg olvasta, de az eszmét valamennyire ismerték a munkásrétegek és a Brazíliába bevándorló portugálok is. „Szellemi környezetében”, az irodalom területén megfigyelhető, hogy a portugál neoromantika képviselői között a múltba vágyódás dominál, a portugál modernizmus vezéralakjait ugyanakkor egyáltalán nem érdekelte Brazília. Brazíliában jóval kisebb érdeklődés mutatkozott Portugália, mint például Franciaország iránt. A brazil értelmiség jelentős része határozottan elutasította a hajdani anyaországhoz való tartozást, az attól való függés bármilyen formáját. Ennek ismeretében Szilágyi Ágnes Judit megelőlegezte az egyik legfontosabb következtetést: a luzo-brazil eszme jelen volt ugyan, néha konkrét eredményeket is hozott a vizsgált időszakban, de nem befolyásolta döntően a két ország történelmének menetét.

A folyóirat bemutatását követően a kronologikus rendet felváltja a „körkörös”, az időnként egy-egy témára visszatérő módszer, ami az úgynevezett totális történetírás jellemzője. A szerző az *Atlântida* első számának megjelenéséhez képest körülbelül 25 évet lép vissza időben, és bemutatja Brazília modernizációjának kezdetét az Első Brazil Köztársaság megszületésével. Ezt követően hasonló módszerrel, ugyanazokat a problémákat felvetve ismerteti Portugália főbb gazdasági-társadalmi viszonyait is. Eddig kevésbé ismert területekre is kitér, így a nők szerepére, a francia irodalom braziliai fogadtatására, valamint az Európából Brazíliába érkező magyar bevándorlók beilleszkedésére.

A harmadik fejezetben kirajzolódik a folyóirat két szerkesztőjének életútja és viszonya a luzo-brazil eszméhez, valamint a másik országhoz: Brazíliához, illetve Portugáliához. Lisszabonban a portugál João de Barros volt a szerkesztő. Barros jelentős pedagógiai-neveléseméleti munkásságot folytatott, majd a monarchia utolsó hónapjaiban kinevezték az alap- és középfokú oktatásért felelős belügyminisztériumban közoktatásügyi főigazgatóvá, majd a monarchia bukása után is megtartotta tisztségét a közoktatás szervezésében. A katonai diktatúra bevezetése (1926. május 28.) után azonban többé már nem vállalt magas hivatali vagy politikai megbízatást. Nemcsak tanár, oktatáspolitikus, hanem költő, publicista és szerkesztő volt. Brazíliában az író, újságíró João do Rio volt a szerkesztő. A két társszerkesztő családi háttérének bemutatása alkalmat adott a szerzőnek, hogy személyes sorsokon keresztül közelebb hozza a két ország társadalmi viszonyait, és az életutak felvázolása eredményeként részletes kép bontakozik ki a két ország intellektuális életéről és a szellemi áramlatokról.

A könyv a luzo-brazil összefogás terveinek ismertetésével folytatódik. A szerző véleményét tükrözik a frappáns alcímek. Brazília a „távolságtartó testvér” jellemzést kapta, ami jelzi, hogy az összefogás elsősorban portugál „álom”. De vajon miért? – kérdezhetjük. A negyedik fejezetben megismerhetjük a brazil fejlődést, modernizációt és nemzeté válást, amelynek alakulása nem engedte megvalósulni a két ország szorosabb kapcsolatát (bár voltak sikeres kísérletek, részermények, elsősorban a portugál kezdeményezéseknek köszönhetően). Brazíliában radikális irányt vettek az események: „elbúcsúztak a portugál politikai modelltől és a dinasztától”, véget ért a monarchikus berendezkedés, és „Lisszabonnak nincs többé elsőbbsége”. Brazília új jövőt és helyet keresett az Újvilágban. Az Első Brazil Köztársaság nemzeti függetlensége folyamatos kifejezésére és megerősítésére, valamint gazdasága fejlesztésére törekedett. Külpolitikája kezdetben Nagy-Britanniához, majd az Egyesült Államokhoz igazodott, és egy erősödő dél-amerikai középhatalomnak tartotta magát. Több területen is zajlott a „leválás a portugál gyökerekről”. A két ország közötti távolság egyre nőtt, a folyamat fékezésére vagy megfordítására Brazília sohasem törekedett, míg Por-

tugália, amely elszármazott állampolgárai érdekeit is igyekezett védeni, a luzo-brazil közös érdekek propagálásával kísérletet tett arra.

Az ötödik fejezet Brazília változó társadalmát mutatja be széleskörűen, a luzo-brazil eszme impulzusaira koncentrálna: a belső migrációt, az Európából érkező bevándorlók helyzetét, a braziliai portugál közösségeket, melyek a társadalom luzo-brazil szövetét alkották, az érdekképviselőket. Különös figyelmet fordít a luzo-brazil eszme szempontjából sikertörténetnek nevezhető Brazíliai Portugál Bankra, valamint a művészetekben megmutatkozó historizmusra, illetve a szellemi életben az európai irányzatok fogadtatására. Ebben a fejezetben kerül terítékre a két állam kapcsolata, egymás elismerése, majd pedig a két ország „fegyvertársá” válása a Németország-ellenes szövetségben az első világháború idején.

A hatodik fejezet a portugál politika főbb eseményeit és a portugál társadalom főbb jellemzőit ismerteti a republikanizmus kibontakozásától a diktatúra létrejöttéig (1890–1930). Tárgyalja az utolsó Bragança távozása utáni politikai irányzatokat (a köztársaságok és a monarchisták tevékenységét), a köztársaságok megerősödésének okait, a köztársaság szakaszait (melyek nem esnek egybe a luzo-brazil eszme fejlődésének etapjaival), megvonja a demokratikus modernizációs program mérlegét. A képviselői demokrácián alapuló állam intézményrendszere létrejött ugyan, de mivel a választójog gyakorlását az írni-olvasni tudáshoz kötötték, a lakosság 80 százaléka nem vehetett részt a politikai életben. A modernizáció nehézségekkel járt: a radikális szekularizáció lakossági ellenállásba ütközött, a reformprogramok sorra kudarcba fulladtak, a politikai élet zavarait tetézte az államháztartás zilált állapota, a gazdaság rendkívül rossz teljesítménye, a portugálok európai viszonylatban igen alacsony életszínvonala és a kétségbeesítő közegészségügyi helyzet. Portugália az első világháborúban az antant oldalán harcolt, helyzetét azonban hosszabb távon nem sikerült stabilizálnia sem bel-, sem külpolitikai téren. Gyarmatainak hamarosan még bizonytalanabbá vált a hatalmi pozíciója, mint amilyen a háború előtt volt, ezzel párhuzamosan 1923–1926 között pénzügyi válságba sodródott. A fejezet bemutatja Sidónio Pais diktatúráját és – mint egyfajta harmadik utat – Új Köztársaságát, majd azt a folyamatot, amely a diktatúra kialakulásához vezetett.

A hetedik fejezet a luzo-brazil gondolatot erősítő – a Brazília vonatkozásában korábban már tárgyalt – impulzusokat vizsgálja. Kitér a portugál diplomáciai törekvésekre, hangsúlyozza, hogy Brazília a köztársaság kikiáltása után (az államforma-változás ellenére) továbbra is kiemelt diplomáciai partner maradt Lisszabon számára. A kétoldalú kapcsolatokban a harmonikus viszony fenntartása prioritást élvezett portugál részről, mivel a nemzetközi porondon, így az afrikai versengésben Portugália egyre inkább visszaszorult. Az első világháború szövetségi rendszere is közelebb hozta egymáshoz a két államot. Az államfői látogatások különösen fontos diplomáciai eseményeknek számítottak. A fejezet nagy hangsúlyt fektet az intellektuális tényezők bemutatására, a kölcsönös megismerés vágyának motivációira, a személyes kapcsolatokból adódó lehetőségekre, a luzo-brazil közeledés híveinek tevékenységére a tudományos és a művészeti életben. Sorra veszi az összefogást támogató lapokat (például: *Revista de Estudos Livres*, 1883–1886, *O Occidente*, 1878–1915, *A Águia*, 1910–1932, a két számot megélt, de nagy hatású *Orpheu*, a portugál történészek folyóirata, a *Revista de História*, 1912–1928, az integralisták elméleti lapja, a *Nação Portuguesa*, 1914–1938, a portugál elitnek szóló művészeti folyóirat, a *Lusitânia*, 1924–1927, az irodalmi, kritikai *Presença*, 1927–1940 stb.), a Brazíliát tanulmányozó tudományos műhelyeket, tanszékeket, valamint a Portugáliában élő brazilokat.

Az összegzés gondolatai megerősítik azt, hogy az összekötő és egyben elválasztó luzo-brazil eszmen és gyakorlaton keresztül együtt és komparatív módon lehet vizsgálni Portugália és Brazília történelmének, kultúrájának 1889–1930 közötti időszakát. A luzo-brazil

eszme, amely a volt gyarmat és gyarmattartója különleges viszonyára reflektál, a nemzeti identitás bonyolult formáját eredményezte. A szerző egyik legfontosabb következtetése, hogy a két fiatal köztársaság saját regenerációs és modernizációs stratégiája részeként használta a másik országot. Brazília részéről ugyanakkor csekély maradt az érdeklődés Portugália iránt a vizsgált időszakban.

A monográfia megírása során Szilágyi Ágnes Judit hatalmas anyagot dolgozott fel, a forrásokat igényesen válogatta, és külön ki kell emelni az idézetek irodalmi szintű fordítását. Az interdiszciplináris módon, „totális formában” történő feldolgozás újszerű a magyar nyelven eddig megjelent Brazília- és Portugália-történeteket tekintve. Mindent összevetve, értékes, informatív, a témáját széleskörűen áttekintő, újszerű munka született a szakértői közönség számára.

*Semsey Viktória**

* A szerző a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar habilitált egyetemi docense (1088 Budapest, Reviczky u. 4.).

Károk és károsultak – avagy Gabriele D’Annunzio fiumei vállalkozásának ára¹

Az olasz és a horvát közéletben egyaránt nagy visszhangot váltott ki, amikor 2019. szeptember 12-én az olasz szélsőjobboldali pártok Gabriele D’Annunzio fiumei bevonulásának 100. évfordulóján szobrot emeltek Trieszt főterén a kalandor természetű költő-forradalmárnak. A történetek nemcsak Kolinda Grabar-Kitarovićot, az akkori horvát köztársasági elnököt háborították fel, de több olasz politikus is elítélte a szoborállítást. A konfliktus és a nemzetközi sajtó figyelme ugyanakkor újabb lendületet adott az Olaszországban egyébként is népszerű téma előtérbe kerüléséhez, amit a D’Annunzio fiumei vállalkozásával és annak emlékezetével foglalkozó tudományos kiadványok és rendezvények számának megszapорodása is mutat.

A jubileum idején a korabeli események interpretálásához a Rijekai Állami Levéltár is csatlakozott. 2019 őszén *Rijeka 1919. Fašizam prije fašizma. D’Annunzio i danuncijada u gradivu Državnog arhivu Rijeci* (Fiume 1919. Fasizmus a fasizmus előtt. D’Annunzio és kalandja a Rijekai Állami Levéltár anyagaiban) címmel kiállítást szentelt D’Annunzio fiumei tevékenységének, amit 2020-ban egy hiánypótló tanulmánykötet követett a korszakkal foglalkozó, legkiválóbb rijekai kötődésű történészek, levéltárosok közreműködésével. A teljesség igénye nélkül, a szerzők között Natka Badurina, Ljubinka Toševa Karpowicz, Irvin Lukežić, Maja Polić, Marko Medved és Igor Žic nevével lehetett találkozni.²

A sor itt nem ért véget. A tapasztalt nagy érdeklődéstől vezérelve, illetve a további feltáratlan kérdések, ellentmondások, eltérő értelmezések tisztázása érdekében a Rijekai Állami Levéltár 2022 elején a Zágrábi Állami Levéltárral együttműködve Goran Crnković, a levéltár korábbi igazgatója, valamint Mladem Urem, az olvasóterem vezetője gondozásában egy 372 oldalas, többnyelvű, tematikus forráskiadást jelentetett meg. *Az Izbjeglice i štete za D’Annunzijeva režima 1919.–1921.* (Menekültek és károk a D’Annunzio-rezsim idején, 1919–1921) címet viselő kötet közreadásával a horvát levéltárosok három célt tűztek ki. Először is be kívánták emelni a köztudatba a délszláv és az olasz állam viszonyával kapcsolatos újabb ismereteket. Másodsor, levéltári dokumentumok segítségével árnyalni szeretnék volna Gabriele D’Annunzióinak az olasz köztudatban élő túlzottan pozitív képét, harmadszor pedig be akarták mutatni D’Annunzio regnálásának hatását a fiumei társadalomra.

A munka magyar szempontból is figyelmet érdemel. Balkáni és délszláv, illetve fiumei viszonylatban a korszakra vonatkozó, valóban igényes, legalább részben többnyelvű forráskiadványok még mindig kurióznak, a kötetben közölt dokumentumok szélesan értelmezve pedig hungarikának számítanak, mivel azok hozzájárulnak a Magyar Királyság hajdanvolt

1 *Izbjeglice i štete za D’Annunzijeva režima 1919.–1921. Zbornik radova.* Ur.: Crnković, Goran – Urem, Mladen. Zagreb–Rijeka, Hrvatski državni arhiv, Državni arhiv u Rijeci, 2022. 372 p. (Posebna izdanja. Državni arhiv u Rijeci, knj. 30.)

2 Crnković, Goran: Uvodna riječ. In: *Vjesnik Državnog Arhiva u Rijeci*, LXI–LXII. (2020) 11.

egyetlen tengeri kikötővárosa és az ott élő lakosság két világháború közötti sorsának alaposabb megismeréséhez, továbbá a hatalmi átmenetek jobb megértéséhez. Jóllehet ezekben a „fiumei történetekben” a magyar állam és a magyar ajkú lakosság leginkább már csak mellékszereplő lehetett.

Ahogy a szerkesztő angol és olasz fordításban is közzétett előszavából, illetve a tartalomjegyzékből kitűnik, a kötet vázát két, másol nem publikált levéltári forrás alkotja, valamint a két dokumentum a kiadványt két nagy, ám szorosan összefüggő részre osztja. Az első egység a jogfosztottság, a kirekesztettség, az elűzöttség és a menekülés dilemmáit mutatja be, a második pedig a kárszenvedés és kárpótlás, illetve a jogosultság kérdéskörét tárgyalja. A forrásokhoz gondosan lábjegyzetelt bevezető tanulmányok is tartoznak, melyek a dokumentumok keletkezéstörténetének és a szövegek szerkesztési elveinek ismertetése mellett részben pótolják az iratok jegyzetapparátusát. Itt kapnak helyet a források értelmezéséhez és kontextualizálásához szükséges szerkesztői észrevételek, kiegészítések, az egyes fogalmak, kifejezések magyarázatai, illetve a dokumentumokban alkalmazott rövidítések feloldásai. A kötetet korabeli fényképek, olasz és horvát nyelvű levelek, névsorok, hivatali kimutatások, újságcikkek és hirdetések gazdagítják, amelyek akár külön forrásközlésként is felfoghatók.

A kötetbe Nikola Crnković 1983-ban megjelent, *Procjena šteta nastalih uslijed D'Annunzijeve okupacije Rijeke* (Fiume D'Annunzio általi megszállása idején keletkezett károk felmérése) című írása, továbbá Mihael Sobolevski *Egzodus Hrvata iz Rijeke u vrijeme D'Annunzijeve vladavine (rujan 1919 – siječanj 1921)* (A horvátok exodusa Fiuméből D'Annunzio uralma alatt, 1919. szeptember – 1921. január) című, 1999-ben publikált tanulmánya is bekerült. A cikkek újraközlése különösen hasznosnak bizonyult a szerkesztők részéről. Egyfelől azért, mert azok a források értelmezését segítik és a kiadvány részei közti kohéziót erősítik. Másfelől azért, mert mind Crnković, mind Sobolevski – többek közt épp a kötetben közölt dokumentumok feltárásával és feldolgozásával – olyan levéltári kutatásokat végzett el, ami miatt munkáik máig megkerülhetetlenek a két világháború közti Fiume történelmét kutatók számára. Ez még a szerzők helyenként érzékelhető elfogultsága, érzelmi érintettsége és az olasz narratívával való szembehelyezkedő állásfoglalása ellenére is igaz. A kötet egészéről elmondható, így jelezni kell, hogy az *Izbjeglice i štete za D'Annunzijeve režima* olvasása és használata fokozott forráskritikát és tudományos távolságtartást igényel.

A fent bemutatott álláspont a kiadványban közzétett források kiválasztásából is kitűnik. A dokumentumok között az első a fiumei közéletben igen aktív Benjamin Grohovac³ történelem- és földrajzprofesszor vezette, 1919 szeptemberében megalakult Rijekából és Sušakról Menekültek Bizottságának (*Odbor izbjeglica iz Rijeke i Sušaka*) listája. A Zágrábi Állami Levéltár gyűjteményében fellelhető két, horvát nyelven vezetett táblázatos füzetből (Knjiznica „A” és „B”)⁴ álló dokumentum átírását, sajtó alá rendezését Boris Zakošek, a Rijekai Állami Levéltár főlevéltárosa végezte el, és az ő nevéhez fűződik a forráshoz tartozó, a *Prvi egzodus* (Első exodus) címet viselő hiánypótló bevezető tanulmány megírása is.

A forrás annak a 3012 személynek a nevét és fontosabb adatait⁵ tartalmazza – 1919. szeptember 22-től 1920. január 14-ig⁶ –, akiket Gabriele D'Annunzio fiumei kormányzása alatt menekültként regisztráltak, vagy akiknek a Bizottság segítséget nyújtott. Zakošek nyo-

3 Benjamin Grohovac a Fiumei Délszláv Demokrata Párt megalapítója.

4 Hrvatski državni arhiv, Zagreb, HR-HDA-2048. és HR-HDA-79.

5 Név, keresztnév, foglalkozás, a nyilvántartásba vétel időpontja, tartózkodás/úti cél helye, illetve több esetben a regisztrált személy meg nem nevezett hozzátartozóinak száma, a kiutalt segély koronában meghatározott összege.

6 A Bizottság első feloszlását megelőző napig.

matékosan kiemeli, hogy a korabeli körülmények és ebből is következően a szórványos forrás-adottságok miatt a D'Annunzio alatt távozásra kényszerítettek számát lehetetlen pontosan meghatározni. Már csak azért sem lehet megállapítani, mert a közölt dokumentum éppen D'Annunzio 1920. február 27-én kiadott, az idegenek eltávolításáról szóló rendeletét követő legnagyobb menekülthullámról nem tájékoztat. A rendelet nem tett különbséget a fiumei illetőséggel rendelkezők és nem rendelkezők között, D'Annunzio hívein és katonáin kívül mindenkit távozásra szólított fel, aki 1918. október 30. után költözött a városba.⁷ Zakošek felhívja a figyelmet arra is, hogy a listán a Délszláv Nemzeti Tanács fennhatósága alatt álló, korábban Horvátországhoz tartozó Sušak prominens képviselői is szerepelnek, ami a két település szoros egymásra utaltságának következménye. Nemcsak Fiumének volt ugyanis szüksége a Sušakon át beérkező árukra és alapvető fogyasztási cikkekre, de a sušakiaknak is létfontosságúnak bizonyult, hogy termékeiket Fiumében értékesíthessék, illetve hogy munkalehetőséghez jussanak. Összességében a szerző úgy foglal állást, hogy a szenvedés mértéke nem a konkrét számok révén ragadható meg, hanem a tragédiát a megsemmisült egzisztenciák, valamint az elűzetéssel és a megfélemlítéssel járó traumák jelentik valójában.

D'Annunzio és a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács pogromja mindenekelőtt a horvát nyelvű kereskedőket és értelmiséget (hivatalnokok, ügyvédek, tanárok, tanulók), valamint a férjekkel együtt távozó nőket érintette. A legkedvezőtlenebb helyzetbe a helyi közéletben tekintéllyel és befolyással rendelkező, nem ritkán régi fiumei családokhoz (Bellen, Kosulić, Lenac, Lenaz, Ružić) tartozó, horvát anyanyelvű személyek kerültek. Továbbá azok, akik D'Annunzio rendszeréhez kritikusan vagy legalábbis fenntartásokkal viszonyultak és/vagy világnézetük miatt elfogadhatatlanok voltak a hatalom számára. Franjo Brelić, Aurel Figatner, Juro Bačić és Julius Mogan ügyvédeknek 1920 májusában mindössze 24 óra állt rendelkezésükre, hogy elhagyják Fiumét. A korábban kiutasítottak közt volt Aleksander Senderdi, a Sušaki Kereskedelmi Akadémia igazgatója, valamint Viktor Stiplošek, a fiumei kapucinusok nyomdaigazgatója is. Utóbbinak el kellett bújni a letartóztatására küldött katonák elől, majd pedig elszöknie a városból. A legnagyobb felzúdulást mégsem az ő története váltotta ki, hanem a fiumei görögkeleti metropolitának, a későbbi washingtoni nagykövetnek, Sava Kosanovićnak az állandó zaklatása, aminek részét képezte lakásának felforgatása és kifosztása.

Említésre méltó, hogy a lista egy-két kivételtől eltekintve (Agh Béla és Agh Elisabeth, Farkas Alexander, Fürst Milan, Richtmann Adolf és Richtmann Mara) nem tartalmaz magyaroknak vélelmezhető személyeket. Ennek elsődlegesen az lehet az oka, hogy D'Annunzio – és a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács – a kikötőváros olasz jövőjének legfőbb veszélyeztetőjét és egyben saját hatalmának kihívóját nem az összeomló magyar közigazgatásban, hanem a délszláv államban látta. Bár a kötetből nem derül ki, a magyarok helyzetét a Fülep Lajos kormánybiztos és a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács közötti, 1919 januárjában megkötött megegyezés szabályozta. Még ha a lefektetett elvek és a gyakorlat nem is mindig vágtak egybe, a megállapodás értelmében megfelelő erkölcsi és politikai magatartás, valamint biztos egzisztencia esetén a magyar állami alkalmazottak és tisztviselők többsége (legalábbis elvileg) a városban maradhatott, majd viszonylag rendezett körülmények között távozhatott. Ahogy Egan Lajos fiumei kormányzóhelyettes naplójából ismert, az utolsó nagyobb magyar kontingens 1920. május 29-én hagyta el a kikötővárost.

A magyar nevek hiányának okai közt említhető, hogy a Bizottság a horvát ajkú lakosság segítésére jött létre, és az ő fizikai és anyagi biztonságuk szavatolását kívánta meg-

7 A Fiumei Olasz Tanács 1918. október 30-án proklamálta először, hogy Fiume a wilsoni pontok alapján maga kíván határozni a jövőjéről, és az anyaországhoz, vagyis Olaszországhoz akar csatlakozni.

valósítani a szervezet az újonnan megszülető államkonglomeráció erőforrásai és infrastrukturális lehetőségei között. Gondoskodni kellett a különféle dialektusokban beszélő tenger melléki menekültek utaztatásáról, lakhatásáról, ellátásáról és munkába állításáról, ami a helyi szervezetek és a formálódó állami közigazgatás számára egyaránt komoly terhet jelentett.

A kötet második nagy egysége Gino Palmieri olasz kapitánynak a rekvirálásokról, károkról és rablásokról szóló, 1925. december 1-jén keltezett jelentése és annak mellékletei köré szerveződik.⁸ Egy olyan korszak forrásai köré, amikor Fiume már az olasz állam szerves részét képezte, a kikötővárosban és környékén élő horvát nyelvű személyek többsége pedig már jugoszláv állampolgársággal rendelkezett. A Rijekai Állami Levéltár állományában található,⁹ 103 oldalas, gépelt, olasz nyelvű dokumentumot Markus Leideck, a Rijekai Levéltár jelenlegi igazgatója és Sandro Poropat levéltáros írta át és szerkesztette, valamint ők készítették el a forráshoz tartozó tanulmányt is (*Izvyestaj satnika Gina Palmierija o rekvizicijama štetama, devastacijama i krađama na području Rijeke za vrijeme D'Annunzijeve okupacije*). Gino Palmieri kapitány jelentése a rekvirálások okozta károkról, a pusztításokról és a lopásokról Rijeka területén a D'Annunzio-megszállás idején).

Palmieri kapitány az olasz–jugoszláv közeledés időszakában, a nettunói megegyezéseket követően készítette el jelentését. (A Róma közelében lévő Nettunóban 1925. július 20-án a délszláv és az olasz kormány megállapodott a D'Annunzio-rezsim által okozott és a „fiumei véres karácsony” néven elhíresült, ötnapos olasz–fiumei háború alatt elszenvedett károk felmérésében és megtérítésében.) Noha a belgrádi kormány 1928-ig nem ratifikálta a konvenciókat, a károk számbavétele Gino Palmieri vezetésével és a fiumei hatóságok, illetve a jugoszláv kormány megbízottja, Krmpotic közreműködésével 1925 folyamán megkezdődött. Palmieri számszerűsítette és véleményezte a beérkezett kárpótlási kérelmeket, darabszintű és százalékos kimutatást vezetett, valamint megjegyzéseket tett azok jogosságáról, teljesíthetőségéről. A kapitányt mindenekelőtt a konkrét, olasz lírában meghatározott összegek érdekelték, ezért a jelentés legnagyobb részét a károsultak követelése, valamint a megítélt értékek oszlopos kimutatásai alkotják. A felmérés lefolytatásáról sokat elmond, hogy bár a jugoszlávok és az olaszok is szem előtt tartották saját érdekeiket, mindkét fél a benyújtott követelések csökkentésére törekedett. Sajnálatos, hogy sem a közölt forrásokból, sem a kötet más fejezeteiből nem derül ki, hogy a megítélt összegeket kifizették-e, és amennyiben igen, mikor és milyen mértékben.

Palmieri a károkat tizenegy, A–M nagybetűkkel megjelölt osztályba sorolta a károsulás időpontjától, a sérelmek típusától, valamint okozójuk és elszenvedőjük kilitétől függően (a J és a K betűt egyelőre nem ismert okokból kihagyta). Az A csoportba kerültek az áruk, termékek eltulajdonításából és az igénybe vett, ám meg nem térített szolgáltatásokból adódó veszteségek. A kapitány itt sorolta fel az élelmiszerek, gyógyszerek, épület- és tűzifák ellopása, vagy éppen a lovak – és minden bizonnyal szamarak – elhajtása miatti panaszokat.

8 A. A legionáriusok megszállása alatt megállapított rekvirálási és kártérítési kérelmek osztályozása és hozzávetőleges értékelése. B. Kollektív jelentés az állami intézmények és külföldi országok egyéni állampolgárai által Fiumében benyújtott különféle kártérítési igényekről. C. Az Olasz Királyság és a Szerb–Horvát–Szlóven Királyság különböző állami szerveihez benyújtott kérelmek számszerűsített listája a légiós megszállás alatt Fiumében megállapított rekvirálások és károk megtérítése érdekében. D. Azon személyek, cégek és intézmények alfabetikus mutatója, akik és amelyek kártérítési kérelmet nyújtottak be a légiós megszállás alatt Fiumében megállapított rekvirálások és károk megtérítése céljából. E. A panaszok és a vizsgálatok összefoglalója.

9 Državni arhiv u Rijeci, HR-DARI-55, Pokrajinski tehnički uredi u Rijeci.

Itt rögzítette a ki nem egyenlített, autójavításra és -bérlésre, illetve víz-, villany- és gázzámlákra vonatkozó beadványokat is. Jellemző, hogy a legnagyobb kártérítést a Cantieri Navali del Carnaro hajógyár (256 805 Lit.) és a Raffineria Olii Minerali (176 037 Lit.) követelte. A mai Brodogradilište 3. Maj – Rijeka hajógyárnak a károknál valamivel kisebb összeget ítélt meg, az INA jogelődjének viszont egyetlen fillért sem. Ennél szerencsésebbnek mondhatta magát Francesco Chytka fiumei pékmester, akinek a katonák által lefoglalt kenyér ellenértékéért benyújtott 60 lírás követelését minden észrevétel nélkül tudomásul vették.

A B kategória az ingatlanok, az egyes magánlakások és közintézmények rekvirálása során bekövetkezett rongálásokat, fosztogatásokat összesítette. Itt található például Sava Kosanovičnak a lakása feldúlása és kirablása miatt benyújtott, valamint a Banca Mobiliare igazgatóságának és A. F. Jonesnak, a Whitehead torpedógyár társtulajdonosának kérvénye. Palmieri a C és D osztályban az általános zavargások, tüntetések során, valamint az egyéb körülmények közt bekövetkező pusztításokat tüntette fel. Itt szerepel a sikeres borkereskedő Janović testvérek bateljének (evezős csónakjának) megsemmisítése, Franjo Kukulić termény- és gyapjúkereskedő motorcsónakjának az elsüllyesztése, vagy éppen a Delta-faragódóhelyen kitört tüzesetek, illetve a horvát Čitaonica (olvasókör, kulturális egyesület) „megostromlása”.

Palmieri külön-külön csoportba vette fel az 1920 karácsonján lezajló hadműveletek során elkövetett büntetteket (E), katonai lopásokat (F) és anyagi károkat (G), továbbá a világnézeti, politikai okok miatti kiutasításokból, a munkamegtagadásokból, elbocsátásokból, valamint fizikai sérülésekből eredő, közvetett veszteségeket (H). Ez utóbbi kategóriába tartozott a kereskedők és iparosok egzisztenciájának elvesztése az iparendélyek bevonása következtében, valamint a különböző megfélemlítések következményei. Volt, aki a szeme világát veszítette el, és ahogy Juro Kamenar fiának története is mutatja, akadtak olyanok is, akiket a katonák lincseltek meg, vagy az állandó szorongás elől öngyilkosságba menekültek. A jelentésből kitűnik, hogy a kártérítések tekintetében ez a kategória bizonyult az egyik legproblematisabbnak, mivel a károsultak csak nehezen tudták sérelmeik jogosságát igazolni. Palmieri ezért egyfajta áthidaló megoldásként azt szorgalmazta, hogy a folyamodóknak ne kárpótlást, hanem segélyt utaljanak ki.

Az L csoportba a legionáriusok és katonák élelmeztetését, ellátását és szállítását fedező, az állami és önkormányzati szervek költségvetését terhelő kiadások kerültek; az I. kategóriába pedig az olyan rendkívüli károk, amelyek megtérítéséről kizárólag az olasz kormány dönthetett. A legkényesebb ügyet a Cogne nevű hajó rekvirálása jelentette, mivel a kimondottan értékes tengeri jármű egy nemzetközi konzorcium tulajdonát képezte, ráadásul azt D'Annunzio saját magának foglalta le.

Az utolsó, M jelű kategóriában a külföldi államok, cégek és állampolgárok követeléseit tartották nyilván (a délszláv állam kivételével). Itt regisztrálták az angol és a francia kormánynak a hátrahagyott felszerelésekre, élelmiszerkészletekre, ruhákra és egyéb ingóságokra vonatkozó kártérítési követeléseit, az egyes konzulok panaszos kereseteit, valamint a külföldi magán- vagy köztulajdonban levő ingatlanok megrongálásának költségeit. Magától értetődik, hogy ebben a csoportban magyar vonatkozások is fellelhetők. Itt rögzítették Balázs Imre újságíró és Szacsavay András rendőrkapitány lakásának a lefoglalását, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és a Magyar Általános Hitelbank írógépeinek és bútorainak elhurcolását, és egyes helyiségeik kifosztását, sőt a Ganz Danubius vállalat javítási és átalakítási munkálatai után fennmaradt tartozások megtérítésének kérelmeit is. A többi kategóriával ellentétben, a külföldi államokkal szembeni tartozások kiegyenlítésében Palmieri kimondottan nagyvonalúságot velt szükségesnek, mivel a nemes gesztusoktól a nagyhatalmak szimpátiájának elnyerését és Olaszország nemzetközi megítélésének javulását remélte.

Noha az *Izbjeglice i štete za D'Annunzijeve režima* bevallottan – és olykor egy kissé elfogultan – az olasz–horvát kapcsolatokra és a szlávok sérelmeire koncentrálnak, mégis megállapítható, hogy a bemutatott esetek jóval tágabb kontextusba illeszkednek. Ráirányítják a figyelmet az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását kísérő hasonló, több régióra jellemző társadalmi-gazdasági jelenségekre. Például arra, hogy az egymást érő sorozatos hatalomváltások a magyar ajkú lakosságéhoz hasonló megpróbáltatások elé állíthatták a tengermenteli szlávokat (és tegyük hozzá: olaszokat), illetve arra is, hogy az elűzöttség, a jogfosztottság és a menekültkérdés problémáival nemcsak a magyar, hanem a délszláv (és az olasz) államnak is foglalkoznia kellett. Az olasz–délszláv rivalizálásból, valamint az általános megélhetési viszonyok romlásából és a politikai megtorlásokból eredő bizonytalanság a tengermentelen élő horvát anyanyelvű személyeket különösen nagy mértékben sújtotta. A hatalmi átmenetek alatt elszenvedett lelki, anyagi és fizikai – gyakran lakóhelyük feladásával járó – sérelmeik enyhítésében azonban csak korlátozottan számíthattak az újonnan megszülető Szerb–Horvát–Szlovén Királyság segítségére. Igaz, nemzetközi megítélése miatt a kárelszámolás dilemmái az olasz kormány számára sem lehettek közömbösek.

Összességében a Rijekai Állami Levéltár és a Zágrábi Állami Levéltár forráskiadványa kimondottan értékes, hiánypótló munka, amely számos eddig nem, vagy kevésbé ismert információt közöl a fiumei lakosság mindennapi kihívásairól a két világháború közötti időszakban. A kötet további kutatások alapjául szolgálhat, és lehetőséget teremthet összehasonlító vizsgálatokra is, a különböző szervezetek válságkezelési stratégiáinak összevetésére. A megtört emberi sorsok tragédiájával és következményeivel – nemzeti, etnikai és politikai hovatartozásra való tekintet nélkül – mindegyik korabeli elítélőportnak szembe kellett néznie.

Ordasi Ágnes*

* A szerző a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának levéltárosa (1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4., ordasi.agnes@mnl.gov.hu).



ISSN 0083-6265 (Nyomtatott)

ISSN 2732-2114 (Online)

Kiadja a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató

A szerzési, tördelési munkálatokat

a HUN-REN BTK TTI Tudományos Információs Osztálya végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munkák: Prime Rate Kft., Budapest

CONTENTS

| | |
|--|-----|
| Noble Emigrations in Europe in the Early Modern History (Ferenc Tóth) | 331 |
| <i>Studies</i> | |
| Zsuzsanna Hámori Nagy: Three “Sarmatian Odysseus”: The Łaski Brothers in the Service of European Rulers | 335 |
| Özkan Bardakçı: Loyalty, Clientelism and Individual Ambition: A Typology of Noble Mobility in the Long Turkish War | 369 |
| Tibor Monostori: The Story of an Orphan Child from Hungary Becoming a Bodyguard Officer and Estate-Owner in the Spanish Low Countries: The Career of Márton Somogyi, 1594–1631 | 399 |
| Kálmán Mészáros: “A Young Man of Proven Loyalty and Secrecy”: János Ilosvay, the Prince’s Armor Bearer and Companion in Exile | 411 |
| Géza Szász: Emigrate, Travel, Assert Yourself: Speeches of French Noble Emigrants in the 18 th Century | 431 |
| <i>Eyewitness</i> | |
| László Takács: An Irish Nobleman’s Account of Fighting the Turks in 1683: Letters of Francis Taaffe | 447 |
| <i>Book Reviews</i> | |
| Kálmán Thaly’s Famous Work in French (Jean-Charles Daumy) | 467 |
| The Migration of Nobility and Ideas in Europe in the 17 th –19 th Centuries (Clément Monseigne) | 470 |
| The History of Portugal and Brazil in the Light of the “Atlantis Dream” (Viktória Semsey) | 473 |
| Damage and Victims: The Cost of Gabriele D’Annunzio’s Enterprise in Fiume (Ágnes Ordasi) | 477 |

Ára: 800 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft



TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2024. évi megjelentetését
a Magyar Tudományos Akadémia támogatja.

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

**HUN
REN** 

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET